

www.keu.kz

№ 3 (66) 2022

ISSN 1998-7862

**ҚЭУ ЖАРШЫСЫ:
ЭКОНОМИКА, ФИЛОСОФИЯ,
ПЕДАГОГИКА, ЮРИСПРУДЕНЦИЯ**

ЖУРНАЛЫ

ЖУРНАЛ

**ВЕСТНИК ҚЭУ:
ЭКОНОМИКА, ФИЛОСОФИЯ,
ПЕДАГОГИКА, ЮРИСПРУДЕНЦИЯ**

JOURNAL

**BULLETIN OF KEU:
ECONOMY, PHILOSOPHY,
PEDAGOGICS, JURISPRUDENCE**

Қарағанды 2022

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Аймагамбетов Е. Б. [Yerkara Aimagambetov], доктор экономических наук, профессор, [экономика], Карагандинский университет Казпотребсоюза (Казахстан), председатель;

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

Накипова Г. Н. [Gulmira Nakipova], доктор экономических наук, профессор, [экономика], Карагандинский университет Казпотребсоюза (Казахстан);

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Мануэль Фернандез-Грела [Manuel Fernandez-Grela], доктор PhD, [экономика], Университет Сантьяго де Компостела (Испания);

Владимиров Желю [Zhelyu Vladimirov], PhD, [экономика], профессор факультета экономики и бизнес-администрирования Софийского университета им. К. Охридского (Болгария);

Абрамов Р. А. [Ruslan Abramov], доктор экономических наук, профессор, [экономика], заведующий кафедрой государственного и муниципального управления Российского экономического университета им. Г. В. Плеханова (Россия);

Алимбаев А. А. [Abilda Alimbaev], доктор экономических наук, профессор, [экономика], НИИ регионального развития (Казахстан);

Азаров В. А. [Vladimir Azarov], доктор юридических наук, профессор, [юриспруденция], Омское региональное отделение Российской академии юридических наук (Россия);

Бакишев К. А. [Kairat Bakishev], доктор юридических наук, профессор, [юриспруденция], НИИ Экономических и правовых исследований, Карагандинский университет Казпотребсоюза (Казахстан);

Байтенова Н. Ж. [Nagima Baitenova], доктор философских наук, профессор, [философия], Казахский национальный университет им. Аль-Фараби (Казахстан);

Жанакоева Н. Н. [Nazgul Zhanakoeva], кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, [экономика], старший эксперт центра экономических исследований и прогнозирования АО «Институт экономических исследований» (Казахстан);

Игнатюк А. И. [Anzhela Ignatyuk], доктор экономических наук, профессор, [экономика], профессор кафедры экономической теории, макро- и микроэкономики Киевского национального университета им. Тараса Шевченко (Украина);

Мишжанов Н. А. [Nurlan Minzhanov], доктор педагогических наук, профессор, [педагогика], Карагандинский университет Казпотребсоюза (Казахстан);

Муликова С. А. [Saltanat Mulikova], доктор педагогических наук, профессор, [педагогика], Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова (Казахстан);

Панзабекова А. Ж. [Aksana Panzabekova], кандидат экономических наук, доцент, [экономика], главный научный сотрудник Института экономики КН МОН РК (Казахстан);

Сихимбаев М. Р. [Muratbay Sikhimbaev], доктор экономических наук, профессор, [экономика], Карагандинский университет Казпотребсоюза (Казахстан);

Татарян В. Г. [Vladlen Tataryan], доктор юридических наук, профессор, [юриспруденция], Московский университет МВД России им. В. Я. Кикотя (Россия);

Тургель И. Д. [Irina Turgel], профессор, доктор экономических наук, [экономика], директор (начальник) подразделения, Школа экономики и менеджмента, заведующий кафедрой теории, методологии и правового обеспечения государственного и муниципального управления (Россия);

Ханов Т. А. [Talgat Khanov], доктор юридических наук, доцент, [юриспруденция], Карагандинский университет Казпотребсоюза (Казахстан);

ҚЭУ Жаршысы
Ғылыми басылым

Вестник КЭУ
Научное издание

Bulletin of KEU
Scientific publication

Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры, информации
и общественного согласия Республики Казахстан.

Свидетельство № 3672-Ж от 11 марта 2003 года.

Подписной индекс: 74106
Учредитель: Карагандинский университет Казпотребсоюза

Год основания журнала — 2003.

Периодичность издания — 4 номера в год.
Языки публикаций: казахский, русский, английский.

Ответственность за аутентичность и точность приводимых в статьях цитат, имен, названий и иных сведений, а также за соблюдение законодательства о защите интеллектуальной собственности несут авторы публикуемых статей.

МАЗМҰНЫ

ЭКОНОМИКА • ECONOMY

- Бақыт Ботпаева, Назар Улаков, Алтынай Аубакирова, Айгүл Қадырова*
АРНАЙЫ САЛЫҚ РЕЖИМДЕРІ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСІПкерлік
СУБЪЕКТТЕРІНІҢ КӘСІПкерлік БЕЛСЕНДІЛІГІН ЫНТАЛАНДЫРУДЫҢ ТИІМДІ ҚҰРАЛЫ..... 10
- Гүлмира Есенова, Жанар Дәулетханова, Мұрат Нұрзабылов, Гүлмира Рахимова*
ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКАНЫ ДАМУЫ ЖАҒДАЙЫНДА ҰЙЫМДАРДЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ЕСЕПТІЛІГІН ЖЕТІЛДІРУ ... 18
- Айдын Кернебаев, Айжан Шохабаева*
ҚАЗАҚСТАНДА ТЕМІР ЖОЛ САЛАСЫНЫҢ ҰЙЫМДЫҚ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫН ДАМУЫ 29
- Азиза Кошекoва, Шынар Оразғалиева*
ЖЕЛІЛІК ТРЕНДТІ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП БОЛЖАМДАУ 35
- Анна Легостаева, Балдырған Джазықбаева*
ӘЛЕУМЕТТІК ТИПТЕГІ ҰЙЫМДАРДЫ БАСҚАРУ (ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҮЛГІСІ БОЙЫНША) 39
- Карина Невматулина, Батырхан Жүкенов*
ҚАЗАҚСТАННЫҢ АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНІН ДАМУЫДЫҢ
БАСЫМ БАҒЫТЫ РЕТІНДЕ БИДАЙ ӨНІМІН АРТТЫРУ 46
- Ерлан Тюлюпов, Назар Улаков, Алтынай Аубакирова*
ТЕРРОРИЗМДІ ҚАРЖЫЛАНДЫРУДАН ТҮСКЕН КІРІСТЕРДІ ЖЫЛЫСТАУДАҒЫ
ТӘУЕКЕЛДЕР ЖӘНЕ ЖАҒАНДЫҚ ҚАУІПТЕРДЕН ҚОРҒАУ 51

ФИЛОСОФИЯ • PHILOSOPHY

- Әсел Никамбекова*
ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ ЭКЗИСТЕНЦИАЛДЫ СҰРАҚТАРЫ..... 58

ПЕДАГОГИКА • PEDAGOGY

- Мадина Абдақимова, Наталья Гроссул, Асет Абдақимов*
ОҚЫТУШЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІ
МЕН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШЕБЕРЛІГІ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕ БОЙЫНША 63
- Рүстем Абдрахманов, Болат Сарсембаев, Манетай Бәделхан*
ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНДАҒЫ БАС ӘРІП ЕМЛЕСІ 68
- Баян Алимoва, Азиза Кошекoва, Ләззәтжан Мустафина*
УНИВЕРСИТЕТТЕРДЕ ЖОҒАРЫ МАТЕМАТИКА ПӘНІН ОҚЫТУДЫ
ОҢТАЙЛАНДЫРУДЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТТЕРІ..... 72
- Сандуғаш Ахметова*
«ЖОҒАРЫ МАТЕМАТИКА» КУРСЫН ОҚЫТУДА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕР
МЕН ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ПАЙДАСЫ..... 75
- Нурлан Минжанов, Гаухар Минжанова*
БОЛАШАҚ ТЕРГЕУШІНІҢ ЖЕКЕ БАСЫНЫҢ КӘСІБИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫ 80
- Гүлчехра Сидикова, Азиза Ержуманова*
TED-КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҮЙРЕТУ 86
- ### ҚҰҚЫҚТАНУ • ЮРИСПРУДЕНЦИЯ • JURISPRUDENCE
- Гүлмира Әлменбетова, Владилен Татарян*
ҚАЗАҚСТАН ТӘЖІРИБЕСІН ЕСКЕРУМЕН ҚАЗІРГІ ПОЛИЦИЯ ҚЫЗМЕТІ 92
- Дастан Есенов, Талғат Сейдығалиев*
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА АДАМ ҚҰҚЫҒЫ
МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІК ИНСТИТУТТАР..... 95
- Жазира Исақова, Ардақ Сулейменова*
АДВОКАТТЫҢ ПРОЦЕСКЕ ҚАТЫСУШЫЛАРДАН ЖАУАП АЛУ ТАКТИКАСЫ..... 99

<i>Гүлдана Қаржасова, Ержан Абиев, Ерлан Касенов</i> ҒАЛАМДЫҚ ИНТЕРНЕТ ЖЕЛІСІНДЕГІ АЛАЯҚТЫҚ ҮШІН ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚ ТАРИХЫ	104
<i>Ерғали Түзелбаев, Владилен Татарян</i> ЖАЛА ЖАБУ ҮШІН ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫНДА КӨЗДЕЛГЕН ӘКІМШІЛІК ЖАУАПТЫЛЫҚ	108
<i>Лаура Шошаева</i> АВТОРЛЫҚ ҚҰҚЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ ДАУЛАРДЫ ҚАРАУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	113
АВТОРЛАРҒА АҚПАРАТ	118

СОДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИКА • ECONOMY

<i>Бахыт БОТПАЕВА, Назар УЛАКОВ, Алтынай АУБАКИРОВА, Айгуль КАДЫРОВА</i> СПЕЦИАЛЬНЫЕ НАЛОГОВЫЕ РЕЖИМЫ — ЭФФЕКТИВНЫЙ ИНСТРУМЕНТ СТИМУЛИРОВАНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ АКТИВНОСТИ СУБЪЕКТОВ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	10
<i>Гульмира Есенова, Жанар Дәулетханова, Мурат Нургабылов, Гульмира Рахимова</i> СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ ОРГАНИЗАЦИЙ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ	18
<i>Айдын Кернебаев, Айжан Шохабаева</i> РАЗВИТИЕ ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОЙ ОТРАСЛИ В КАЗАХСТАНЕ	29
<i>Азиза Кошекoва, Шынар Оразгалиева</i> ПРОГНОЗИРОВАНИЕ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ЛИНЕЙНОГО ТРЕНДА	35
<i>Анна Легостаева, Балдырган Джазыкбаева</i> УПРАВЛЕНИЕ ОРГАНИЗАЦИЯМИ СОЦИАЛЬНОГО ТИПА (НА ПРИМЕРЕ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ)	39
<i>Карина Невматулина, Батырхан Жукенов</i> ПОВЫШЕНИЕ УРОЖАЙНОСТИ ПШЕНИЦЫ КАК ПРИОРИТЕТНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ РАЗВИТИЯ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА КАЗАХСТАНА	46
<i>Ерлан Тюлюпов, Назар Улаков, Алтынай Аубакирова</i> РИСКИ В ОТМЫВАНИИ ДОХОДОВ ОТ ФИНАНСИРОВАНИЯ ТЕРРОРИЗМА И ЗАЩИТА ОТ ГЛОБАЛЬНЫХ УГРОЗ	51
ФИЛОСОФИЯ • PHILOSOPHY	
<i>Асель Никамбекова</i> ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ШАКАРИМА КУДАЙБЕРДИУЛЫ	58
ПЕДАГОГИКА • PEDAGOGY	
62	
<i>Мадина Абдакимова, Наталья Гроссул, Асет Абдакимов</i> К ВОПРОСУ О ПЕДАГОГИЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЯХ И ПЕДАГОГИЧЕСКОМ МАСТЕРСТВЕ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ	63
<i>Рустем Абдрахманов, Болат Сарсембаев, Манетай Баделхан</i> НАПИСАНИЕ ЗАГЛАВНЫХ БУКВ В ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКЕ	68
<i>Баян Алимова, Азиза Кошекoва, Ләззәтжан Мустафина</i> НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ОПТИМИЗАЦИИ ПРЕПОДАВАНИЯ ВЫСШЕЙ МАТЕМАТИКИ В ВУЗЕ	72
<i>Сандугаши Ахметова</i> ПРЕИМУЩЕСТВА ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ И ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ КУРСА «ВЫСШАЯ МАТЕМАТИКА»	75
<i>Нурлан Минжанов, Гаухар Минжанова</i> ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВЛЕННОСТЬ ЛИЧНОСТИ БУДУЩЕГО СЛЕДОВАТЕЛЯ	80
<i>Гулчехра Сидикова, Азиза Ержуманова</i> ПРЕПОДАВАНИЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА С ПРИМЕНЕНИЕМ МАТЕРИАЛОВ TED-КОНФЕРЕНЦИЙ	86
ҚҰҚЫҚТАНУ • ЮРИСПРУДЕНЦИЯ • JURISPRUDENCE	
91	
<i>Гульмира Алменбетова, Владилен Татарян</i> СОВРЕМЕННАЯ ПОЛИЦЕЙСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СКВОЗЬ ПРИЗМУ КАЗАХСТАНСКОГО ОПЫТА	92
<i>Дастан Есенов, Талгат Сейдығалиев</i> НАЦИОНАЛЬНЫЕ ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ИНСТИТУТЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	95
<i>Жазира Искакова, Ардак Сулейменова</i> АДВОКАТСКАЯ ТАКТИКА ПОЛУЧЕНИЯ ОТВЕТОВ ОТ УЧАСТНИКОВ ПРОЦЕССА	99

<i>Гульдана Каржасова, Ержан Абиев, Ерлан Касенов</i> ИСТОРИЯ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА МОШЕННИЧЕСТВО В ГЛОБАЛЬНОЙ СЕТИ ИНТЕРНЕТ	104
<i>Ергали Тузельбаев, Владилен Татарян</i> АДМИНИСТРАТИВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА КЛЕВЕТУ ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	108
<i>Лаура Шошаева</i> НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РАССМОТРЕНИЯ СПОРОВ В СФЕРЕ АВТОРСКОГО ПРАВА.....	113
ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ	119

CONTENTS

ЭКОНОМИКА • ECONOMY

<i>Bakhyt Botpayeva, Nazar Ulakov, Altynai Aubakirova, Aigul Kadyrova</i> SPECIAL TAX REGIME IS AN EFFECTIVE TOOL TO STIMULATE THE ENTREPRENEURIAL ACTIVITY OF SMALL AND MEDIUM BUSINESSES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN	10
<i>Gulmira Yessenova, Zhanar Dauletkanova, Murat Nurgabylov, Gulmira Rakhimova</i> IMPROVING THE FINANCIAL REPORTING OF ORGANIZATIONS IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF THE DIGITAL ECONOMY	19
<i>Aydin Kernebaev, Aizhan Shohabayeva</i> DEVELOPMENT OF ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC CONDITIONS OF THE RAILWAY INDUSTRY IN KAZAKHSTAN	29
<i>Aziza Koshekova, Shynar Orazgaliyeva</i> FORECASTING USING LINEAR TREND	35
<i>Anna Legostayeva, Baldyrgan Jazykbayeva</i> MANAGEMENT OF SOCIAL TYPE ORGANIZATIONS (BY THE EXAMPLE OF THE HEALTH CARE SYSTEM).....	39
<i>Karina Nevmatulina, Batyrkhan Zhukenov</i> INCREASING THE YIELD OF WHEAT AS A PRIORITY DIRECTION FOR THE DEVELOPMENT OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX OF KAZAKHSTAN	46
<i>Yeran Tyulupov, Nazar Ulakov, Altynai Aubakirova</i> RISKS IN LAUNDERING PROCEEDS FROM TERRORIST FINANCING AND PROTECTION FROM GLOBAL THREATS	51

ФИЛОСОФИЯ • PHILOSOPHY

<i>Asel Nikambekova</i> EXISTENTIAL QUESTIONS OF SHAKARIM KUDAYBERDIULY	58
--	----

ПЕДАГОГИКА • PEDAGOGY

<i>Madina Abdakimova, Natalya Grossul, Aset Abdakimov</i> ON THE ISSUE OF PEDAGOGICAL ABILITIES AND PEDAGOGICAL SKILLS OF A TEACHER	63
<i>Rustem Abdrakhmanov, Bolat Sarsembayev, Manetai Badelkhan</i> WRITING CAPITAL LETTERS IN LATIN GRAPHICS	68
<i>Bayan Alimova, Aziza Koshekova, _Тoc123846530Lezzetzhana Mustafina</i> SOME ASPECTS OF OPTIMIZATION ON TEACHING HIGHER MATHEMATICS IN UNIVERSITIES.....	72
<i>Sandugash Akhmetova</i> ADVANTAGES OF INNOVATIVE PEDAGOGICAL METHODS AND TECHNOLOGIES IN TEACHING THE COURSE OF «HIGHER MATHEMATICS»	75
<i>Nurlan Minzhanov, Gauhar Minzhanova</i> PROFESSIONAL AND PEDAGOGICAL READINESS OF THE PERSONALITY OF THE FUTURE INVESTIGATOR.....	80
<i>Gulchekhra Sidikova, Aziza Yerzhumanova</i> USING TED TALKS IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING	86

ҚҰҚЫҚТАНУ • ЮРИСПРУДЕНЦИЯ • JURISPRUDENCE

<i>Gulmira Almenbetova, Vladilen Tataryan</i> MODERN POLICE ACTIVITIES THROUGH THE PRISM OF KAZAKHSTAN EXPERIENCE.....	92
<i>Dastan Esenov, Talgat Seidygaliev</i> NATIONAL STATE INSTITUTIONS FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN.....	95
<i>Zhazira Iskakova, Ardak Suleymenova</i> LAWYER'S TACTICS OF OBTAINING ANSWERS FROM PARTICIPANTS OF THE PROCESS.....	99
<i>Guldana Karzhasova, Erzhan Abiyev, Yerlan Kasenov</i> THE HISTORY OF CRIMINAL LIABILITY FOR FRAUD ON THE GLOBAL INTERNET	104

<i>Yergali Tuzelbayev, Vladilen Tataryan</i>	
ADMINISTRATIVE LIABILITY FOR SLANDER ON THE BASIS OF THE LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN	109
<i>Laura Shoshaeva</i>	
SOME ISSUES OF CONSIDERATION OF DISPUTES IN THE FIELD OF COPYRIGHT.....	113
INSTRUCTIONS TO AUTHORS	120

ЭКОНОМИКА

ECONOMY

Прогнозы по динамике ключевых отраслей экономики на 2022–2026 годы (апрель, 2022 год), %

Бақыт БОТПАЕВА, Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігі
Мемлекеттік кірістер комитеті Қарағанды облысы бойынша
Мемлекеттік кірістер департаменті Түсіндіру жұмысы басқармасының басшысы,
100008, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Чкалов көш., 3, bbotpaeva@taxkrg.mgd.kz

Назар УЛАКОВ, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, nazar-123@mail.ru
Алтынай АУБАКИРОВА, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, aubakirova-altynai@mail.ru
Айгүл ҚАДЫРОВА, экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, aigulkadyrovan@mail.ru
(Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш., 9)

АРНАЙЫ САЛЫҚ РЕЖИМДЕРІ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСІПКЕРЛІК СУБЪЕКТІЛЕРІНІҢ КӘСІПКЕРЛІК БЕЛСЕНДІЛІГІН ЫНТАЛАНДЫРУДЫҢ ТИІМДІ ҚҰРАЛЫ

Аннотация. Аталған мақалада Қазақстан Республикасындағы шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері қолдануы мүмкін салық салудың арнайы режимдері қарастырылады. Арнайы салық режимдерін талдау негізінде олардың артықшылықтары мен кемшіліктері анықталды. Сондай-ақ қазіргі кезеңде шағын және орта кәсіпкерлікке салық салу саласындағы негізгі проблемалар мен мүмкін болатын шешімдер сипатталған.

Негізгі сөздер: салық, салық жеңілдіктері, арнайы салық режимдері, салықтық ынталандыру, патент, e-salyq мобильді қосымшасы, жеңілдетілген декларация.

Бақыт БОТПАЕВА, руководитель управления разъяснительной работы
Департамента государственных доходов по Карагандинской области
Комитета государственных доходов Министерства финансов Республики Казахстан,
100008, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Чкалова, 3, bbotpaeva@taxkrg.mgd.kz

Назар УЛАКОВ, кандидат экономических наук, доцент, nazar-123@mail.ru
Алтынай АУБАКИРОВА, кандидат экономических наук, доцент, aubakirova-altynai@mail.ru
Айгүль КАДЫРОВА, магистр экономических наук, старший преподаватель, aigulkadyrovan@mail.ru
(Карагандинский университет Казпотребсоюза,
100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9)

СПЕЦИАЛЬНЫЕ НАЛОГОВЫЕ РЕЖИМЫ — ЭФФЕКТИВНЫЙ ИНСТРУМЕНТ СТИМУЛИРОВАНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ АКТИВНОСТИ СУБЪЕКТОВ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. В данной статье рассматриваются специальные режимы налогообложения, которые могут применяться субъектами малого и среднего предпринимательства в Республике Казахстан. На основе анализа специальных налоговых режимов выявлены их достоинства и недостатки. Также охарактеризованы основные проблемы и возможные пути решения в сфере налогообложения малого и среднего предпринимательства на современном этапе.

Ключевые слова: налог, налоговые льготы, специальные налоговые режимы, налоговое стимулирование, патент, мобильное приложение e-Salyq, упрощенная декларация.

Bakhyt BOTPAEVA, Head of the Explanatory Work Department of the State Revenue Department
for the Karaganda Region of the State Revenue Committee of the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan,
100008, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Chkalova st., 3, bbotpaeva@taxkrg.mgd.kz

Nazar ULAKOV, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, nazar-123@mail.ru
Altynai AUBAKIROVA, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, aubakirova-altynai@mail.ru
Aigul KADYROVA, Master of Economic Sciences, Senior lecturer, aigulkadyrovan@mail.ru
(Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Academicheskaya st., 9)

SPECIAL TAX REGIME IS AN EFFECTIVE TOOL TO STIMULATE THE ENTREPRENEURIAL ACTIVITY OF SMALL AND MEDIUM BUSINESSES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract. This article discusses the special taxation regimes that can be applied by small and medium-sized businesses in the Republic of Kazakhstan. Based on the analysis of special tax regimes, their advantages and disadvantages are revealed. The main problems and possible solutions in the field of taxation of small and medium-sized businesses at the present stage are also characterized.

Keywords: tax, tax benefits, special tax regimes, tax incentives, patent, e-Salyq mobile application, simplified declaration.

Мәселені анықтау. Шағын және орта кәсіпкерлік (ШОК) экономиканың жылдам дамуына, өндіріс тиімділігін арттыруға, шаруашылық стратегиясы мен тактикасының икемділігіне, басқарушылық шешімдерді қабылдау мен іске асырудың жылдамдығы мен сапасына, өндірістің түпкілікті нәтижелері үшін кәсіпкердің құзыреттілігі мен жауапкершілік деңгейін арттыруға ықпал етеді.

ШОК кәсіпорындары бұл тек сауда және қызмет көрсету саласы ғана емес, бұл экономиканың көптеген салаларына, соның ішінде қаржы, ғылыми және өндірістік салаларға қатысатын кәсіпорындар.

Жаһандық трендтердің әсері, Covid-19 пандемиясының жаңа өршуіне қарсы тұру қарқыны және олардың зардаптарынан қалпына келтіру кәсіпкерлікті дамытудың жағдайы мен ерекшеліктерін, сәйкесінше ШОК дамытудың мемлекеттік саясатының басымдықтарын елеулі түрде айқындады.

Кәсіпкер үшін оның бизнесінің көлеміне қарамастан, басқарудың маңызды мәселесі тиімді салық салуды таңдау болып қала берді. Бұл кәсіпкерлік қызметтің тартымдылығын және оны жоспарлау нәтижелеріне деген сенімділікті анықтайтын салықтардың мөлшері мен тәртібі.

Шағын және орта кәсіпкерлік компанияларын салықтық қолдау олардың оңтайлы жұмыс істеуінің негізі болып саналады. Мысалы, Қазақстан Республикасының Салық кодексінде [1] шағын және орта кәсіпкерлік компаниялары қолдануы мүмкін салық салудың арнайы салық режимдері қарастырылады. Еліміздің салық заңнамасында ШОК субъектілерінің экономикалық белсенділігін ынталандырудың осы құралын пайдалануына шектеу қарастырылса, шетелдік тәжірибеде, керісінше, салық мөлшерлемелерін төмендетуді тиімді пайдалануды және салық жеңілдіктерінің басқа құралдарын пайдалану мүмкіндігін алға тартып, ұсынады.

Арнайы салық режимдері экономикаға ынталандырушы ретінде әсер етуі қажет, өйткені олар салық төлеушінің салық жүктемесін төмендетуді көздейді. Оларды қолданудың арқасында елдің салық жүйесінің фискалдық ғана емес, реттеуші функциясы да жүзеге асырылады.

Сол себепті еліміздің салық заңнамасында ШОК субъектілерінің экономикалық белсенділігін арттыру мақсатында шағын және орта бизнестің өсуіне қолайлы жағдай жасау,

яғни оларды салықтық реттеу мен қолдау қазіргі заманғы экономикадағы маңызды бағыттардың бірі болып табылады.

Зерттеу мақсаты: Салықтық жеңілдіктер беру арқылы салықтық ынталандыру мәселесі мемлекеттік органдарда, ғылыми ортада және баспасөзде бұрыннан зерттеліп келеді. Алайда салықтық ставкалардың көмегімен салықтық ынталандырудың үйлесімді жүйесін құру Қазақстанда әлі де төмен деңгейде.

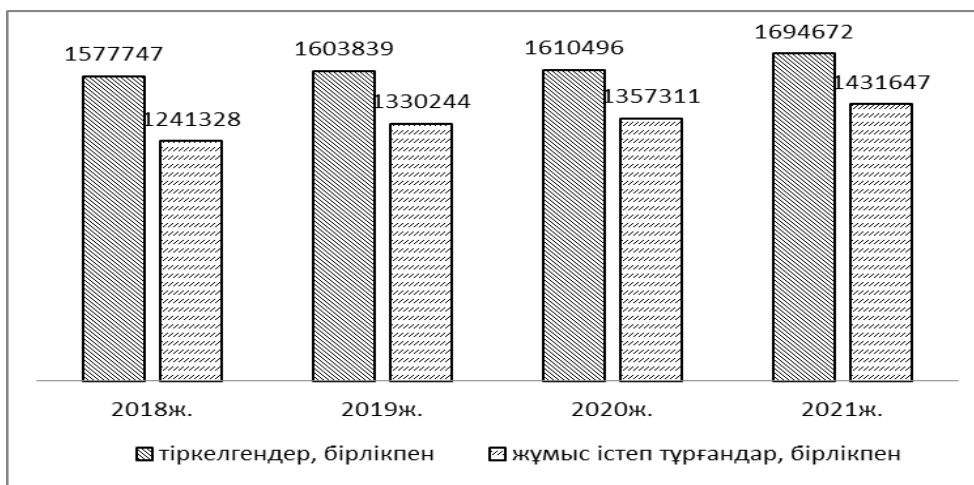
Атап айтатын болсақ, шағын және орта бизнеске салық салу мәселелері Қазақстан халқының төмен кәсіпкерлік белсенділігінің негізгі себептерінің бірі болып табылады. Табыс салығының ақылға қонымды салық саясаты халықтың әл-ауқатын арттыруға және кәсіпкерлік белсенділігін дамытуға ықпал етуі керек.

Салықтарды жинау және оларды мемлекеттік бюджеттің қажетті көлемінде толықтыру проблемасын шешпей, мемлекеттің әлеуметтік міндеттемелерін толыққанды іске асыруға көшу мүмкін емес болып көрінеді.

Еліміздегі шағын және орта субъектілеріне ұсынылған салық салудың жеңілдетілген режимдерін қарастыра отыра, ондағы проблемаларды шешудің мүмкін жолдарын қарастыру, сондай-ақ ұсынылған ұсыныстарды негіздеу үшін дәлелдер келтіру зерттеуіміздің мақсаты болып табылады.

Соңғы зерттеулер мен жарияланымдарды талдау: 2022 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша Қазақстан Республикасында 1 694 672 бірлікке тең тіркелген шағын және орта бизнес кәсіпорындарының 1 431 647 кәсіпорны жұмыс істеп тұр, бұл тіркелген шағын және орта бизнес кәсіпорындарының жалпы санының 84,5 %-ын құрады. Сонымен қатар 2018 – 2021 жылдар аралығындағы тіркелген ШОК кәсіпорындарының жалпы санындағы жұмыс істеп тұрған кәсіпорындардың саны 1 241 328 бірліктен 1 431 647 бірлікке дейін өскен (1-сурет).

Қазақстан Республикасында кәсіпкерліктің құрылымына келсек, кәсіпкерлер қызметінің негізгі үлесін көтерме және бөлшек сауда, автомобильдер мен мотоциклдерді жөндеу салалары алады, олардың үлесіне 33,2 % тиесілі. Бұдан кейінгі орындар келесі салаларға тиесілі: ауыл, орман және балық шаруашылығы — 18,9 %, өзге де қызмет түрлерін ұсыну — 13,6 %, Көлік және қоймалау — 6,0 %, жылжымайтын мүлікпен жасалатын операциялар — 6,0 %, құрылыс — 4,8 %, өнеркәсіп — 3,8 %.

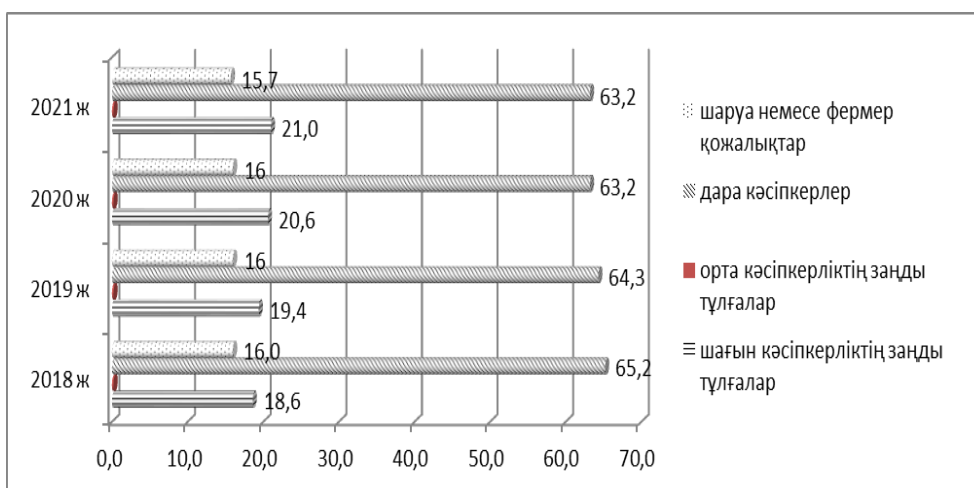

Ескерту — Автормен [2] деректері бойынша жасалды

1-сурет — 2018 – 2021 жылдары ҚР тіркелген және жұмыс істеп тұрған ШОК субъектілерінің саны, бірлікпен

Жұмыс істеп тұрған ШОК кәсіпорындарының құрылымында соңғы үш жыл ішінде негізгі үлесті жеке кәсіпкерлер алып келеді, олардың орташа үлесі субъектілердің жалпы санының 64 %-ын құрайды. Көрсетілген кезеңде шағын бизнес кәсіпорындарына жұмыс

істеп тұрған ШОК субъектілерінің жалпы санының 19,5 %-ы орта есеппен келеді. Жұмыс істеп тұрған кәсіпорындар құрылымындағы ең аз үлес орта бизнес кәсіпорындарына тиесілі, ол орташа есеппен 0,2 %-ды құрайды (2-сурет).

Ескерту — Автормен [2] деректері бойынша жасалды

2-сурет — 2018 – 2021 жылдардағы ҚР ШОК құрылымы, пайызбен

1-кесте — Қазақстан Республикасында 2014 – 2020 жылдардағы белсенді ШОК субъектілерінің негізгі көрсеткіштері

Жылдар	Белсенді ШОК субъектілерінің саны, бірлік			Жұмыспен қамтылғандар саны, мың адам			Өнім шығарылымы, млн теңге		
	Шағын кәсіпкерліктің заңды тұлғасы	Жеке кәсіпкерлер	Фермерлік шаруашылықтар	Шағын кәсіпкерліктің заңды тұлғасы	Жеке кәсіпкерлер	Фермерлік шаруашылықтар	Шағын кәсіпкерліктің заңды тұлғасы	Жеке кәсіпкерлер	Фермерлік шаруашылықтар
2014	74 829	694 759	152 697	849	1 136	309	8 007 342	972 670	786 084
2015	175 679	882 849	181 154	1 185	1 360	287	10 200 061	1 518 237	904 543
2016	189 637	736 121	177 884	1 249	1 288	276	13 568 530	1 511 733	1 043 755
2017	208 742	747 107	187 527	1 302	1 241	286	16 488 047	1 554 704	1 152 499

Жылдар	Белсенді ШОК субъектілерінің саны, бірлік			Жұмыспен қамтылғандар саны, мың адам			Өнім шығарылымы, млн теңге		
	Шағын кәсіпкерліктің заңды тұлғасы	Жеке кәсіпкерлер	Фермерлік шаруашылықтар	Шағын кәсіпкерліктің заңды тұлғасы	Жеке кәсіпкерлер	Фермерлік шаруашылықтар	Шағын кәсіпкерліктің заңды тұлғасы	Жеке кәсіпкерлер	Фермерлік шаруашылықтар
2018	231 325	809 115	198 268	1 352	1 315	281	18 272 335	1 764 985	1 317 352
2019	258 365	855 920	213 457	1 408	1 379	297	2 294 7233	1 902 754	1 607 790
2020	280 200	857 910	216 715	1 462	1 354	301	23 401 108	1 729 842	2 033 585
Өсу қарқыны 2020 / 2014	374,5 %	123,5 %	141,9 %	172,2 %	119,2 %	97,1 %	292,2 %	177,8 %	258,7 %

Ескерту — Автормен [2] деректері бойынша жасалды

1–кестеден байқағанымыздай, Қазақстан Республикасындағы ШОК даму серпіні 2014 – 2020 жылдар кезеңінде оң нәтижелерді келесідей көрсеткіштермен көрсетеді:

- ШОК өнімдерін шығару көлемі 2 еседен астам ұлғайды және номиналды мәнде 27,1 трлн теңгеге жеткен;

- ШОК субъектілерінің жалпы саны 47 %-ға өсіп, 1,35 млн субъектіні құраған, жұмыспен қамтылғандардың жалпы саны 36 %-ға өсіп, 3,1 млн адамға жеткен.

- көрсетілген кезеңде ШОК Қазақстан Республикасының ЖІӨ қосқан үлесі 13 трлн теңгеден 23,2 трлн теңгеге жетті (ЖІӨ ШОК үлесі 32,8 %-ға жетті).

Жалпы мәселенің бұрын шешілмеген бөліктерін бөліп көрсету Біздің ойымызша, ШОБ секторын табысты дамуының маңызды аспектісі фискалдық саясат болып табылады, ол кәсіпкерлікті қолдаудың жанама құралы ретінде пайдаланылады.

Шағын бизнес үшін салық ауыртпалығы олардың санының өсуі үшін және олар өз бизнесін көлеңкелі экономикада емес, заңды түрде жүргізуге ұмтылуы үшін салық жүйесінің

бірегейлігі, тұрақтылығы және табыстың бір бөлігін алудың әділ деңгейі қажет.

Жеке кәсіпкер немесе заңды тұлға ретінде тіркелген кезде, егер қолдану критерийлеріне сәйкес келсе, арнайы салық режимдерінің бірін таңдауға болады.

Арнайы салық режимі — бұл салық төлеушілердің жекелеген санаттары үшін белгіленетін және салықтардың жекелеген түрлерін есептеу мен төлеудің, сондай-ақ олар бойынша салық есептілігін ұсынудың оңайлатылған тәртібін қолдануды көздейтін бюджетпен есеп айырысудың ерекше тәртібі.

Арнайы салық режимдері салық жүктемесінің деңгейін төмендету және салық жүктемесін жеңілдету арқылы шағын және орта бизнестің өсуіне қолайлы жағдай жасауға арналған. Сонымен қатар еліміздің салық заңнамасында ШОК субъектілерінің бұл режимдерді пайдалануына шектеулер қарастырылған.

ҚР шағын және орта бизнес субъектілері үшін арнайы салық режимдерін қолдану механизмін 2-кестеде қарастырайық.

2-кесте — ҚР шағын және орта бизнес субъектілері үшін арнайы салық режимдерін қолдану критерийлері

Критерийлер	Патент	01.01.2022 ж. бастап E-SalyqBusiness мобильді қосымшасы	Оңайлатылған декларация	Тіркелген шегерім	01.01.2021 ж. бастап бөлшек салық
Салық кезеңі	Жыл	жыл	жартыжылдық	жыл	тоқсан
Табыс (шек)	3 528 АЕК	3 528 АЕК	24 038 АЕК	144 184 АЕК	3 000 000 АЕК
Қызметкерлер	Жоқ	жоқ	30 адамнан артық емес	50 адамнан артық емес	250 адамнан артық емес
Салық салу объектісі	Салық салынатын кіріс	Салық салынатын кіріс	Салық салынатын кіріс	Тіркелген шегерімді ескере отырып, салық салынатын кіріс	Салық салынатын кіріс

Критерийлер	Патент	01.01.2022 ж. бастап E-SalyqBusiness мобильді қосымшасы	Оңайлатылған декларация	Тіркелген шегерім	01.01.2021 ж. бастап бөлшек салық
Табыс салығы	1 %	1 %	1,5 %	10 – 20 %	3 %, 6 % 01.01.2023 бастап қоғамдық тамақтану саласында
Әлеуметтік салық	Жоқ	Жоқ	1,5 %	9,5 %	Жоқ
Ескерту — Автормен [1] деректері бойынша жасалды					

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, әрбір арнайы салық режимінің басқа салықтарға карағанда өзіндік ерекшеліктері мен артықшылықтары бар екенін көруге және салыстыруға болады. Бірақ неғұрлым тиімді салық жүйесін таңдағанда шағын және орта кәсіпкерліктің субъектілеріне қызмет түрінің ерекшеліктеріне, ұйымдық-құқықтық нысанына, жұмысшылар санына, жоспарланған кіріске сүйену керек.

Еліміздегі қолданыстағы заңнамаға сәйкес негізгі өзгерістерді қарастырайық, патентте әлеуметтік салық жойылды, бөлшек сауданы қоспағанда, 1 % мөлшерінде ЖТС мөлшерлемесі анықталды. Оңайлатылған декларация негізінде кірістер мөлшері бойынша — 24 038 АЕК және қызметкерлер саны — 30 адамнан аспайтын бірыңғай (заңды тұлғалар мен ЖК үшін) шектеулер белгіленді.

2018 жылдан бастап тіркелген шегерімді пайдаланатын режим енгізілді. Бұл режим кірістер мен шығыстардың есебін жүргізуді көздей отырып, салық салу объектісі ретінде салық салынатын табысты қарастырады. Осы арнайы салық режимінің ерекшелігі оны пайдалану кезінде растайтын құжаттарсыз (қосымша шығыстарды қоса алғанда, шегерімге жатқызылатын шығыстардың жалпы сомасы жылдық жиынтық табыстың 70 %-ынан аспауға тиіс) жылдық жиынтық табыс сомасының 30 % мөлшерінде қосымша тіркелген шегерім көзделеді, сондай-ақ еңбекақы төлеуге арналған шығыстар бойынша шегерімнен басқа салық салынатын табысты еңбекақы төлеу қорынан 100 %-ға азайту көзделеді.

2020 жылғы 1 қаңтардан бастап кәсіпкерлік субъектілерін, сонымен қатар салық төлеудің арнайы салық режимдерін қолданатын микрокәсіпкерлік немесе шағын кәсіпкерлік субъектілерін тексеруге мораторий күшіне енді [3].

Пандемиядан зардап шеккен секторларда жұмыс істейтін кәсіпкерлер үшін Салық кодексіне бөлшек салықтың арнайы салық режимін енгізу бөлігінде өзгерістер енгізілді. Мәселен, 2021 жылғы 1 қаңтардан бастап Салық кодексі «Бөлшек салықтың арнайы салық

режимі» 77-1-тарауымен толықтырылды. Бөлшек салық режимі ШОК субъектілеріне салық жүктемесін азайтуды қамтамасыз ету және салықтар мен бюджетке төлемдерді төлеу тәртібін оңтайландыру үшін дағдарысқа қарсы шара ретінде бірнеше жылға есептелген. Қызмет түрлерінің тізбесі пандемия кезеңінде шектеу карантиндік шаралары қолданылған қызмет түрлері қарастырылған ҚР Үкіметінің қаулысымен белгіленеді.

2023 жылдың 1 қаңтарынан бастап «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» ҚР кодексіне (Салық кодексі) өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР Заңына және «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» ҚР Кодексі (Салық кодексі) қолданысқа енгізу туралы» ҚР Заңына сәйкес қоғамдық тамақтану саласындағы қызмет түрлері үшін бөлшек салық мөлшерлемесін 6 %-ға дейін одан әрі арттыру көзделген, сәйкесінші бөлшек салықты АСР қолдану тәртібіне түзетулер енгізіліп, берілген кәсіпкерлік саласы үшін 2025 жылдың 1 қаңтарына дейін қолданылатын болады.

Сондай-ақ ағымдағы 2022 жылдан бастап ҚҚС төлеушіні тіркеу шегі 30 000 АЕК-тен 20 000 АЕК-ке дейін төмендетілгенін атап өту қажет, бұл кәсіпкерлердің түпкілікті салық жүктемесіне әсер етуі мүмкін. Салық кодексінің 82-бабы 4-тармағындағы өзгерістерге сәйкес бөлшек салықтың арнаулы салық режимін қолданатын салық төлеушінің айналымы ең аз айналымға енгізілмейді. Басқаша айтқанда, мұндай салық төлеушіде айналымның ең төменгі деңгейінен асып кетуіне байланысты ҚҚС бойынша тіркеу есебіне қою бойынша міндеттемелер туындамайды. Ал ҚҚС бойынша есепте тұрған тұлғалар есептен шығарылуы қажет. Айта кететін жайт, бөлшек салықтың АСР қолдану кезінде ҚҚС бойынша есептен шығару үшін осындай АСР қолдану басталғанға дейін бес жұмыс күнінен кешіктірмей салық кодексінің 85-бабына енгізілген өзгерістерге сәйкес салық төлеушінің орналасқан жері бойынша салық органына өтініш беру қажет.

Мемлекет ҚҚС бойынша есепке қою шегін төмендете отырып, кәсіпкерлер үшін қолма-қол

ақшасыз төлемдермен жұмыс істеу жағдайларын жақсартты. Қолданыстағы заңнамада қолма-қол ақшасыз төлемдермен ҚҚС тіркеу шегі 114 184 АЕК-ке тең, бірақ бұл онлайн-кассадан, POS-терминалдан және тауарларды есепке алудың автоматтандырылған жүйесінен тұратын үш компонентті интеграцияланған жүйе арқылы қолма-қол ақшасыз нысанда жасалған айналымға ғана қолданылады. Шын мәнінде, бұл түзетулермен билік салық базасын арттырып қана қоймай, бизнесті көлеңкеден шығаруға тырысуда.

2017 – 2021 жж. Қазақстан Республикасындағы жергілікті бюджеттің кірістерін талдасақ, барлық көрсеткіштер

бойынша өсу қарқыны 2017 жылғы базалық көрсеткіштен асқанын байқаймыз. Жергілікті бюджеттердің салықтық түсімдері бойынша өсім де 186,8 %-ды құраған. Оның ішінде жеке табыс салығы бойынша өсім 151,2 %-ға тең болған. Әлеуметтік салық түсімдерінің деңгейі тек 103,7 % өсімін көрсетті, себебі осы салық бірқатар арнайы салық режимдерінен босатылуымен байланысты болды. Бұл ретте 2021 жылы жергілікті бюджетті теңгерімдеу үшін жоғары тұрған республикалық бюджеттен трансферттер түсімдерінің 2 539 214 млн теңгеден 4 754 941 млн теңгеге дейін, яғни екі есе өсуі байқалады (3-кесте).

3-кесте — Қазақстан Республикасындағы шағын және орта кәсіпкерліктен жергілікті бюджеттерге 2017 – 2021 жж., негізгі салықтардың түсімі, млн. теңгемен

Салықтың аты	2017 жыл	2018 жыл	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2021 ж. 2017 жылға қатысты өсу қарқыны
I. КІРІСТЕР	4 681 296	4 728 532	6 039 951	7 721 256	8 742 647	186,8 %
Салықтық түсімдер, оның ішінде:	1 962 823	2 195 144	2 380 961	2 985 340	3 666 375	186,8 %
ШОБ-тен КТС	-	-	-	481 567	732 340	-
ЖТС, барлығы	750 212	838 394	876 324	929 588	1 134 136	151,2 %
Төлем көзіндегі ЖТС	676 476	739 645	774 339	848 231	1 081 326	145,9 %
ЖК-тің төлем көзінен емес ЖТС	73 736	98 749	101 984	81 357	52 810	204,1 %
Әлеуметтік салық	576 607	618 505	696 635	727 139	841 279	103,7 %
Акциздер	175 014	216 578	236 911	327 509	357 205	314,4 %
Салықтық емес түсімдер	114 954	74 951	76 172	80 271	119 185	187,3 %
Негізгі капиталды сатудан түсетін түсімдер	64 306	90 175	108 036	124 930	202 146	186,8 %
Трансферттер түсімдері	2 539 214	2 368 262	3 474 782	4 530 714	4 754 941	186,8 %

Ескерту — Автормен [4] деректері бойынша жасалды

2020 жылғы 1 қаңтардан бастап Қазақстанның жергілікті бюджеттеріне шағын және орта бизнестен түсетін корпоративтік табыс салығы бойынша түсімдер есептеле бастады. Енді республикалық бюджетке ірі кәсіпкерлік субъектілері төлеген КТС ғана түседі, бұл жергілікті бюджеттер кірістерінің ұлғаюына алып келуі және бизнес үшін қолайлы жағдайлар жасау есебінен жергілікті атқарушы органдарды салық базасын кеңейтуге ынталандыруы тиіс.

Осы реформаның нәтижесінде КТС түскен кірістер жергілікті бюджеттерге түсе бастады, айталық 2019 – 2021 жылдары Қазақстанның жергілікті бюджеттерінің кірістері 28 %-ға, яғни 6 трлн теңгеден 8,7 трлн теңгеге дейін өсті. Дегенмен, КТС бойынша түсімдер аздау — 732 млрд теңгеге ғана тең. Әсіресе, салықтардың басқа түрлерімен салыстырғанда, олар әлеуметтік салық бойынша түсімдерден 1,14 есе (841 млрд теңге) және ЖТС бойынша

түсімдерден 1,5 есе (1 134 млрд теңге) аз. Мұның себебі көптеген бизнес субъектілерінің қызметін тоқтата тұруға және салықтық демалысқа байланысты КТС түсімдері бойынша кейінге қалдыру немесе алып тастау болды.

Жергілікті бюджеттердің әлсіз өзін-өзі қамтамасыз етуінің екі негізгі салдары бар: төмен салықтық түсімдері және республикалық бюджеттен берілетін трансферттерге үлкен тәуелділік. Кіріс өсіп келе жатқан шығындарды жабуға мүмкіндік бермейді, бұл жергілікті бюджет тапшылығының артуына әкеп соғады.

Айта кететін жайт, шағын және орта кәсіпкерліктен (Астана және Алматы қалаларын есептегенде) КТС бойынша жергілікті деңгейге берілген түсімдердің сомасы орта есеппен жергілікті бюджеттің жалпы кірісінің 4 %-дан аз мөлшерін, өз кірістерінде 10 %-дан аз мөлшерін және өңірлердің шығындарында 3 %-дан сәл артық қамтамасыз етеді, бұл мемлекет

Басшысы аймақтардың орталыққа тәуелділігін төмендету бойынша қойған мақсатына қол жеткізуді қиындатады [5].

Осылайша, КТС ШОК жергілікті бюджеттерге беру жөніндегі реформа олардың кірістерін едәуір арттырды. Бірақ республиканың қалалары мен өңірлері қиын жағдайға тап болды: реформаны енгізу коронавирустық пандемиямен, мұнай бағасының құлдырауымен, ШОБ кәсіпорындарының операциялық қызметінің уақытша тоқтатылуымен сәйкес келді, оның аясында мемлекеттік бюджетке салық түсімдері төмендеді.

Зерттеудің негізгі нәтижелері. Реформа жүргізілгеннен кейін екі жыл өткен соң өңірлердің бюджеттік өзін-өзі қамтамасыз етуі әлі де төмен күйінде қалып отыр. Трансферттер түсімдерінің үлесі жергілікті бюджеттер жинайтын салық түсімдерінен асып түседі.

Дегенмен, бүгінгі таңда қол жеткізіп отырған төмен көрсеткіштер аясында да реформаны іске асыру қарқынын сақтап қалу қажет, өйткені ол жергілікті атқарушы органдарды өңірлердегі іскерлік белсенділікті арттыруға және ШОК дамытуға ынталандырады. Бұл үшін жергілікті билік органдары бюджет және қаржы мәселелері бойынша есеп бере отырып, қосымша салық және фискалдық өкілеттіктер алуға тиіс. Ең бастысы, кәсіпкерлікті дамыту бағдарламаларын жергілікті органдар әзірлеуі тиіс. Жүргізілген реформаның аралық және жылдық нәтижелері оларды дамытудың негізі бола алады.

ШОК салық салу саласындағы нақты проблемалар мен мүмкін болатын шешімдерді тікелей қарастыра отырып, мемлекет айтарлықтай назар аударып, оларды дұрыс шешуге тырысатынын атап өткен жөн, бірақ оларды белгілеу артық болмайды:

1. Нақты салық жеңілдіктерін беру және реттеудің пәрменді салық құралдарын қолдану шағын және орта бизнесті қолдаудың бағыты болуға тиіс. Оңтайлы салық саясаты арқылы мемлекет отандық өндірісті дамытуға, нарықты құруға және кейіннен белгілі бір өмір сүру деңгейін қалыптастыруға ықпал ете алады және солай етуге тиіс, бұл мемлекеттік бюджетке түсімдердің ұлғаюына ықпал етеді. Мысалы, экономиканың басым секторларында қызметін жүзеге асыратын шағын кәсіпорындар үшін белгілі бір кезеңге салық ставкаларын төмендету немесе олардан босату, инвестициялық салымдарға немесе «салық несиелеріне» салықтық жеңілдіктерді пайдалану.

2. Бөлшек сауда субъектілері үшін ғана емес, сондай-ақ кәсіпкерліктің басқа да салалары үшін бөлшек салықтың арнайы салық режимінде 3–6 % мөлшерлемесін сақтау қажет. Қазіргі уақытта

кәсіпкерлік белсенділікті қалпына келтіру қажет, ал енгізілген норма, тұтастай алғанда, экономикалық өсуді одан әрі қалпына келтіру шараларына толық сәйкес келмейді. Экономикалық құлдырау жағдайында салық саясаты мемлекеттің фискалдық міндеттерін шешпей, бизнесті экономиканы дамытуға көбірек жұмыс істеуге ынталандыруы тиіс.

3. ҚҚС төлеушіні тіркеу шегін 2022 жылғы 01 қаңтардан бастап 30 000 АЕК-тен 20 000 АЕК-ке дейін азайту шағын және орта кәсіпкерлік кәсіпорындарына салық жүктемесінің жалпы ұлғаюына әсер етуі мүмкін, сондай-ақ олардың салық салудың жалпы белгіленген тәртібіне көшуіне не көлеңкеге кетуіне ықпал етеді. Жанама салық салуды жетілдірудің мүмкін бағыты белгілі бір бизнес субъектілері үшін ҚҚС орнына сату салығын енгізуді талқылауға оралу болуы мүмкін.

4. Салық режимдерінде бөлшек сауданы пайдалануға тыйым салу патент және E-SalyqBusiness, сондай-ақ жұмысшыларды жалдауды шектеу кәсіпкерлерді оңайлатылған декларация режиміне немесе жалпыға бірдей белгіленген тәртіпке көшуге мәжбүр етеді, бұл жеке кәсіпкерлерге салық жүктемесін арттырады.

Қорытынды

Атқарылған жұмыстың нәтижелерін талдай отырып, дағдарыстан кейінгі кезеңде шағын және орта бизнесті мемлекеттік қолдау отандық экономиканы дамытудың қажетті құралы екенін атап өтуге болады. Алайда шет елдердің тәжірибесі көрсеткендей, шағын және орта кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау институттарын құру көп уақытты қажет ететін және ұзақ процесс. Ол көптеген аспектілермен байланысты: біріншіден, маңызды заңнамалық базаны әзірлеумен; екіншіден, тиімді институционалдық негіздер мен нарықтық институттарды құрумен.

Сол себепті шағын және орта кәсіпкерлік субъектілеріне салық салуды жетілдіру мемлекет пен шағын бизнес мүдделерінің оңтайлы үйлесуіне негізделуі керек. Сондықтан салық салудың фискалдық функциясын гипертрофиялық іске асырудан белсенді ынталандырушы функцияға көшу қажет. Бұл жағдайлар шағын кәсіпкерліктің дамуына ықпал етеді, оның әлеуметтік маңыздылығын күшейтеді және инвестициялық белсенділікті ынталандырады.

Әдебиеттер тізімі

1. Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы (Салық кодексі) Қазақстан Республикасының 2017 жылғы 25 желтоқсандағы № 120-VI ҚРЗ Кодексі [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1700000120> (өтініш берген күні: 27.12.2022).

2. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросы. Шағын және орта кәсіпкерлік (ШОБ). [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <https://stat.gov.kz/official/industry/139/statistic/5> (өтініш берген күні: 27.12.2022).

3. Қазақстан Республикасында тексерулер мен профилактикалық бақылау мен қадағалауды жүргізуге мораторий енгізу туралы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2019 жылғы 26 желтоқсандағы № 229 Жарлығы. [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1900000229> (өтініш берген күні: 27.12.2022).

4. Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің 1 сәуірдегі 2022 жылға арналған статистикалық бюллетені. [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <https://www.gov.kz/memleket/entities/minfin/documents/details/302614?lang=ru> (өтініш берген күні: 27.12.2022).

5. Республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі есеп комитеті. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2020 жылға арналған республикалық бюджеттің атқарылуы туралы есебіне қысқаша қорытынды. [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <https://www.gov.kz/memleket/entities/esep/documents/details/167917?lang=ru> (өтініш берген күні: 27.12.2022).

References

1. Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of

Kazakhstan. Small and medium-sized enterprises (SMEs). [Internet source]. — Access mode: <https://stat.gov.kz/official/industry/139/statistic/5> (date of access: 27.12.2022).

2. On taxes and other mandatory payments to the budget (Tax Code) Code of the Republic of Kazakhstan dated December 25, 2017 No. 120-VI SAM. [Internet source]. — Access mode: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1700000120> (date of access: 27.12.2022).

3. On the introduction of a moratorium on inspections and preventive control and supervision with visits in the Republic of Kazakhstan. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 26, 2019 No. 229. [Internet source]. — Access mode: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1900000229> (date of access: 27.12.2022).

4. Statistical Bulletin of the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan for 01.04.2022. [Internet source]. — Access mode: <https://www.gov.kz/memleket/entities/minfin/documents/details/302614?lang=ru> (date of access: 27.12.2022).

5. The Accounts Committee for Control over the execution of the republican budget. A brief conclusion to the report of the Government of the Republic of Kazakhstan on the execution of the republican budget for 2020. [Internet source]. — Access mode: <https://www.gov.kz/memleket/entities/esep/documents/details/167917?lang=ru> (date of access: 27.12.2022).

*Гульмира ЕСЕНОВА, кандидат экономических наук, ассоциированный профессор,
Центр педагогического мастерства,*

*Автономная организация образования «Назарбаев Интеллектуальные школы»,
010000, Республика Казахстан, г. Астана, ул. Хусейн бен Талал, 21/1,
pavlodarsemey@mail.ru, +77772617594*

*Жанар ДӘУЛЕТХАНОВА, магистр экономики, старший преподаватель,
Евразийский гуманитарный институт,
010009, Республика Казахстан, г. Астана, ул. М. Жумабаева, 4, zhanar021@mail.com, +77059508593*

*Мурат НУРГАБЫЛОВ, кандидат экономических наук, и. о. доцента,
Международный Таразский инновационный институт,
080014, Республика Казахстан, г. Тараз, ул. Желтоқсан, 69 «Б», murat_tdd@bk.ru, 87056314503*

*Гульмира РАХИМОВА, кандидат экономических наук, ассоциированный профессор,
Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина,
010000, Республика Казахстан, г. Астана, ул. Ақмешіт, 9/4, ragulmira@mail.ru, +77770402282*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ ОРГАНИЗАЦИЙ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Аннотация. В статье рассмотрено влияние цифровизации экономики на модернизацию финансовой отчетности, способы обработки, показатели финансовой отчетности, процесс анализа и проверки отчетной информации, входную информацию, необходимую для форм финансовой отчетности, выходную информацию, содержащую отчетные формы и оперативную информацию, используемую при работе с финансовой отчетностью.

Рассмотрено влияние цифровизации экономики на формирование финансовой отчетности, представление, обработку и использование выходной информации, содержащейся в финансовой отчетности, трактовку показателей финансовой отчетности. Обоснована взаимосвязь развития цифровой экономики и обеспечения необходимых качественных характеристик финансовой отчетности.

Предложено авторское видение подходов к формированию и представлению финансовой отчетности в Республике Казахстан под влиянием усиления тенденций цифровизации экономики. Обоснована возможность представления финансовых отчетов в модифицированном цифровом формате с использованием меню для обеспечения пользователей отчетности дополнительной информацией о деятельности организации и об используемой нормативной базе, осуществления расчетов показателей на основе альтернативных методик, расчетов коэффициентов экономического анализа, осуществления прогноза в отношении перспектив организации, обеспечения взаимодействия с составителями отчетности в режиме online.

Ключевые слова: цифровая экономика; финансовая отчетность; XBRL отчетность; отчетные формы; качественные характеристики финансовой отчетности

*Гульмира ЕСЕНОВА, экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
«Назарбаев Зияткерлік мектептері» дербес білім беру ұйымының
Педагогикалық шеберлік орталығы,
010000, Қазақстан Республикасы, Астана қ., Хусейн бен Талал көш., 21/1,
pavlodarsemey@mail.ru, +77772617594*

*Жанар ДӘУЛЕТХАНОВА, экономика магистрі, аға оқытушы,
Еуразия гуманитарлық институты,
010009, Қазақстан Республикасы, Астана қ., М. Жумабаев көш., 4,
zhanar021@mail.com, +77059508593*

*Мұрат НУРГАБЫЛОВ, экономика ғылымдарының кандидаты, доценттің міндетін атқарушы,
Халықаралық Тараз инновациялық институты,
080014, Қазақстан Республикасы, Тараз қ., Желтоқсан көш., 69 «Б»,
murat_tdd@bk.ru, 87056314503*

*Гульмира РАХИМОВА, экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,
010000, Қазақстан Республикасы, Астана қ., Ақмешіт көш., 9/4,
ragulmira@mail.ru, +77770402282*

ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКАНЫ ДАМУ ЖАҒДАЙЫНДА ҰЙЫМДАРДЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ЕСЕПТІЛІГІН ЖЕТІЛДІРУ

Аннотация. Мақалада экономиканы цифрландырудың қаржылық есептілікті жаңғыртуға әсері, қаржылық есептілікті өңдеу тәсілдері мен көрсеткіштері, есепті ақпаратты талдау және тексеру процесі, қаржылық

есептілік нысандары үшін қажетті кіріс ақпараты, қаржылық есептілікпен жұмыс істеу кезінде пайдаланылатын есептілік нысандары бар шығыс және жедел ақпарат қарастырылады.

Экономиканы цифрландырудың қаржылық есептілікті қалыптастыруға, қаржылық есептіліктегі шығыс ақпаратын ұсынуға, өңдеуге және пайдалануға, қаржылық есептілік көрсеткіштерін түсіндіруге әсері қарастырылды. Цифрлық экономиканы дамытудың және қаржылық есептіліктің қажетті сапалық сипаттамаларын қамтамасыз етудің өзара байланысы негізделген.

Экономиканы цифрландыру үрдістерінің күшеюінің ықпалымен Қазақстан Республикасында қаржылық есептілікті қалыптастыру және ұсыну тәсілдеріне авторлық көзқарас ұсынылды. Есептілікті пайдаланушыларды ұйымның қызметі және пайдаланылатын нормативтік база туралы қосымша ақпаратпен қамтамасыз ету, баламалы әдістемелер негізінде көрсеткіштерді есептеуді, экономикалық талдау коэффициенттерін есептеуді жүзеге асыру, ұйымның перспективаларына қатысты болжамды жүзеге асыру, online режимінде есептілікті құрастырушылармен өзара іс-қимылды қамтамасыз ету үшін мәзірді пайдалана отырып, өзгертілген цифрлық форматта қаржылық есептерді ұсыну мүмкіндігі негізделген.

Негізгі сөздер: цифрлық экономика, қаржылық есептілік, XBRL есептілік, есеп беру нысандары, қаржылық есептіліктің сапалық сипаттамалары.

*Gulmira YESSENOVA, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Center of Excellence of the AEO "Nazarbayev Intellectual Schools",
010000, Republic of Kazakhstan, Astana, Hussein bin Talal st., 21/1,
pavlodarsemey@mail.ru, +77772617594*

*Zhanar DAULETKHANOVA, Master, Senior Lecturer, The Eurasian Humanities Institute,
010009, Republic of Kazakhstan, Astana, M. Zhumabayev prospect.,4,
zhanar021@mail.com, +77059508593*

*Murat NURGABYLOV, Candidate of Economic Sciences, Acting Associate Professor,
International Taraz Innovation Institute,
080014, Republic of Kazakhstan, Taraz, Zheltoksan st., 69,
murat_tdd@bk.ru, 87056314503*

*Gulmira RAKHIMOVA, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Kazakh Agrotechnical University named after S. Seifullin,
010000, Republic of Kazakhstan, Astana, Akmeshit st. 9/4,
ragulmira@mail.ru, +77770402282*

IMPROVING THE FINANCIAL REPORTING OF ORGANIZATIONS IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF THE DIGITAL ECONOMY

Annotation. The article examines the impact of digitalization of the economy on the modernization of financial statements, processing methods, financial reporting indicators, the process of analyzing and verifying reporting information, input information required for financial reporting forms, output information containing reporting forms and operational information used when working with financial statements.

The influence of digitalization of the economy on the formation of financial statements, presentation, processing and use of output information contained in financial statements, interpretation of financial reporting indicators is considered. The interrelation between the development of the digital economy and the provision of the necessary qualitative characteristics of financial statements is substantiated.

The author's vision of approaches to the formation and presentation of financial statements in the Republic of Kazakhstan under the influence of increasing trends in the digitalization of the economy is proposed. The possibility of presenting financial reports in a modified digital format using a menu to provide reporting users with additional information about the organization's activities and the regulatory framework used, performing calculations of indicators based on alternative methods, calculating economic analysis coefficients, making a forecast regarding the prospects of the organization, ensuring interaction with the compilers of reports online.

Keywords: digital economy; financial reporting; XBRL reporting; reporting forms; qualitative characteristics of financial reporting.

Введение

Современные мировые тенденции по информатизации общества и развитию цифровой экономики нашли прямое отражение в ряде законодательных документов Казахстана согласно которым определены цели, задачи и меры по реализации политики республики Казахстан в сфере применения информационных и коммуникационных технологий, направленные на развитие информационного общества,

определены направления работ, обеспечивающие создание необходимых условий для развития цифровой экономики Казахстана с целью обеспечения ее национальных интересов и реализации стратегических приоритетов.

В ходе реализации поставленных в документах задач во всех сферах казахстанской экономики ключевым фактором повышения производства должны стать данные в цифровой форме. Этот фактор должен обеспечить

повышение конкурентоспособности страны, качества жизни граждан, экономического роста и национального суверенитета. Проблемы развития цифровой экономики широко обсуждаются в научном мире. Затрагивая все сферы деятельности организаций, цифровая экономика не может не повлиять на процесс реформирования казахстанского бухгалтерского учета и отчетности отечественных организаций.

Постановка проблемы

Переход финансовой отчетности на новый цифровой формат связан с глобальной тенденцией унификации стандартов бухгалтерского учета.

Эффективность интеграции стандарта XBRL в современную учетную практику зависит от возможности с его помощью оптимизировать процесс подготовки и составления финансовой отчетности для бухгалтеров, сбора, анализа и обработки отчетности для внешних пользователей. Стандартизация и унификация определений в стандартах бухгалтерского учета на международном уровне – главная предпосылка внедрения формата XBRL по утверждению Джона Тернера [1].

Преимущества от использования формата можно условно разделить для следующих категорий экономических субъектов: составителей отчетности, инвесторов и регулирующих органов [2].

В статье были использованы труды зарубежных источников, различные материалы аналитических изданий. Применялись следующие методы научного исследования: изучение и анализ научной литературы, классификация, обобщение, сравнительный анализ.

Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы

Развитие цифровой экономики сделало возможным цифровую обработку входной бухгалтерской информации и применение программных средств для ведения бухгалтерского учета и формирования бухгалтерской (финансовой) отчетности. Наряду с этим, актуальным является непрерывное обновление и совершенствование таких программных средств с учетом реформирования самого бухгалтерского учета, а также изменений экономических условий, в которых функционируют организации. Следует обратить внимание на то, что, начиная с вхождения

Казахстана в рыночную экономику, система стандартов бухгалтерского учета и отчетности непрерывно реформируется и совершенствуется.

Причиной этого являются как изменение экономических условий, так и тот факт, что казахстанская бухгалтерская система целенаправленно сближается с регламентациями международных стандартов финансовой отчетности (МСФО). При этом следует учесть, что сама система МСФО также непрерывно меняется и это приводит к необходимости постоянной адаптации казахстанской системы бухгалтерских стандартов к новым международным регламентациям.

В таких условиях применение программных продуктов для ведения бухгалтерского учета и формирования финансовой отчетности ставит задачу обеспечения хорошего взаимодействия между специалистами по программированию и специалистами по бухгалтерскому учету при разработке программных продуктов.

Цель исследования

Проведенное исследование охватывает, на наш взгляд, наиболее актуальные проблемные аспекты формирования финансовой отчетности в условиях цифровой экономики.

Задачи исследования — анализ влияния цифровизации экономики на отчетную информацию организаций и формирование авторских разработок по совершенствованию финансовой отчетности в этих условиях.

Методология исследования основана на применении системы научных методов: анализа и синтеза, индукции и дедукции, сравнения, системного и логического подхода, метода аналогий и группировки. В результате исследования определен тренд развития отчетности экономических субъектов. Обосновано усиление роли информационных технологий в формировании новых концептуальных подходов к раскрытию содержащейся в ней информации путем синтеза элементов объемного представления (применение метода «многомерного пространства») и современных IT-платформ.

Основные результаты исследования

На начальном этапе исследования авторы проанализировали влияние цифровизации экономики на современное состояние финансовой отчетности организаций, представив наиболее существенные аспекты этого влияния в таблице 1.

Таблица 1 — Влияние цифровизации экономики на современное состояние финансовой отчетности организаций

Аспект формирования и использования финансовой отчетности	Результат влияния цифровизации экономики
Оперативная информация, используемая при работе с финансовой отчетностью	Использование локальных компьютерных сетей для обмена информацией внутри организации. Использование Интернета для обмена информацией по отчетности внутри организации. Использование Интернета для обмена информацией с юридическими или физическими лицами, с которыми взаимодействует организация
Входная информация, необходимая для формирования форм финансовой отчетности	Автоматизация введения входной информации при использовании программных средств ведения учета
Процесс составления финансовой отчетности	Применение компьютерных программ для обработки информации, необходимой для составления финансовой отчетности
Показатели финансовой отчетности	Возможность появления новых видов показателей отчетности в связи с появлением новых видов объектов учета под влиянием цифровой экономики (например, криптовалюты). Повышение значимости показателей, связанных с использованием электронных баз данных (например, существенное расширение клиентских баз, электронных справочников и т. п.)
Выходная информация, содержащая отчетные формы	Получение в электронном виде форм бухгалтерской (финансовой) отчетности: а) электронная версия печатного аналога; б) публикуемая финансовая отчетность, размещенная на сайтах организаций в) модифицированная электронная информация (например, XBRL отчетность)
Процесс анализа и проверки отчетной информации	Применение компьютерных программ для обработки информации, содержащейся в отчетности
Примечание: составлено на основе источника [3; 4]	

Мы видим, что цифровизация экономики затрагивает все стадии процесса — от составления отчетности до обработки ее показателей. Благодаря колоссальным техническим и технологическим прорывам в области компьютерной техники и средств коммуникации, а также информатизации в целом, значительно увеличились возможности обмена оперативной информацией, используемой при подготовке отчетности. Это — использование локальных компьютерных сетей для обмена информацией внутри организации, получение и передача информации через Интернет с использованием сайтов и облачных технологий, обмен информацией по электронной почте, использование социальных сетей и проч.

Перечисленные возможности приводят к повышению скорости обработки информации и обеспечению организаций большим количеством необходимых данных. Получение большего объема информации позволяет организации достичь большей детализации информации, представляемой в финансовой отчетности, хотя, при несомненных положительных аспектах, увеличение потока информации обостряет саму проблему ее качественной обработки. Решением проблемы может стать разработка новых программных средств для работы с информационными массивами. Вместо с тем актуальной становится увязка разных программных средств, применяемых в различных сферах деятельности организаций.

Развитие цифровой экономики привело к появлению новых объектов, которые стали использоваться в деятельности организаций. В частности, таким объектом выступает криптовалюта как своеобразное электронное средство расчетов, некие цифровые деньги. Расширение сферы применения данного платежного средства ставит для организаций, применяющих криптовалюту, задачу учета и отражения в отчетности этого нового объекта. Обратим внимание на недостаточную изученность данного объекта с точки зрения его квалификации, признания, учета и отражения в отчетности. В настоящее время даже нет единого мнения о том, в качестве какого объекта учета следует трактовать криптовалюту [4, с. 21].

Развитие цифровизации экономики влияет и на учетные аспекты в отношении уже известных и давно используемых организациями объектов. Так, в связи с увеличением возможностей цифровой обработки больших массивов информации в деятельности организации усиливается роль таких видов нематериальных активов, как базы данных (например, клиентские и др.). Это обуславливает актуальность большего внимания проблемам оценки, учета и отражения в финансовой отчетности таких объектов, как нематериальные активы. Благодаря применению компьютерной техники, информация, содержащаяся в финансовой отчетности, может представляться не только на бумажных носителях, но и в электронном виде. Отчетные формы, размещенные в электронном виде на

сайтах организации, представляют собой совокупность данных о показателях деятельности организации в цифровой форме, а значит, являются необходимым элементом цифровой экономики. Вместе с тем данный элемент может быть представлен на разных уровнях.

Представление отчетности в электронном виде — это, по сути, простой перевод информации с бумажного на цифровой носитель. При этом содержание финансовой отчетности, представленной в бумажном и цифровом виде, является идентичным. Однако современная цифровая техника может дать большие возможности для представления отчетной информации о деятельности организации, чем простое копирование данных бумажных носителей. Такое увеличение возможности обеспечивается на сегодняшний день формированием XBRL-отчетности.

Проблемы, связанные с формированием XBRL-отчетности, вызывают интерес научного сообщества. При этом многие авторы сходятся во мнении о том, что ценность XBRL-отчетности на современном этапе ее использования неоднозначна и отмечают как ее положительные свойства, так и ее проблемные аспекты. На основе критического анализа различных точек зрения, а также исследования методических подходов к формированию XBRL-отчетности сформулируем собственное суждение о значимости такой отчетности. XBRL-отчетность представляет собой ярко выраженный вид отчетной информации, подвергшейся влиянию развития цифровой экономики. При этом и сам формат представления данных основан на цифровой кодировке, и использование такого формата информации нацелено на компьютерную обработку данных. Собственно, главное назначение XBRL-отчетности в том, чтобы обеспечить сокращение времени на обработку отчетной информации организаций, с целью быстрого сопоставления такой информации по большому количеству организаций.

XBRL-отчетность призвана обеспечить возможность и контроля, и анализа отчетных показателей организаций. Эти свойства обеспечиваются за счет некой унификации формата информации различных организаций, позволяющей устранить такие различия в представлении отчетной информации организаций, как структура отчетов, различные названия статей. Названные свойства дают преимущества XBRL-отчетности по сравнению с обычным форматом финансовой отчетности, поэтому вполне естественно, что сложился

определенный круг пользователей, заинтересованных в XBRL-отчетности. Вместе с тем, анализируя практику, делаем вывод, что в XBRL-отчетности пока заинтересованы в основном контролирующие органы (банковские, налоговые, статистические и т.п.). Несмотря на то что цифровой формат XBRL-отчетности дает более простую возможность осуществления анализа показателей отчетности (за счет применения соответствующих программ обработки цифровых данных), число пользователей, не относящихся к регулирующим и контролирующим органам, пока не так уж и велико. И причина этого в следующем. Кодировка информации, осуществляемая в целях формирования XBRL-отчетности, действительно устраняет некоторые несоответствия в форматах отчетов различных организаций, что способствует повышению сопоставимости их отчетной информации [5, с. 18].

Вместе с тем полная сопоставимость одним только форматом XBRL обеспечена быть не может, ибо главными факторами, влияющими на сопоставимость показателей отчетности, являются выбираемые организациями методики учета. Нивелировать отличия этих методик формат XBRL не может. Поэтому для XBRL-отчетности сохраняется в точности такая же проблема обеспечения сопоставимости отчетных показателей, как и для обычного формата финансовой отчетности организаций. Решение этой проблемы связано в первую очередь с грамотным применением профессионального суждения бухгалтеров организаций, а также обеспечением условий, при которых бухгалтер будет заинтересован в применении тех вариантов и способов учета, которые нацелены на получения достоверных отчетных данных (а не имеют в большей степени фискальную направленность на сближение способов учета в финансовом и налоговом учете). Цифровая экономика, затрагивающая все аспекты формирования и использования финансовой отчетности, делает актуальным вопрос о том, в какой степени при этом затрагиваются качественные характеристики этой отчетности.

Рассмотрим влияние цифровизации экономики на качественные характеристики, предъявляемые к отчетности согласно регламентациям МСФО. Согласно Концептуальным основам финансовой отчетности МСФО такими качественными характеристиками являются: уместность (раскрывается через характеристики: прогнозная ценность, подтверждающая ценность, существенность), правдивое представление (раскрывается через характеристики: полнота,

нейтральность, отсутствие ошибок), степени может повлиять на эти характеристики сопоставимость, проверяемость, финансовой отчетности цифровизация своевременность, понятность. В таблице 2 экономики представлено авторское видение того, в какой

Таблица 2 — Влияние цифровой экономики на качественные характеристики финансовой отчетности

Качественная характеристика	Экономическая сущность качественной характеристики	Степень влияния цифровой экономики
Уместность	Способность финансовой информации повлиять на решения, принимаемые пользователями	Не повышает данную характеристику, поскольку обеспечение этой характеристики в большей степени определяется профессиональным суждением бухгалтера
Прогнозная ценность	Возможность использования финансовой информации в качестве исходных данных для прогнозирования пользователями будущих результатов	Повышает данную характеристику за счет возможности использования программных средств для обработки отчетной информации
Подтверждающая ценность	Финансовая информация имеет подтверждающую ценность, если она предоставляет свидетельства в отношении ранее сделанных оценок	Повышает данную характеристику за счет возможности использования программных средств для обработки отчетной информации
Существенность	Информация является существенной, если ее пропуск или искажение могут повлиять на решения, принимаемые пользователями на основе финансовой информации о конкретной отчитывающейся организации	Не повышает данную характеристику, поскольку обеспечение этой характеристики в большей степени определяется профессиональным суждением бухгалтера
Правдивое представление	Обеспечение правдивого представления экономических явлений, отражаемых в финансовой отчетности и в словах, и цифрах	Не повышает данную характеристику, поскольку обеспечение этой характеристики в большей степени определяется профессиональным суждением и намерением бухгалтера
Полнота	Полное отображение включает в себя всю информацию, необходимую пользователю для понимания отображаемого экономического явления со всеми необходимыми описаниями и пояснениями	Повышает данную характеристику за счет возможности использования программных средств для формирования отчетной информации
Нейтральность	Нейтральное отображение не является предвзятым, склоняющим мнение пользователя в какую-либо сторону	Не повышает данную характеристику, поскольку обеспечение этой характеристики в большей степени определяется профессиональным суждением и намерением бухгалтера
Отсутствие ошибок	Означает, что в описании экономического явления нет ошибок или пропусков, и процесс, использованный для получения представленной информации, был выбран и применен без ошибок	Повышает данную характеристику за счет возможности использования программных средств для формирования отчетной информации
Сопоставимость	Возможность сопоставления с аналогичной информацией о других организациях или с информацией о той же организации за другой период	Не повышает данную характеристику, поскольку обеспечение этой характеристики в большей степени определяется профессиональным суждением бухгалтера
Проверяемость	Возможность для пользователей удостовериться в том, что информация дает правдивое представление о том экономическом явлении, для отображения которого она предназначена	Повышает данную характеристику за счет возможности использования программных средств для обработки отчетной информации
Своевременность	Означает наличие доступной информации у лиц, принимающих решения, в то время, когда она может повлиять на принимаемые ими решения	Повышает данную характеристику за счет возможности использования программных средств для формирования отчетной информации
Понятность	Для пользователей, обладающих достаточными знаниями в области бизнеса и экономической деятельности, а также изучающих и анализирующих информацию с должным старанием	Не повышает данную характеристику, поскольку обеспечение этой характеристики в большей степени определяется профессиональным суждением и намерением бухгалтера

Примечание: составлено на основе источника [5; 6]

Прокомментируем данные таблицы 2. Некоторые из качественных характеристик финансовой отчетности зависят от технических возможностей формирования или обработки отчетной информации. Для таких характеристик применение компьютерных средств может существенно повысить их уровень в финансовой отчетности. Применение компьютерных средств обработки отчетной информации может значительно повысить такие качественные характеристики, как прогнозная ценность и подтверждающая ценность, поскольку может упростить применение сложных методик расчета соответствующих показателей на основе отчетной информации. Аналогичные рассуждения справедливы и для таких

характеристик, как отсутствие ошибок, проверяемость, своевременность. Вместе с тем имеются такие качественные характеристики финансовой отчетности, которые нельзя существенно повысить за счет применения программных средств формирования или обработки отчетной информации, поскольку обеспечение этих характеристик в значительной степени зависит от грамотных действий бухгалтера и его намерений сформировать качественную достоверную информацию. Так, например, вряд ли сама по себе программа может определить то, что та или иная информация может быть существенна и уместна в финансовой отчетности. Обратим внимание, что в МСФО отсутствуют какие-либо числовые

критерии существенности и бухгалтер на основе своего профессионального суждения должен определить, повлияет ли пропуск той или иной информации на решения пользователей отчетности, или не повлияет. Не может повысить компьютерная программа и характеристику правдивого представления, поскольку только бухгалтер может выбрать методы учета, обеспечивающие такое представление. Намерением бухгалтера, а не техническими средствами, обеспечивается и характеристика нейтральности.

В связи с этим обоснуем перспективные, на наш взгляд, направления повышения информационного качества отчетности организаций в процессе развития цифровой экономики.

Современная компьютерная техника обеспечивает широкие возможности представления и обработки отчетной информации о деятельности организации, которые могут быть очень полезны для пользователей этой информации. Рассмотрим эти возможности. При этом будем исходить из того, какими могут быть на сегодняшний день информационные потребности потенциальных пользователей финансовой отчетности организаций. Отчетные формы, входящие в состав финансовой отчетности, представляют информацию о каждой группе (с учетом осуществленной бухгалтером детализации статей отчетности) объектов учета.

Ряд обстоятельств, связанных с отражением этих объектов, может потребовать дополнительных пояснений, и эти пояснения предусмотрены в составе финансовой отчетности. Однако во многих случаях эти пояснения достаточно объемны, в силу чего пользователи отчетности должны затратить немало времени, чтобы разобраться во всех нюансах того, каким образом были подсчитаны те или иные суммы в финансовых отчетах [8]. Избежать такой кропотливой работы пользователю может помочь создание таких цифровых форм отчетности, в которых было бы предусмотрено пользовательское меню и была бы обеспечена возможность нажатием определенных клавиш, расположенных около каждого показателя, получить доступ к дополнительной информации, связанной с определением величины данного показателя.

Приведем пример реализации такой возможности. Пусть пользователь отчетности хочет уточнить критерии отнесения объектов к группе основных средств. Рядом с показателем «Основные средства» в электронном бухгалтерском балансе может быть расположена клавиша, позволяющая при ее нажатии сразу же

получить такую информацию. Нажатие другой клавиши рядом с показателем основных средств может обеспечить получение информации о методах начисления амортизации по каждому виду основных средств, суммах амортизационных отчислений за отчетный и предыдущие периоды. Еще одна клавиша может быть предназначена для получения информации о наличии и величине переоценки основных средств. Могут быть предусмотрены и иные функциональные клавиши для обеспечения дополнительной информации о показателе основных средств организации.

Аналогичные функциональные клавиши должны быть предусмотрены и для остальных показателей в отчетных формах. При этом дополнительная информация о показателях, получаемая нажатием соответствующей клавиши, будет зависеть от особенностей каждого объекта учета и информационных интересов пользователей в его отношении. Технически расположение клавиш в электронных отчетах можно обеспечить за счет меню с всплывающими окнами. Такие меню уже освоены во многих программных продуктах, однако не предусмотрены пока еще в отношении формирования информации, содержащейся в финансовой отчетности организаций.

Приведенный пример демонстрирует возможность облегчения пользователю отчетности получения информации из разных составных частей финансовой отчетности для ответа на интересующий его вопрос. Кроме этого, электронные отчеты могут предусматривать возможность обеспечения пользователей отчетности дополнительной информацией, необходимой для решения того или иного вопроса пользователя. Приведем пример такой ситуации. Допустим, что организация осуществляет переоценку активов (например, финансовых вложений) по рыночной стоимости. В этом случае у пользователя может возникнуть интерес в отношении величин рыночных цен на аналогичные объекты, послуживших основанием для переоценки рассматриваемого объекта. Войдя в соответствующее меню, пользователь может получить и эту информацию. Другим примером может служить желание пользователя получить результаты применения альтернативных методик оценки и учета объектов.

Допустим, что организация применяет для оценки выбывающих запасов способ ФИФО, но у пользователя есть желание получить информацию об оценке тех же запасов, которая была бы получена путем применения способа средней себестоимости. Нажатие

соответствующей клавиши может дать возможность пользователю получить и эту информацию. Электронные финансовые отчеты могут обеспечивать возможность получения не только информации о результатах расчета тех или иных отчетных показателей, но и возможность доступа к соответствующей нормативной базе, послужившей основанием для данных расчетов. Приведем пример и такой ситуации. Допустим, что организация осуществила расчет каких-либо показателей, используя нормативные установки отраслевых нормативных документов. Меню соответствующего электронного отчета может содержать клавишу, позволяющую получить выдержку из отраслевого нормативного документа, ставшую основанием для данного расчета.

Полагаем, что в базу данных при формировании электронных отчетов могут быть заложены федеральные нормативные документы по бухгалтерскому учету и отчетности, отраслевые нормативные документы по бухгалтерскому учету и отчетности, международные стандарты финансовой отчетности (если отчетность организации составляется в соответствии с МСФО), правовые документы, а также арбитражная практика. Смысл же идеи в том, чтобы представить не весь текст нормативных документов, а лишь выдержки из них, на которых основан расчет соответствующих показателей отчетности организаций [9, с. 18].

Перечисленные возможности цифровых отчетов обеспечивают пользователей финансовой отчетности необходимой дополнительной информацией, которая позволяет им ускорить понимание того, каким образом был сформирован в отчетности тот или иной показатель, оценить связь показателей с выбором методик учета бухгалтерами организации, а также сопоставить показатели отчетности рассматриваемой организации с показателями отчетностей других организаций, применяющих в аналогичных ситуациях другие способы учета.

Современные пользователи финансовой отчетности стремятся не только к пониманию того, каким образом были получены показатели финансовой отчетности, но и к анализу деятельности организации на основании показателей ее отчетности. В этом отношении цифровая отчетность может предусматривать возможность использования пользователями меню с функциями экономического анализа. Выбирая соответствующие параметры этого меню, пользователь может получить значения

интересующих его коэффициентов и экономических показателей.

Особенностью использования финансовой отчетности в современной экономике является высокий интерес пользователей к ее прогнозной ценности. Цифровая отчетность может предусмотреть возможность обеспечения необходимых расчетов для определения прогнозов в отношении деятельности организации на основании информации финансовой отчетности. Полагаем, что цифровая отчетность может обеспечить получение пользователями дополнительной информации в разных формах. Это может быть не только текстовая информация, но и графики, диаграммы, таблицы. Несмотря на перечисленные возможности цифровой отчетности в обеспечении пользователей дополнительной информацией, связанной с формированием показателей финансовой отчетности, у пользователей могут возникнуть вопросы, которые потребуют необходимости контакта с составителями отчетности. Эту проблему можно решить, предусмотрев в системе цифровой отчетности возможность общения с составителями финансовой отчетности в режиме on line [10, с. 237].

Полагаем, что представляемые дополнительные возможности цифровой отчетности позволят существенно повысить информативную ценность финансовой отчетности организаций. Учитывая современный уровень развития программных продуктов и технических средств, вполне возможно обеспечить эти дополнительные возможности. Вместе с тем возникает и проблема того, что формирование дополнительной информации в таких цифровых отчетах приведет к дополнительным затратам со стороны организаций, составляющих эти отчеты.

Решением данной проблемы, на наш взгляд, может быть следующее. Некоторые дополнительные возможности, предусмотренные цифровой отчетностью, не приведут к высоким дополнительным затратам на ее составление. Например, при расчете тех или иных показателей отчетности бухгалтер уже использует определенные методики расчета. Для формирования цифровых отчетов ему будет необходимо лишь разместить соответствующие формулы для их загрузки в базу данных цифровых отчетов (собственно это тоже в современных условиях можно осуществить за счет программных средств, которые используются организацией при формировании отчетности).

Используемые регламентации нормативных документов, привязанные к расчету тех или иных показателей, можно заложить в базу данных цифровых отчетов единожды, если организация не меняет существенно направление своей деятельности. Программный продукт, используемый для составления финансовой отчетности, может включать и формулы расчета показателей экономического анализа, формируя таким образом в качестве выходной информации соответствующие коэффициенты, рассчитанные на основе показателей сформированной отчетности. Это же касается методик, применяемых для определения прогнозных показателей деятельности организаций. Возможное увеличение стоимости программных продуктов, применяемых для формирования цифровой отчетности, за счет включенных в них дополнительных функций, конечно, приведет к дополнительным финансовым затратам организации. Работа в режиме online с пользователями отчетности может увеличить трудовые затраты. Вместе с тем перечисленное увеличение затрат вполне может быть оправдано увеличением выгод за счет большей привлекательности для пользователей отчетноститех организаций, которые предоставляют больший спектр информации о своей деятельности, обеспечивающей возможности для пользователей убедиться в конкурентоспособности такой организации и высоких перспективах ее деятельности в осуществленных прогнозах [11, с. 184]. Для того чтобы обеспечить соотношение затрат и выгод от формирования цифровой финансовой отчетности, техническая поддержка формирования такой отчетности должна обеспечить организациям, составляющим эту отчетность, возможность выбора определенного набора дополнительных функций такой отчетности.

В таком случае небольшие организации, которым не нужно привлекать большое количество пользователей отчетности, мало знакомых с их организацией, не будут применять в цифровых отчетах весь набор дополнительных информационных функций. Крупные же организации, скорее всего, будут заинтересованы в большинстве дополнительных функций цифровой отчетности, поскольку это сможет существенно расширить их деятельность за счет привлечения новых клиентов.

В Республике Казахстан наряду с другими странами существуют предпосылки для внедрения формата XBRL:

1) с методологической точки зрения. В нашей стране выделяются такие виды

отчетности, как статистическая, управленческая, пруденциальная, бухгалтерская (финансовая). Поскольку именно финансовая отчетность в отличие от других ее видов позволяет удовлетворить информационные запросы широкого круга пользователей [12], проработку вопроса применения языка XBRL целесообразно начинать именно с данной сферы.

2) с технической точки зрения. В настоящее время сбор финансовой отчетности надзорными органами от поднадзорных организаций осуществляется посредством обмена текстовыми файлами. В частности, банковская годовая финансовая отчетность, составленная в соответствии с требованиями национального законодательства, представляется в Национальный банк в виде текстовых файлов формата MS-DOS с расширением txt по основному (электронная почта ProCarry) и альтернативному (документационный информационный портал Национального банка) каналам связи [13].

Расширить возможности полного и быстрого анализа информации о финансовом положении и финансовых результатах деятельности организаций Республики Казахстан, по мнению авторов, позволит подготовка финансовой отчетности на языке XBRL на базе разработанных с учетом передового опыта таксономий.

Как показывает зарубежная практика, в основу внедрения языка XBRL при подготовке финансовой отчетности могут быть положены различные подходы.

Первый — шоковое внедрение обязанности подготовки финансовой отчетности на языке XBRL всеми финансовыми и нефинансовыми организациями. Реализация данного подхода потребует разработки и установления единых требований относительно состава и структуры финансовой отчетности, ее полноты и периодичности формирования, предъявляемых со стороны регулирующих органов, значительного объема инвестиций для реализации проекта, наличия квалифицированных кадров, а также активного участия государства, прежде всего в финансировании работ. По мнению авторов, такой подход довольно сложно реализовать в условиях ограниченности бюджетных средств, что характерно для Республики Казахстан в настоящее время.

Второй — внедрение добровольной системы формирования финансовой отчетности по правилам таксономий XBRL. В данном случае рассматриваемый формат представления отчетов о финансовом положении и финансовых

результатах будет востребован узким кругом организаций, а именно, финансовыми и нефинансовыми организациями с иностранным капиталом, в отношении материнских компаний которых установлена обязанность по представлению отчетности в указанном формате, а также организациями, заинтересованными в привлечении иностранных инвестиций и размещающими акции на фондовых биржах.

Третий подход — следование восходящему принципу (bottom-up approach), при котором применение расширяемого языка деловой отчетности должно осуществляться поступательно, начиная с внедрения обязательного требования подготовки финансовых отчетов на языке XBRL к отдельным организациям Республики Казахстан (например, к организациям, в отношении которых установлена обязанность по формированию финансовой отчетности в соответствии с МСФО) и переходя затем к дальнейшему постепенному распространению данной практики на другие организации [14].

Преимущество данного подхода — это возможность на первоначальном этапе значительно снизить издержки на поиск, привлечение и оплату труда специалистов, обладающих соответствующими знаниями и навыками, а затем применить накопленный опыт и знания на следующих этапах распространения XBRL, обеспечив тем самым экономию финансовых вложений.

Считаем, что применение языка XBRL в Республике Казахстан позволит не только обеспечить сопоставимость финансовой отчетности и возможность ее полноценного анализа на основе новой архитектуры электронного взаимодействия надзорных органов и поднадзорных организаций посредством использования единого формата представления данных, но и продолжить работу по сближению требований национальных систем бухгалтерского учета и отчетности с международными стандартами. Применение данного формата также послужит целям развития Евразийского экономического союза.

Заключение

Проведенное исследование показало, что влияние развития цифровой экономики на процесс формирования и использования финансовой отчетности трудно переоценить. И бесспорно цифровая экономика положительно влияет на качество информации, формируемой в финансовой отчетности. При этом, однако, возникают и проблемы, связанные с конкретными аспектами влияния цифровой экономики на качество отчетности. Эти

проблемы постепенно решаются в процессе развития учета и отчетности в условиях цифровой экономики. Процесс расширения сфер цифровой экономики открывает и большие возможности для повышения качества отчетности и ее потребительских свойств, которые так необходимы всем пользователям отчетности организаций в современных условиях.

Список литературы

1. История развития XBRL [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.xbrl-ru.ru/gene ral/history/> (дата обращения: 15.08.2018).
2. XBRL — электронный язык МСФО-отчетности [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ipnou.ru/print/009351/> (дата обращения: 20.08.2020).
3. Отчетность в формате XBRL: сроки внедрения и перспективы развития [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://seminar-go.ru/materials/ar5/11.pdf> — (дата обращения: 15.08.2020).
4. Брыкин, А. В. Отчетность в формате XBRL: опыт подготовки // Корпоративная финансовая отчетность. Международные стандарты. — 2016. — № 3. — С. 21 – 28.
5. About XBRL [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.fasb.org/jsp/FASB/Page/SectionPage&cid=1176157087972> (дата обращения: 06.12.2020).
6. Consolidated financial statements in XBRL format [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.pwc.com/si/en/services/assurance-and-audit/consolidated-financial-statements-in-xbrl-format1.html> (дата обращения: 05.12.2020).
7. XBRL financial statements [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://ir.thomsonreuters.com/financial-information/sec-filings/xbrl-financial-statements> (дата обращения: 05.12.2020).
8. XBRL eXtensible Business Reporting Language TADетали [Электронный ресурс]. — Режим доступа: [tadviser.ru/index.php/Статья:EXtensible_Business_Reporting_Language_\(XBRL\)](http://tadviser.ru/index.php/Статья:EXtensible_Business_Reporting_Language_(XBRL)) (дата обращения: 06.12.2020).
9. Калабихина, И. Е., Досиков, В. С., Волошин, Д. А. Внутренние заинтересованные пользователи финансовой и интегрированной отчетности российских компаний // Проблемы рыночной экономики. — 2016. — № 4. — С. 18 – 27.
10. Морозова, Т. В., Сафонова, Э. Г., Калачева, О. Н. Оценка влияния на таксономию МСФО-отчетности формата XBRL // Азимут научных исследований: экономика и управление. — 2018. — № 2 (23). — С. 237 – 241.
11. Нестерова, Д. А. Стандарт XBRL: перспективы перехода для российских компаний // Экономика и бизнес: теория и практика. — 2018. — № 4. — С. 184 – 188.
12. Отчет о научно-исследовательской работе по теме «Объединенная система раскрытия информации на финансовых рынках ЕАЭС, в том числе унификация требований к ее форматам и каналам передачи» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.eurasiancommission.org/ru/act/finpol/dofp/finance/nir/reports/> (дата обращения: 30.08.2016).
13. Отчетность в формате XBRL: сроки внедрения и перспективы развития [Электронный

ресурс]. — Режим доступа: <http://seminar-go.ru/materials/ar5/11.pdf> (дата обращения: 15.08.2020).

14. Развитие интегрированной системы сбора и обработки отчетности организаций финансового

сектора на основе единого электронного формата [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.cbr.ru/sbrfr/xbrl/presentation_021014.pdf (дата обращения: 30.08.2020).

*Айдын КЕРНЕБАЕВ, философия ғылымдарының докторы,
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті,
100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш., 9,
aidyn.kernebaev@gmail.com, +77083586920*

*Айжан ШОХАБАЕВА, математика ғылымдарының магистрі,
Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
100024, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Университетская көш., 28,
altairchik2008@mail.ru, +77003512481*

ҚАЗАҚСТАНДА ТЕМІР ЖОЛ САЛАСЫНЫҢ ҰЙЫМДЫҚ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫН ДАМУ

Аннотация. Аталған мақалада Қазақстандағы темір жол саласының экономикалық ұйымдық-шарттарын дамыту жолдарын қарастырылады. Тәуелсіздік алғаннан кейін темір жол саласын басқарумен елдің ұлттық операторы — «Қазақстан темір жолы «Ұлттық компаниясы» АҚ айналысады. Соңғы екі онжылдықта теміржол саласын және оның инфрақұрылымын басқару процесі, инфрақұрылым объектілері қызметтерінің сапасын арттыру мақсатында салаға бәсекелестік қатынастарды енгізу әрекетімен елеулі өзгерістерге ұшырағаны жөнінде қарастырылған.

Негізгі сөздер: Қазақстан темір жолы, Жекешелендіру бағдарламасы, Ұлттық инфрақұрылым.

*Айдын КЕРНЕБАЕВ, доктор философских наук,
Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза,
100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9,
aidyn.kernebaev@gmail.com, +77083586920*

*Айжан ШОХАБАЕВА, магистр математических наук,
Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова,
100024, г. Караганда, ул. Университетская, 28,
altairchik2008@mail.ru, +77003512481*

РАЗВИТИЕ ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОЙ ОТРАСЛИ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В данной статье рассматриваются пути развития экономических условий железнодорожной отрасли в Казахстане. После обретения независимости управлением железнодорожной отраслью занимается Национальный оператор страны — АО «Национальная компания «Қазақстан темір жолы». За последние два десятилетия процесс управления железнодорожной отраслью и ее инфраструктурой претерпел существенные изменения попыткой внедрения в отрасль конкурентных отношений с целью повышения качества услуг объектов инфраструктуры.

Ключевые слова: Қазақстан темір жолы, программа приватизации, национальная инфраструктура.

*Aydin KERNEBAEV, Doctor of Philosophy,
Karaganda University of Kazpotrebsoyuz,
100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str., 9,
aidyn.kernebaev@gmail.com, +77083586920*

*Aizhan SHOHABAYEVA, Master of Mathematical Sciences,
Karaganda University named after Academician E. A. Buketov,
100024, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Universitetskaya str., 28,
altairchik2008@mail.ru, +77003512481*

DEVELOPMENT OF ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC CONDITIONS OF THE RAILWAY INDUSTRY IN KAZAKHSTAN

Abstract. This article discusses ways to develop the economic conditions of the railway industry in Kazakhstan. After independence, the management of the railway industry was carried out by the national operator of the country — JSC «National Company «Қазақстан Темір Жолы». It is noted that over the past two decades, the process of managing the railway industry and its infrastructure has undergone significant changes with attempts to introduce competitive relations in the industry in order to improve the quality of services of infrastructure facilities.

Key words: Kazakhstan railway, Privatization Program, National Infrastructure.

Кез келген елдің көлік саласында елдің ЖІӨ елеулі үлесін және бюджеттің кіріс бөлігін қалыптастыратын теміржол саласы шешуші рөл атқарады. Бүгінгі таңда теміржол саласына жүк айналымының 60 %-ы, Қазақстанның жолаушылар айналымының 50 %-дан астамы келеді.

«Стратегия — 2050» сәйкес мемлекет теміржол саласын халықаралық көлік нарығында неғұрлым бәсекеге қабілетті етуге ұмтылады, сол арқылы теміржол саласын құрылымдық басқаруда реформалар жүргізудің маңыздылығын күшейтеді.

Қазақстан темір жолы 1893 жылдан бастау алады, ол кезде Покровка слободасы мен Орал қаласын біріктірген тар табанды желі салынды, оның ұзындығы 369 км құрады, Қазақстан аумағы арқылы 113 км желі өтті. 1904 жылдан бастап Қазақстан аумағында темір жолдардың құрылысы басталды, олардың бойында кейіннен жаңа қалалар мен елді мекендер өсті.

Тәуелсіздік алғаннан кейін темір жол саласын басқарумен елдің ұлттық операторы — «Қазақстан темір жолы ұлттық компаниясы» АҚ («ҚТЖ «ҰК»АҚ) айналысады.

Темір жол саласының үздіксіз жұмысын объектілердің басым бөлігі «ҚТЖ «ҰК» АҚ компаниялар тобына кіретін дамыған инфрақұрылым қамтамасыз етеді. Компанияның активтер портфелінің құрылымы — еншілес, тәуелді және бірлесіп басқарылатын, бейінді және бейінді емес қызмет түрлерін жүзеге асыратын компаниялармен функционалдық қағидат бойынша ұйымдастырылған тігінен интеграцияланған құрылым [1].

Жекешелендіру бағдарламасын іске асырған сәттен бастап, атап айтқанда 2014 жылы «ҚТЖ «ҰК» АҚ меншік құрамына еншілес, тәуелді және кәсіпорындармен бірлесіп бақыланатын 100 актив кірді. 20-суретте 2014 жылғы жағдай бойынша «ҚТЖ «ҰК» АҚ меншік құрылымы көрсетілген. «ҚТЖ «ҰК» АҚ ұсынған құрылымнан көріп отырғанымыздай, активтердің көпшілігі бейіндік емес болып табылады, бұл басқаруды тиімді жүргізуді қиындатады, бұл компания активтерін «жекешелендірудің кешенді бағдарламасына» енгізуге себеп болды.

Біз темір жол саласын реформалаудың негізгі кезеңдерін қарастыру орынды деп санаймыз, бұл темір жол саласының инфрақұрылымын басқарудың тиімді механизмін қалыптастыру үшін алғышарт болады.

1958 жылы «Қазақ темір жолы» жаңа кәсіпорны құрылды, сол кезде КСРО аумағындағы ең ірі кәсіпорын, ұзындығы 11 мың км кәсіпорынның құрылымына 15 бөлімше кірді.

Келесі қайта құру 1977 жылы осы кәсіпорынның базасында үш «Алматы», «Целинное» және «Батыс Қазақстан» құрылды. Тасымалдау процесін басқаратын құрылымды оңтайландыру мақсатында 1997 жылы 31 қаңтарда үш жол біріктіріліп, республикалық мемлекеттік жол құрылды.

Қазақстан темір жолы кәсіпорындары. Нәтижесінде артық буындар жойылды, бұл теміржол саласын қаржылық сауықтыруға қызмет етті.

ҚР Үкіметінің 2002 жылғы 15 наурыздағы қаулысы негізінде «Қазақстан темір жолы ұлттық компаниясы» ЖАҚ құрылды және 2004 жылы 2 сәуірде компания «Қазақстан темір жолы «ҰК» АҚ болып қайта тіркелді.

Жекешелендіру бағдарламасына «ҚТЖ «ҰК» АҚ 60 объектісі енгізілді, оның ішінде 44 объект сатылды, 13 объекті сауда-саттықтан алынды, 3 объект 2021 жылы шығарылады (г қосымшасы). Жекешелендірудің барлық кезеңінде сауда-саттықтан объектілердің 21,7 % алынып тасталды. 2014 – 2020 жылдардағы «ҚТЖ «ҰК» АҚ объектілерін жекешелендіру нәтижелері мемлекет қазынасына «ҚТЖ «ҰК» АҚ мүлкін сатудан 120,7 млрд теңге түскенін көрсетті (1-кесте).

Объектілер арасында Бағалау құны 1 теңге болатын активтер бар және «ҚТЖ «ҰК» АҚ тізімінде осындай 12 объект бар. Нәтижесінде 9 нысан 1 теңгеге жекешелендірілді, ал қалған 3 нысан жалпы сомасы 9 826,7 млн теңгеге сатылды. Бір теңгеге сатылған объектілердің 50 %-дан астамы білім беру саласына жатады, яғни бұл Ақтөбе, Ақтау, Алматы, Шымкент қалаларындағы және Ақмола облысындағы «Қазақ көлік және коммуникация академиясы» АҚ колледждері [2].

1-кесте — «ҚТЖ «ҰК» АҚ 2014 – 2020 жылдардағы активтерін жекешелендіру барысы туралы ақпарат

Атауы	2014 ж	2015 ж	2016 ж	2017 ж	2018 ж	2019 ж	12/2020	Барлығы
Сатылды	12	5	12	2	11	0	2	44
Сауда-саттықтан алынды	2	0	6	5	0	0	0	13
Объектілердің бағалау құны, млн теңге	15650,1	8633,3	27268,4	28847,0	19521,8	0	9952,5	109873,1
Объектілердің сатудан түскен сома, млн теңге	18006,1	6886,4	23969,9	32402,2	29435,8	0	10000,0	120700,4

Ескерту — автор [5] дереккөз негізінде жасаған

1-кестеден көріп отырғанымыздай, активтерді сатудан түскен кірістер 2015 – 2016 жылдары алынған төменгі кірістерге қарамастан, олардың жалпы бағалау құнының 9,85 %-ынан асады (2-кесте).

Олар 2018 жылы электронды конкурс әдісімен сатылды. Сондай-ақ «Астана дизель Сервис» ЖШС (24 %, 2017 ж.), «ҚазККА «АҚ инжиниринг орталығы» ЖШС (2018), «RAILWAYSECOENERGY» ЖШС (2018), «Нұржолбарыс» ЖШС (51 %, 2015 ж.) сатылды.

2-кесте — «КТЖ «ҰК» АҚ активтерін 2014–2020 жж. іске асыру механизмдері

Жылдар	Барлығы	Іске асыру тетіктерінің атауы					
		Электрондық конкурс	2 кезеңдік конкурс	Бағаны көтеру аукционы	Бағаны төмендету аукционы	Тікелей атаулы сату	Құқық басым. сатыпалу ЖШС
2014	12	3	-	1	-	-	8
2015	5	3	2	-	-	-	-
2016	12	-	-	-	10	2	-
2017	2	-	-	-	-	2	-
2018	11	9	1	-	-	1	-
2019	0	-	-	-	-	-	-
01.12.2020	2	-	-	-	-	2	-
Барлығы	44	15	3	1	10	7	8

Ескерту — автор [5] дереккөз негізінде жасаған

Сондай-ақ «АТБ+» ЖШС 1 теңгеге сатылды, бірақ оның бағалау құны 124,3 млн теңгені құрады. Компания 2015 жылдан бастап бірнеше рет сауда-саттыққа шығарылды, бірақ электрондық конкурс әдісі бойынша 2018 жылғы 15 наурызда ғана сатылды.

«Қамқор-Жылу» ЖШС (51 %), «Тұлпар-Тальго» ЖШС және ЖШС компаниялары «Экспресс Консалтинг» (51 %), активтердің бағалау құны 1 теңге, тиісінше 90,9 млн теңгеге, 9734,8 млн теңгеге және 1,0 млн теңгеге сатылды.

«Қамқор-Жылу» ЖШС және «Экспресс Консалтинг» ЖШС 2014 жылы «ЖШС қатысушысының артықшылықпен сатып алу құқығы» әдісі бойынша іске асырылды, ал «Тұлпар-Тальго» ЖШС жоғарыда айтылғандай 2018 жылы шетелдік инвесторға сатылды.

2019 жылы ЖШС сияқты 4 нысанды іске асыру жоспарланған болатын «Ақтөбе рельс-арқалық зауыты» (30 %), «Ақтау теңіз солтүстік терминалы» ЖШС, «Востокмашзавод» АҚ

(95,08 %), «Continental Logistics» ЖШС, оның ішінде «Ақтөбе рельс-арқалық зауыты» ЖШС және ЖШС «Continental Logistics» 2020 жылы сатылды.

2019 жылы «Қазақстан вагон жасау компаниясы» ЖШС сатылымға шығарылды, ол алғаш рет 2016 жылы саудаға шығарылды [3].

2020 жылы АХҚО қор биржасында акцияларды орналастыру арқылы «Қазақстан темір жолы «ҰК» АҚ акцияларының 10 %-ын бәсекелес ортаға беру жоспарланған. Акциялардың 90 % мөлшеріндегі бақылау пакеті мемлекет басқармасында қалады, сол арқылы «Темір жол көлігі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 5-бабының талаптары сақталады.

Көріп отырғанымыздай, Қазақстанның теміржол саласында инфрақұрылым объектілері есебінен магистральдық теміржол желісінің үздіксіз жұмысын қамтамасыз ету үшін барлық қажетті өндірістік база мен жылжымалы құрам бар.

Жылдар	Барлығы	Іске асыру тетіктерінің атауы					
		Электрондық конкурс	2 кезеңдік конкурс	Бағаны көтеру аукционы	Бағаны төмендету аукционы	Тікелей атаулы сату	Құқықсыз сатыпалу ЖШС
2014	12	3	-	1	-	-	8
2015	5	3	2	-	-	-	-
2016	12	-	-	-	10	2	-
2017	2	-	-	-	-	2	-
2018	11	9	1	-	-	1	-
2019	0	-	-	-	-	-	-
01.12.2020	2	-	-	-	-	2	-
Барлығы	44	15	3	1	10	7	8

Ескерту — автор [5] дереккөз негізінде жасаған

Сондай-ақ «АТБ+» ЖШС 1 теңгеге сатылды, бірақ оның бағалау құны 124,3 млн теңгені құрады. Компания 2015 жылдан бастап бірнеше рет сауда-саттыққа шығарылды, бірақ электрондық конкурс әдісі бойынша 2018 жылғы 15 наурызда ғана сатылды.

«Қамқор-Жылу» ЖШС (51%), «Тұлпар-Тальго» ЖШС және ЖШС компаниялары, «Экспресс Консалтинг» (51%), активтердің бағалау құны 1 теңге, тиісінше 90,9 млн теңгеге, 9 734,8 млн теңгеге және 1,0 млн теңгеге сатылды.

«Қамқор-Жылу» ЖШС және «Экспресс Консалтинг» ЖШС 2014 жылы «ЖШС қатысушысының артықшылықпен сатып алу құқығы» әдісі бойынша іске асырылды, ал «Тұлпар-Тальго» ЖШС жоғарыда айтылғандай 2018 жылы шетелдік инвесторға сатылды [4].

2019 жылы ЖШС сияқты 4 нысанды іске асыру жоспарланған болатын «Ақтөбе рельс-арқалық зауыты» (30%), «Ақтау теңіз солтүстік терминалы» ЖШС, «Востокмашзавод» АҚ (95,08%), «Continental Logistics» ЖШС, оның ішінде «Ақтөбе рельс-арқалық зауыты» ЖШС және ЖШС «Continental Logistics» 2020 жылы сатылды.

2019 жылы «Қазақстан вагон жасау компаниясы» ЖШС сатылымға шығарылды, ол алғаш рет 2016 жылы саудаға шығарылды.

2020 жылы АХҚО қор биржасында акцияларды орналастыру арқылы «Қазақстан темір жолы «ҰК» АҚ акцияларының 10%-ын бәсекелес ортаға беру жоспарланған. Акциялардың 90% мөлшеріндегі бақылау пакеті мемлекет басқармасында қалады, сол арқылы «Темір жол көлігі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 5-бабының талаптары сақталады [6].

Көріп отырғанымыздай, Қазақстанның теміржол саласында инфрақұрылым объектілері есебінен магистральдық теміржол желісінің үздіксіз жұмысын қамтамасыз ету үшін барлық қажетті өндірістік база мен жылжымалы құрам бар.

Теміржол көлігінің инфрақұрылымы — бұл магистральдық теміржол желісін (МТЖ) қамтитын технологиялық кешен.

Қазақстанда теміржол көлігінің инфрақұрылымын Ұлттық инфрақұрылым операторы басқарады, ол МТЖ пайдалануды, күтіп-ұстауды, жаңғыртуды және салуды жүзеге асырады, сондай-ақ магистральдық теміржол желісінің қызметтерін көрсетеді. Ұлттық инфрақұрылым операторы акцияларының 50-дан астамы Ұлттық темір жол компаниясына («Самұрық-Қазына» ҰӘҚ — 100%) тиесілі заңды тұлға болып табылады.

Қазақстанда Ұлттық инфрақұрылым операторы ретінде жалғыз акционері «Самұрық-Қазына «ҰӘҚ» АҚ болып табылатын «Қазақстан темір жолы «ҰК»АҚ (ҚТЖ) әрекет етеді. 2011 жылға дейін «ҚТЖ «ҰК» АҚ магистральдық темір жол инфрақұрылымы қызметтерін ұсынды, содан кейін тек темір жол инфрақұрылымы ғана емес, сонымен қатар барлық көлік түрлерінің сервистері мен инфрақұрылымдарын біріктірген көліктік-логистикалық оператор бола отырып, теңіз порты, әуежай және автожол инфрақұрылымы қызметтерін көрсетті.

Теміржол көлігінің инфрақұрылымын басқаруға Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделген шекте теміржол көлігі саласында басшылықты жүзеге асыратын уәкілетті орган да қатысады. Уәкілетті орган атынан Қазақстан Республикасы Индустрия және инфрақұрылымдық даму министрлігі жанындағы Көлік комитеті әрекет етеді.

«Теміржол көлігі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 5-бабының 1-тармағына сәйкес магистральдық теміржол желісі жекешелендіруге жатпайды. МТЖ қызмет көрсететін объектілер жекешелендіруге жатады. Заңнамада Ұлттық инфрақұрылым операторына берілген жеке немесе заңды тұлғаларды иеліктен шығаруға, МТЖ үшінші тұлғаларының құқықтарымен ауырпалық салуға тыйым салынады.

Тасымалдаушы МТЖ қызметтері үшін төлемді Ұлттық операторға енгізеді, ол, өз кезегінде, тасымалдаушыға МТЖ қызметтеріне қол жеткізу құқығын береді. Ұлттық инфрақұрылым операторы МТЖ қызметтеріне кемсітусіз қол жеткізуді қамтамасыз етуге және тасымалдаушыларға теміржол желісін пайдалануға тең құқық беруге міндетті.

Жолаушылар тасымалын ұйымдастыру кезінде ұлттық оператор мен тасымалдаушылардың мемлекеттік органдармен өзара қарым-қатынасы шарт негізінде жүзеге асырылады. Шарттың екі түрі бар: кредиттеу кезінде сыйақы мөлшерлемесін субсидиялауға арналған шарт (қаржы лизингі) және тасымалдаушының шығыстарын ұзақ мерзімді субсидиялауға арналған шарттар. Бірінші нысанда шарт вагондарды сатып алуға, ал екінші түрінде әлеуметтік маңызы бар қатынастар бойынша жолаушылар тасымалын жүзеге асыру кезінде жасалады. Тасымалдаушы конкурс өткізу кезінде ашық тендер негізінде айқындалады.

Темір жол көлігімен жолаушыларды, багажды, жүктерді және жүк-багажды тасымалдау Қазақстан Республикасының заңнамасына және халықаралық шарттарға сәйкес жүзеге асырылады.

Тасымалдаушылар жылжымалы құрамның мемлекеттік тізіліміне өзінің жылжымалы құрамын енгізуге міндетті, өйткені заңнамаға сәйкес жылжымалы құрам және оның кепілі міндетті мемлекеттік тіркеуге (қайта тіркеуге) жатады. Мемлекет аталған қызмет үшін Қазақстан Республикасы Салық кодексінде көрсетілген мөлшерде және тәртіппен алым алады.

Ұлттық оператор қызметтерінің және жеке тұлғалар үшін МТЖ қызметтерінің бағалары Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес белгіленеді. Уәкілетті орган облысаралық қатынастар бойынша жолаушыларды тасымалдау жөніндегі көрсетілетін қызметтерге, ал ауданаралық (қала маңындағы) қатынастар бойынша жергілікті атқарушы органдарға бағалардың шекті деңгейлерін белгілейді. Халықаралық қатынастағы тасымалдау тарифі Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарымен белгіленеді.

Объектілер арасында бір теңгеге сатылған объектілердің 50%-дан астамы білім беру саласына жатады, яғни бұл Ақтөбе, Ақтау, Алматы, Ақмола облысындағы «Қазақ көлік және коммуникация академиясы» АҚ колледждері.

Жүргізілген зерттеуді негізге ала отырып, соңғы екі онжылдықта теміржол саласын және оның инфрақұрылымын басқару процесі, инфрақұрылым объектілері қызметтерінің сапасын арттыру мақсатында салаға бәсекелестік қатынастарды енгізу әрекетімен елеулі өзгерістерге ұшырады деп қорытынды жасауға болады. Біздің пікірімізше, бұл әрекет сәтті емес, өйткені жеке компаниялар монополист «Қазақстан темір жолы» АҚ салыстырғанда бәсекеге қабілетті емес, оған және мемлекеттік субсидиялауға тәуелді, «бәсекелестік» оның толық мағынасында жұмыс істемейді. Нәтижесінде «нарықтың барлық қатысушылары үшін ережелердің бірлігі» бәсекелестік қағидаты толық іске асырылатын саланы басқарудың осындай моделін құру қажеттілігі туындайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасы Үкіметінің Қаулысы. Жекешелендірудің 2016 – 2020 жылдарға арналған кейбір мәселелері туралы: бекіту 2015 жылғы 30 желтоқсан, № 1141 [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1500001141> . 20.02.2018 (өтініш берген күні: 27.12.2022).

2. Қазақстан Республикасы Үкіметінің Қаулысы. «Нұрлы жол» инфрақұрылымды дамытудың 2020 – 2025 жж. мемлекеттік бағдарламасы: бекітілген. 2019 жылғы 31 желтоқсан, № 1055 [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900001055> . 20.12.202 (өтініш берген күні: 27.12.2022).

3. «Қазақстан темір жолы» ҰК» АҚ [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: www.railways.kz. 20.12.2020 (өтініш берген күні: 27.12.2022).

4. *Аруно, А. А.* Мемлекеттік меншікті жекешелендіру: әлемдік тәжірибені және Қазақстан Республикасын салыстырмалы талдау: Автореф. ... док. экон. ғылым : 08.00.14. — СПб., 2000. — 38-б.

5. *Кернебаев, А. С.* Экономиканың квазимемлекеттік секторын дамытудың әлемдік тәжірибесі мен оны басқарудағы мемлекетаралық

ерекшеліктер // ҚЭУ Жаршысы: экономика, философия, педагогика, юриспруденция. — 2016. — № 1 (40). — Б. 73 – 77.

6. *Anguelov, K., Kernebaev, A.* Analysis of the development of state holdings of the incoming quasi-public sector of the economy and the country specific features of strategic management // ҚЭУ Жаршысы: экономика, философия, педагогика, юриспруденция. — 2017. — № 3 (46). — Б. 15 – 18.

*Aziza KOSHEKOVA, Master of Pedagogical Sciences,
koshekovaaziza@gmail.com, +77475963196*

*Shynar ORAZGALIYEVA, Master of Natural Sciences,
shynar1210@mail.ru, +77789415113*

*(Karaganda University of Kazpotrebsoyuz,
100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya st., 9)*

FORECASTING USING LINEAR TREND

Abstract. This article discusses the value of forecasting, the use of a linear function in forecasting. The purpose is to show the importance of a linear trend in forecasting. The relevance of the article is to achieve a simpler and more accurate solution in forecasting. The article considers the following task - determining the forecast value of the company's income for the next year according to a linear trend. As a result of the calculation, the problem posed with the help of a linear trend gave a satisfactory result.

Keywords: economic forecasting, trend model, linear trend, company income, method of squares, Cramer method.

*Азиза КОШЕКОВА, педагогика ғылымдарының магистрі,
koshekovaaziza@gmail.com, +77475963196*

*Шынар ОРАЗГАЛИЕВА, жаратылыстану ғылымдарының магистрі,
shynar1210@mail.ru, +77789415113*

*(Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш., 9)*

ЖЕЛІЛІК ТРЕНДТІ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП БОЛЖАМДАУ

Аннотация. Аталған мақалада болжау маңыздылығы, желілік функцияның болжамдауда қолданылуы қарастырылды. Мақсаты — желілік трендтің болжамдаудағы маңыздылығын көрсету. Мақаланың өзектілігі — болжамдауда неғұрлым қарапайым, әрі нақты шешімге қол жеткізу. Мақалада келесі жылдағы компания кірісінің болжамдық мәнін желілік тренд бойынша анықтау мәселесі қарастырылады. Есеп жүргізу нәтижесінде желілік трендтің көмегімен берілген тапсырма қолайлы түрде нәтижеге ие болды.

Негізгі сөздер: экономикалық болжамдау, тренд моделі, желілік тренд, компания кірісі, квадраттар әдісі, Крамер әдісі.

*Азиза КОШЕКОВА, магистр педагогических наук,
koshekovaaziza@gmail.com, +77475963196*

*Шынар ОРАЗГАЛИЕВА, магистр естественных наук,
shynar1210@mail.ru, +77789415113*

*(Қарағандинский университет Казпотребсоюза,
100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9)*

ПРОГНОЗИРОВАНИЕ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ЛИНЕЙНОГО ТРЕНДА

Аннотация. В данной статье рассмотрено значение прогнозирования, использование линейной функции в прогнозировании. Цель состоит в том, чтобы показать важность линейного тренда в прогнозировании. Актуальность статьи заключается в достижении более простого и точного решения в прогнозировании. В статье рассмотрена следующая задача - определение прогнозного значения дохода компании на следующий год по линейному тренду. В результате расчета поставленная с помощью линейного тренда задача дала удовлетворительный результат.

Ключевые слова: экономическое прогнозирование, трендовая модель, линейный тренд, доход компании, метод квадратов, метод Крамера.

A forecast is a prediction made by studying statistics and past patterns. Companies use software tools and systems to analyze large amounts of data collected over a long period of time. the relevance of this topic was also touched upon in the article by the

teacher of the Department of Higher Mathematics A. K. Koshekova together with university students, which named «Сызықтық тренд негізінде болжамдау». It then forecasts future demand and

trends, helping companies make accurate financial, marketing and operational decisions.

One of the simplest forecasting models is a trend model — a regression model in which the indicator we are studying acts as a dependent variable, and the time of observation or the number of the indicator is the independent variable.

$$y_t = a_0 + a_1 t$$

The following problem was considered for forecasting using a linear trend: Details of the company's income are presented in the following

Forecasting with the help of trends is reduced to the substitution of numbers needed in the future instead of a control numerical (or time) value [3].

A linear trend is the simplest, most intuitive and most common of all trends. It describes the uniform change of the indicator over time.

table. It is necessary to determine the estimated value of the company's income for the next year according to the linear trend [2, p. 24]:

Year	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
y_t	30	40	50	60	70	90	100	120	130	140

Solution: Estimation of the parameters of the linear trend equation is done by the method of least

squares based on the system of normal equations [1, p. 35].

$$\begin{cases} na_0 + a_1 \sum_{i=1}^n t_i = \sum_{i=1}^n y_i \\ a_0 \sum_{i=1}^n t_i + a_1 \sum_{i=1}^n t_i^2 = \sum_{i=1}^n t_i y_i \end{cases}$$

where, n is the number of levels in the series of dynamics;

y — specific levels in the dynamics series;

t — conditional designation of the time factor with sequence numbers. The timing starts immediately.

We use Excel functions to produce the report. First, we fill column A with y_t values, find and enter the values of $y_t \cdot t$ in column C according to the formula, and write t^2 values in column D:

	A	B	C	D	E
1	y_t	t	$y_t \cdot t$	t^2	
2	30	1	30	=B2^2	
3	40	2	80		
4	50	3	150		
5	60	4	240		
6	70	5	350		
7	90	6	540		
8	100	7	700		
9	120	8	960		
10	130	9	1170		
11	140	10	1400		

We find sums for each column:

The screenshot shows an Excel spreadsheet with the following data:

	A	B	C	D
1	y_t	t	$y_t \cdot t$	t^2
2	30	1	30	1
3	40	2	80	4
4	50	3	150	9
5	60	4	240	16
6	70	5	350	25
7	90	6	540	36
8	100	7	700	49
9	120	8	960	64
10	130	9	1170	81
11	140	10	1400	100
12	=СУММ(A2:A11)			

The dialog box 'Аргументы функции' (Function Arguments) for the SUMM function is open, showing the range A2:A11 and the result 830.

As a result, we get:

	A	B	C	D
1	y_t	t	$y_t \cdot t$	t^2
2	30	1	30	1
3	40	2	80	4
4	50	3	150	9
5	60	4	240	16
6	70	5	350	25
7	90	6	540	36
8	100	7	700	49
9	120	8	960	64
10	130	9	1170	81
11	140	10	1400	100
12	830	55	5620	385

We put the obtained results into the system of equations, create a matrix, and find the values of a_0 and a_1 using Kramer's method. To calculate the

determinant, we use the \mathcal{M} \ mathematic \ МОПРЕД function:

The screenshot shows an Excel spreadsheet with the following data:

y_t	t	$y_t \cdot t$	t^2
30	1	30	1
40	2	80	4
50	3	150	9
60	4	240	16
70	5	350	25
90	6	540	36
100	7	700	49
120	8	960	64
130	9	1170	81
140	10	1400	100
830	55	5620	385

Below the table, the determinant calculation is shown:

$$\Delta = \begin{vmatrix} 10 & 55 \\ 55 & 385 \end{vmatrix} =$$

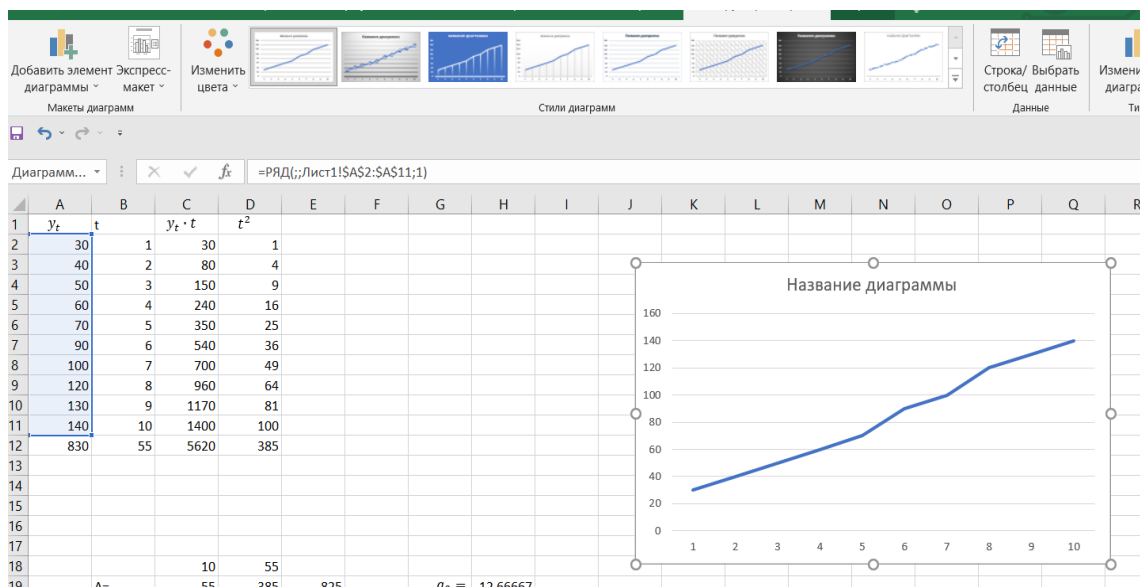
The dialog box 'Вставка функции' (Insert Function) is open, showing the МОПРЕД function selected.

Next, we will find Δ_1 and Δ_2 using the same method. Model parameter $a_0 = \Delta_1$; We determine

using the formulas $a_1 = \Delta_2$. We get the equation of the linear trend using the formula $y_t = a_0 + a_1 t$:

18		10	55		
19	$\Delta =$	55	385	825	$a_0 = 12,66667$
20			830	55	
21			5620	385	10450
22	$\Delta_1 =$				$a_1 = 12,78788$
23					
24		10	830		
25	$\Delta_2 =$	55	5620	10550	$y_t = 12,66667 + 12,78788t$
26					140,5455

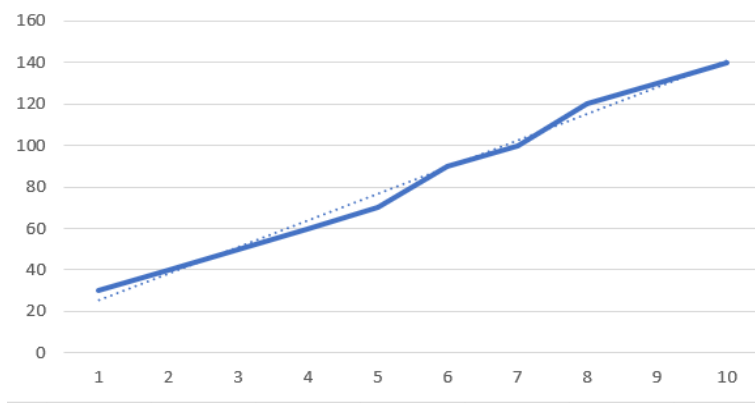
A trend line graph is created using Master Chart. For this, we set the y_t values and use the Insert \ Chart \ Graph functions:

Click the right mouse button on the graph and click the Add line trend menu. In the window that

appears, select Linear from Line Trend. And we write 1 in the part "Prognosis / forward to".

We get the following result:

As a result, it was proved that the predictive value of the company's income can be determined using the linear trend.

References

1. Kozlova N. G. Methodological recommendations for the SRSP course // Data analysis and forecasting of the economy. — Karaganda, 2015.
2. Kozlova N. G. Problems for the SRSP course // Data analysis and forecasting of the economy. — Karaganda, 2018.

3. Svetunkov I. S. Methods of socio-economic forecasting. Т. 2.

4. Кошекoвa, A. K., Айтхожаева, Б. И., Аскербай, З. М. СЫЗЫҚТЫҚ тренд негізінде болжамдау // Materials of the XVIII International scientific and practical Conference Prospects of world science — 2022 , July 30 – August 7, 2022: Sheffield. Science and education LTD, 2022. P. 11 – 17 [Internet source]. — Access mode: http://www.rusnauka.org/cgi-bin/search/step7_info.cgi?id=293575&idw=rWWvjQzKisgM2Aifaf (date of access: 27.12.2022).

*Анна ЛЕГОСТАЕВА, экономика ғылымдарының кандидаты,
менеджмент және инновациялар кафедрасының профессоры, ғылыми хатшы, anjal@mail.ru*

*Балдырган ДЖАЗЫКБАЕВА, (PhD) философия докторы,
менеджмент және инновациялар кафедрасының профессоры, baldirgan_keu@mail.ru*

*(Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш., 9)*

ӘЛЕУМЕТТІК ТИПТЕГІ ҰЙЫМДАРДЫ БАСҚАРУ (ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҮЛГІСІ БОЙЫНША)

Аннотация. Аталған мақалада әсер етуші факторларды бөліп көрсете отырып, медициналық ұйымдардың басқару моделінің ерекшелігі қарастырылған. Іскерлік процестің кезеңдерін әлемдік тәжірибе тұрғысынан да, Қазақстандағы озық тәжірибенің үлгісі тұрғысынан бағалау мақсатында Қарағанды облысы медициналық мекемелерінің қалыптасқан үлгісіне әлеуметтік зерттеу жүргізілді. Мемлекеттік және жеке сектор медициналық ұйымдарының стратегиялық менеджментіне талдау (SWOT-талдау) жүзеге асырылды. Қазақстан Республикасының медициналық ұйымдарының нақты жағдайына назар аударылды. Қазақстандағы денсаулық сақтау ұйымдарының стратегиялық менеджмент жүйесін өздігінен қалыптастыру сатысында болу себептері негізделді. Бұл басқарушылық және экономикалық мәселелерді шешуге қабілетті стратегиялық басқарудың нақты және тиімді жүйесін құруға мүмкіндік бермейді.

Негізгі сөздер: стратегиялық менеджмент, стратегия, SWOT-талдау.

*Анна ЛЕГОСТАЕВА, кандидат экономических наук,
профессор кафедры менеджмента и инноваций, ученый секретарь, anjal@mail.ru*

*Балдырган ДЖАЗЫКБАЕВА, доктор философии (PhD),
профессор кафедры менеджмента и инноваций, baldirgan_keu@mail.ru*

*(Қарағандық университет Қазпотребсоюзы,
100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9)*

УПРАВЛЕНИЕ ОРГАНИЗАЦИЯМИ СОЦИАЛЬНОГО ТИПА (НА ПРИМЕРЕ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ)

Аннотация. В статье обоснована специфичность управленческой модели медицинских организаций, с выделением влияющих факторов. С целью оценки этапов делового процесса с позиции, как мирового опыта, так и примеров наилучшей практики в Казахстане, проведено социологическое исследование сформированной выборки медицинских учреждений Карагандинская область. Осуществлен анализ стратегического менеджмента медицинских организаций государственного и частного сектора (SWOT-анализ). Акцентируется внимание на действительном положении медицинских организаций Республики Казахстана. Обосновываются причины нахождения казахстанских организаций здравоохранения в стадии стихийного формирования системы стратегического менеджмента, не позволяющие создать четкую и эффективную систему стратегического управления, способную решать управленческие и экономические вопросы.

Ключевые слова: стратегический менеджмент, стратегия, SWOT-анализ.

*Anna LEGOSTAYEVA, Candidate of Economic Sciences,
Professor of Management and Innovation Department, Scientific Secretary, anjal@mail.ru*

*Baldyrgan JAZYKBAYEVA, Doctor of Philosophy (PhD),
Professor of the Management and Innovation Department, baldirgan_keu@mail.ru*

*(Karaganda University of Kazpotrebsoyuz,
100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya st., 9)*

MANAGEMENT OF SOCIAL TYPE ORGANIZATIONS (BY THE EXAMPLE OF THE HEALTH CARE SYSTEM)

Abstract. The article substantiates the specificity of the management model of medical organizations, with the allocation of influencing factors. In order to assess the stages of the business process from the perspective of both world experience and best practice examples in Kazakhstan, a sociological study of the formed sample of medical institutions of the Karaganda region was conducted. The analysis of strategic management of public and private sector medical

organizations (SWOT analysis) was carried out. Attention is focused on the actual situation of medical organizations of the Republic of Kazakhstan. The reasons for finding Kazakhstani healthcare organizations at the stage of spontaneous formation of a strategic management system are substantiated, which do not allow creating a clear and effective strategic management system capable of solving managerial and economic issues.

Key words: strategic management, strategy, SWOT-analysis.

Біздің қоғам саяси, экономикалық, әлеуметтік салалардан тұрады. Қоғамның жеке саласы ретіндегі әлеуметтік сала, адамның өмір сүру кеңістігіне енетін және оның қажеттіліктерін, сондай-ақ оның бейнесі мен өмір сүру сапасын қанағаттандыруға мүмкіндік беретін жүйе. Әлеуметтік салада медициналық қызмет көрсетумен айналысатын ұйымдар — ауруханалар, госпитальдар, емханалар, медициналық орталықтар, зертханалар және т. б. ұсынатын денсаулық сақтау саласы ерекше орын алады.

Қазақстандық медициналық ұйымдар бүгін де өз қызметін стратегиялық менеджмент жүйесін өздігінен қалыптастыру, басқарушылық және әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешуге қабілетті стратегиялық басқарудың тиімді жүйесінің болмауы жағдайында жүзеге асырады.

Әлеуметтік жаңғырту Қазақстандағы экономикалық жағдайдың өзгеруіне байланысты, оның негізінде денсаулық сақтау жүйесі ұйымдарындағы менеджменттің түбегейлі жаңа механизмдері жатыр. Бұл денсаулық сақтау жүйесінің ұйымдары экономикалық жүйенің тұрақты дамуы мен прогрессивті жұмыс істеуінің негізгі платформасы болып табылатындығынан туындайды.

Медициналық қызметтің мәні емдеу-диагностикалық, клиникалық көрсеткіштерді жақсартуда ғана емес, сонымен бірге халықтың денсаулығын жақсартуға бағытталған тиімді басқарудан да көрінеді.

Медициналық ұйымдарды стратегиялық тұрғыдан басқару денсаулық сақтау жүйесінің тарихи қалыптасқан ерекшеліктерін де, сондай-ақ қазақстандық медициналық қызмет көрсету нарығының қазіргі жай-күйін де ескере отырып, менеджмент әдістерін қолдануға қабілетті жоғары білікті басқарушы кадрлармен қамтамасыз етілуі тиіс.

Басқару әдістері мен технологияларын қолдана отырып, оларды қолданудың салалық әсері әртүрлі болатынын ескеру қажет. Бұл, әсіресе, бүгінгі күні толыққанды менеджмент жүйесін дамыту қажеттілігі бар медициналық ұйымдарда байқалады. Медициналық ұйымдарды басқарудың басты ерекшелігі бар, олар қаржылық нәтиже ретінде кірістің өсуі мен медициналық қызмет көрсетудегі моральдық-этикалық нормалар арасындағы тепе-теңдік.

Нарықтық қатынастардың болуы басқарушылық және ұйымдастырушылық өзгерістерді тудырады, бұл, біздің ойымызша, медициналық ұйымдардағы шығындарды үнемдеуде және ресурстарды қалдық принцип бойынша қалыптастыруға деген ұмтылыста көрінеді. Бұл ақылы қызмет көрсету арқылы және бүгінгі күні ерікті медициналық сақтандыру арқылы медициналық көмекке қосымша ресурстарды тартудың үдемелі өсуін тудырады.

Медициналық ұйымдардың ұйымдық-қаржылық жүйесінің трансформациясы орталықтандырылған жоспарлау жүйесінен, бюджеттік қаржыландырудан және аралас қаржыландыру жүйесінен, яғни бюджеттен де, міндетті медициналық сақтандыру қорынан да алшақтықта көрінді. Қаржыландырудың аралас нысаны қажетті шара болып табылады, өйткені міндетті медициналық сақтандыру жүйесіндегі нормативтерді тарифтеу, өкінішке орай, медициналық мекемелердің қаржылық өзін-өзі қамтамасыз етуін қамтамасыз етпейді.

Денсаулық сақтау жүйесі — бұл басқа салалардан өте ерекшеленетін ерекше сала, сондықтан медициналық ұйымдарда белгілі бір басқару моделі бар:

1) Медициналық қызмет көрсету сапасын бағалау мен нәтижелерін өлшеудің күрделілігі. Бүгінгі таңда медициналық көмектің сапасы аурудың оң динамикасының жағдайлары санының олардың жалпы санына қатынасы ретінде есептеледі.

2) Медициналық ұйымның мамандануы. Онкологиялық стационар сияқты мамандандырылған медициналық мекемені басқару процесі алғашқы медициналық-санитарлық көмек көрсететін ұйымды басқарудан өзгеше болады.

3) Икемді белсенді басқару — энтропия мен кателік құқығын жояды.

4) Өзара іс-қимылдың уақыт тізбегін қысқартуға бағытталған медициналық ұйым бөлімшелерінің жұмысын үйлестіру.

5) Медициналық ұйымда реттелген бақылау жүйесінің болуы. Медициналық персонал жұмысының нәтижелілігін медициналық ұйымның тиісті имиджі қамтамасыз етеді.

6) Медициналық ұйымдардың ұйымдастырушылық архитектурасы сызықтық-функционалды ұйымдастырушылық құрылыммен ұсынылған.

Осылайша, Қазақстанның денсаулық сақтау жүйесі мемлекет жүргізіп отырған саясатқа ден қоюда да, инфрақұрылымдық қайта құруда да, персоналдың ынталандырушылық белсенділігінде де көрінетін басқарушылық күрделілігімен ерекшеленеді. Бұл бастапқыда бизнес ортада әзірленген стратегиялық менеджменттің әртүрлі тәсілдерін қолдануға мүмкіндік бермейді.

Әртүрлі елдердің денсаулық сақтау жүйелері бір-бірінен ерекшеленеді. Бұл қаржыландыру, қызметкерлерді ынталандыру, медициналық мекемелердің жұмысын оңтайландыру мәселелеріне қатысты.

Біздің ойымызша, стратегиялық менеджменттің белгілі теорияларына сүйене отырып, әрбір ұлттық денсаулық сақтау жүйесінде, сондай-ақ оларда бар медициналық ұйымдарда қолданыстағы экономикалық, әлеуметтік, саяси жағдайларға сәйкес келетін, ұйымдық құрылымға, яғни архитектураға, ішкі бизнес-процестерге, хабарламаға проекциялауға қабілетті қызмет стратегияларын әзірлеуде әртүрлі тәсілдер сыртқы ортамен, әлеуетті мүмкіндіктерге, ұйымдық-құқықтық нысандарға сүйене отырып, стратегияларды әзірлеу мен сынаудың әртүрлі әдістері қолданылады деп санаймыз.

Іргелі кезең ретінде ұзақ уақыт кезеңі, денсаулық сақтау жүйесінде меншіктің әртүрлі нысандарын қолдануға негізделген институционалдық қайта құрулардың басқару стратегиясы қарастырылды. Бүгінгі таңда медициналық ұйым бар сыртқы орта ұлттық есеп жүйесі тұрғысынан бірнеше секторларды бөледі: мемлекеттік, коммерциялық (жеке), коммерциялық емес.

Тарихи тұрғыдан алғанда, халықтың денсаулығын қамтамасыз етуде және оны Қазақстанда қорғауда басты рөл мемлекетке тиесілі, ол денсаулық сақтау жүйесінің басқару саясатында монополиялық позицияны алады. Денсаулық сақтау жүйесінің мемлекеттік органдары бүгінгі күні де өз басымдықтарын сақтайды, өйткені олар қаржыландыру нормаларын, нормативтерін, стандарттарын, регламенттерін, әдістемелерін айқындайды, сондай-ақ нормативтік-құқықтық құжаттарды әзірлеуді жүзеге асырады. Сонымен қатар берілген нормативтер бойынша медициналық қызмет көрсету кезінде жеке меншіктің әлеуетін арттыру үрдісі айқын. Қазақстанда да, шет

елдерде де медициналық қызмет көрсету сапасы бойынша да, жайлылығы бойынша да жеке сектор мемлекеттік медициналық мекемелермен жақсы бәсекелеседі.

Біздің ойымызша, бұл өте жақсы, өйткені бұл медициналық мекемелердің жедел қызметіне нарықтық ынталандыруды енгізуге ғана емес, сонымен қатар көрсетілетін қызметтер сапасының өсуіне, тиімді және нәтижелі стратегиялық басқаруға ықпал ететін қуатты мотивациялық механизм.

Қазақстан Республикасының медициналық қызметтер нарығы бүгін де медициналық қызметтерге жоғары сұранысты көрсетіп отыр, бұл соңғы жылдары короновирустық инфекция пандемиясының күшті әсерінен туындап отыр. Біздің ойымызша, бұл күшті себеп осы нарыққа экономикалық әсермен, мемлекеттік басқаруды реттеудегі екпіндердің көрсетілетін қызметті алушыларды субсидиялау жағына ауысуымен толықтырылады, бұл медициналық қызмет көрсету нарығында жақсы бәсекелестікті қалыптастыруға ықпал етеді. Әділдік үшін Қазақстанда көрсетілетін қызметті алушыларды тиісті деңгейде субсидиялау жүзеге асырылмайтынын, бұл бүкіл процесті тежейтінін атап өтеміз.

Қолданыстағы денсаулық сақтау жүйесінде, аталған тарихи жағдайларға, стратегиялық менеджментті қабылдаудың инерттілігіне байланысты, меншік түріне қарамастан, барлық медициналық ұйымдар бизнес жоспарлауды жүзеге асыруда, реинжинирингте, бизнес-процестерді оңтайландыруда қиындықтарға тап болады. Бірақ бұл денсаулық сақтау жүйесінің заманауи менеджерлері үшін стратегиялық жоспарлау мен стратегиялық менеджментті талдау әдістері белгісіз, оларды кеңінен қолдану мүмкін емес дегенді білдірмейді.

Меншіктің барлық нысандарындағы ұйымдарда іскерлік процестің кезеңдерін талдау үшін біз іскерлік процестің кезеңдерін әлемдік тәжірибе тұрғысынан да, жекелеген жеке және коммерциялық емес ұйымдар ұсынған Қазақстандағы ең үздік тәжірибенің мысалдары тұрғысынан бағалау мақсатында әлеуметтанулық зерттеу жүргіздік.

Талдау үшін біз 1-суретте көрсетілген денсаулық сақтау ұйымдарының жиынтығы негізінде кластерлік (ішкі) таңдау әдісін қолдана отырып, Қарағанды облысының медициналық мекемелерінің үлгісін қалыптастырдық.

1-сурет — Қарағанды облысындағы меншік нысаны бойынша медициналық ұйымдардың саны (дереккөз: [1] негізінде авторлар әзірлеген)

Қарағанды өңіріндегі медициналық ұйымдардың көпшілігі көпсалалы, яғни бірнеше медициналық бағыттар бойынша қызмет көрсетеді. Медициналық ұйымдардың саны ретінде Қарағанды облысында тіркелген, денсаулық сақтау жүйесінде қаржылық қызметі тіркелген заңды тұлғалардың саны қабылданды. Оның едәуір бөлігін мемлекеттік медициналық ұйымдар құрайды. Жеке медициналық ұйымдар, әдетте, стоматологиялық кабинеттер сияқты шағын коммерциялық медициналық ұйымдар болып табылады. Жоғарыда айтылғандай, Қазақстанда медициналық қызметтер нарығында бәсекелестіктің белсенді қалыптасуы жүріп жатыр және жеке ұйымдардың нарықтық тауашаларының кеңеюі орын алуда. Бұл оларды дамыту үшін стратегиялық менеджменттің қажеттілігін анықтайды.

Қарағанды облысының медициналық ұйымдарының басшы аппаратымен сұхбат жүргізе отырып (медициналық ұйымдардың 37 субъектісі, олардың ішінде 34 субъект мемлекеттік сектордың медициналық

ұйымдары), оларды әкімшілік-шаруашылық қызметті жүргізу аспектісінде кеңейтілген зерттеп-қарауды жүргізе отырып, біз іскерлік процестің стратегиялық артықшылықтарын бағаладық.

Миссия, стратегия, көзқарас. Жүргізілген сұхбат нәтижелері, 1-кестеден көрініп тұрғандай, респонденттердің 54 %-ы ұйымда нақты тұжырымдалған миссия бар деп есептейтінін көрсетті, респонденттердің 27 %-ы миссияның жоқ екендігін атап өтті. Респонденттердің 48,6 %-ы ұйымда даму стратегиясы бар деп санайды, бұл ұйым персоналының ұйымның перспективалық даму жоспарлары туралы жеткілікті хабардар екенін көрсетеді. Бұл ретте респонденттердің 81 %-ы ұйымда әртүрлі даму сценарийлері, атап айтқанда пессимистік және оптимистік әзірленіп жатқанын атап өтеді, бұл ұйым қызметінің дамуының болжамдары мен перспективаларын жасауды көрсетеді. Мұны кем дегенде 3 жылға арналған стратегияны әзірлеу растайды, бұл туралы респонденттердің 67,5 % айтты.

1-кесте — Респонденттердің сауалнамасының нәтижелері

Жауап нұсқалары	Ұйымның нақты әзірленген және анықталған миссиясы бар ма		Ұйымның даму стратегиясы бар ма		Ұйымда әртүрлі даму сценарийлері әзірлене ме		Ұйымның даму стратегиясы есептелген	
	Саны	%	Саны	%	Саны	%	Саны	%
Ия	20	54	18	48,6				
Жоқ	10	27	12	32,4				
Жауап беру қиын	7	19	7	19				
Ия, пессимистік және оптимистік					30	81		
Жоқ, тек оптимистік					7	9		
2 жылға							17	46
3 жылға							25	67,5
5 жылға							12	32,4
5 жылдан астам								
Барлығы	37	100	37	100	37	100	37	100

Осылайша, денсаулық сақтау жүйесінің мемлекеттік секторындағы медициналық ұйымдардың стратегиялық жоспарда көрсетілген миссиясы бар, олар осы ұйымдардың сайттары

мен интернет-порталдарында орналастырылған. Жеке меншік нысанындағы медициналық ұйымдарда миссиялардың белгіленген тұжырымдамалары атап өтілмеген, бірақ сұхбат

барысында басшылық нақты түрде қайталаңады, сондықтан оны ұсынады.

Сауалнама нәтижелері бойынша стратегиялық жоспарды әзірлеу және медициналық ұйымды дамыту қажеттілігі мемлекеттік ұйымда айқындалды. Біздің ойымызша, бұл клиенттерді тарту, клиенттер базасын кеңейту, көрсетілетін қызметтердің сапасын арттыру стратегияларына байланысты, ал жоғарыдан түсірілген директива болып табылады.

Қазақстан Республикасында денсаулық сақтауды дамытудың 2016 – 2019 жылдарға арналған «Денсаулық» мемлекеттік бағдарламасы медициналық ұйымдар арасында тегін медициналық көмектің кепілдік берілген көлемін іске асырудың тең құқығын қамтамасыз ете отырып, мемлекеттік және жеке меншік нысандарының арасында салауатты бәсекелестікті қалыптастыруды көздеді. Мемлекеттік медициналық ұйымдардың дербестігін кеңейту және басқару тиімділігін арттыру үшін олардың шаруашылық жүргізу құқығындағы мемлекеттік кәсіпорындарға көшуі жалғасуда. Бәсекеге қабілеттілік пен қаржылық тұрақтылықты дамыту үшін медициналық ұйымдар стратегия мәселелеріне көп көңіл бөлуі керек [2].

Біз зерттеген ұйымдар стратегияларды келесідей анықтайды:

- Мемлекеттік медициналық ұйым: «медициналық ұйымның табыстылығы мен имиджін арттыру, кадрлық әлеуетті дамыту және тиімді басқару жүйесін құру»;

- Жеке медициналық ұйым: «медициналық қызмет көрсетудің қолайлы жағдайларын жасау есебінен табыстылықты арттыру, жаңа клиенттерді тарту».

Біз сауалнама жүргізген субъектілердің көзқарасы әлемдік медицина ғылымы мен практикасының озық жетістіктерімен, заманауи инновациялық және басқарушылық технологияларды қолданумен ұштастыра отырып, медициналық қызметтер нарығындағы бәсекелестік позицияларды сақтауда көрінеді.

Ұйымның мақсаттарының анықтығын және құрылғының икемділігін бағалау. Медициналық ұйымдарда, меншік нысанына қарамастан, респонденттердің бағалауы бойынша (респонденттердің 56 %-ы 5 балдық мектеп бойынша 4 – 5 балл қойған), ішкі және сыртқы мүмкіндіктердің белгіленген даму тенденцияларымен ұйымның мақсаттарына сәйкестіктің жеткілікті деңгейі байқалады.

Алайда медициналық ұйымның стратегиясының икемділігі және оның сыртқы органның өзгеруіне бейімделу жылдамдығы

туралы айту мүмкін емес, өкінішке орай, респонденттердің 67 % сұраққа жауап бергенде растады.

Кадрлық жоспарлау, персоналды аутсорсинг, ұйымдағы біліктілікті арттыру. Ең маңызды стратегиялық фактор — медициналық ұйымның бәсекеге қабілеттілігін анықтайтын кадрлық әлеует. Мемлекеттік және жеке ұйымдарда мемлекеттік жоспарлау «Денсаулық сақтау ұйымдарының үлгілік штаттары мен штаттық нормативтерін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2010 жылғы 7 сәуірдегі № 238 бұйрығына сәйкес жүзеге асырылады [3]. Медициналық мемлекеттік ұйымдарда штат бірліктерінің стандарты бойынша реттеу қолданылады. Жеке клиникаларда қатаң байланыстар жоқ.

Сауалнамаға қатысқандардың бағалауы бойынша, бүгін де мемлекеттік медициналық ұйымдардан білікті дәрігерлік персоналдың еңбекақысы аз болуына байланысты жеке қызмет көрсету саласына кетуі байқалады. Бұл көбінесе жоғары дәрежелі дәрігерлердің жүктемесінен жеке учаскелерде тіркелген халық санының артуына байланысты болып отыр. Медицина қызметкерлерінің үлкен жүктемесіне байланысты олар өздерінің біліктілігін арттыруға уақыт бөле алмайтыны байқалады. Дәрігерлік персоналдың төмен санаттылығы, 3 жылдан аз жұмыс тәжірибесі бар дәрігерлердің басым болуы (дәрігерлердің жалпы санының 65 %-на дейін), кадрлардың ауысуы байқалады.

Мүмкіндігінше медициналық ұйымдардың басшылығы біліктілікті арттыру курстары, медициналық қызметтер нарығының шетелдік өкілдерін тарта отырып, өз базасында семинарлар өткізу арқылы қызметкерлердің білім деңгейін арттыруға тырысады. Медицина қызметкерлерінің үлкен жүктемесіне байланысты олар өздерінің кәсіби шеберліктерін арттыруға уақыт бөле алмайтыны байқалады.

Аутсорсинг денсаулық сақтаудың жаңа бағыты емес. Респонденттердің бағалауы бойынша аутсорсингтің дәстүрлі типтік нысандары: тұрмыстық сипаттағы қызметтер; техникалық қызмет көрсетуді, ғимараттар мен жабдықтарды жөндеуді үшінші тарап ұйымдарына беру; басқа зертханалардағы зертханалық зерттеулер.

Сауалнама нәтижелері бойынша қызметкерлердің аутсорсингі қызметкерлер жетіспеген жағдайда жеке медициналық ұйымдарда қолданылады.

Жүргізілген әлеуметтанулық зерттеу стратегиялық SWOT-талдауды пайдалана отырып, стратегиялық менеджмент тұрғысынан

бағалауды жүзеге асыруды талап етеді. Талдау деректері 2, 3 кестелер матрицасында берілген.

2-кесте — Мемлекеттік сектордағы медициналық ұйымдардың стратегиялық менеджменті (SWOT-талдау)

Оң жақтары	Әлсіз жақтары
<p>Материалдық, техникалық, диагностикалық, оңалту базасының сәйкестігі мен жеткіліктілігі. Ұлттық аккредиттеу. Бедел, кәсібилік, мамандарды сертификаттау. Тұрақты бюджеттік қаржыландыру.</p>	<p>Персонал штаттарының қатыгездігін тудыратын және көрсетілетін медициналық қызметтердің сапасын төмендететін нормативтердің жеткіліксіздігі. Жеткіліксіздігі: персоналға жүктеме, жүктемені анықтау әдістері, көрсетілетін қызметтерді саралау, еңбекақы төлеу. Орта және аз қамтылған клиенттер нарығында медициналық қызметтер көрсету. Бәсекелестер, нарық және т. б. туралы ақпаратты жинау мен талдаудың пысықталған жүйесінің болмауы. Білікті дәрігерлердің жеке медициналық ұйымдарға жалақысы жоғары жұмысқа кету ықтималдығы.</p>
Мүмкіндіктер	Қауіптер
<p>Облыстан пациенттерді тарту бойынша менеджерлік жұмысты жандандыру. Шаруашылық жүргізу құқығындағы кәсіпорындардың мәртебесіне өтуіне байланысты бәсекелестік артықшылықтарды арттыру. Медициналық персоналдың санын анықтай отырып, еңбегін нормалау. Медициналық қызметтерге бәсекеге қабілетті бағаларды белгілеу. Персоналды аутсорсинг тәжірибесін кеңейту.</p>	<p>Тіркелген халыққа медициналық қызмет көрсететін жеке клиникалар арасынан жаңа бәсекелестердің пайда болуы. Бизнес жоспарлау, бизнес-процестерді оңтайландыру, тұтастай алғанда стратегиялық менеджмент бойынша практикалық дағдылардың төмен деңгейі. Біліктілік деңгейін арттыру бойынша персоналдың мотивациялық белсенділігінің төмендігі. Медициналық қызметтерді көрсетудің әлсіз монетизациясы, бұл медициналық қызметтер нарығының барлық субъектілері мен объектілері арасында тең бәсекелестік бермейді.</p>

3-кесте — Жеке сектор медициналық ұйымдарының стратегиялық менеджменті (SWOT-талдау)

Оң жақтары	Әлсіз жақтары
<p>Материалдық-техникалық ресурстарды заманауи жабдықтау және пайдалану. Барабар бағалар шеңберінде жеткілікті сапа деңгейіндегі медициналық қызметтер көрсету. Жүйелілік медициналық персоналдың біліктілік деңгейін арттыру. Медициналық ұйымның имиджі, беделі.</p>	<p>Медициналық қызмет көрсетудің жоғары құны. Шығынсыздық нүктесінен төмен төлемі бар науқастарға медициналық қызмет көрсетілмейді. Пациент-тұтынушылар тарапынан медициналық қызметке, қызмет көрсету сапасына қойылатын шектен тыс талаптар. Жоғары бәсекелестік. Жетілмеген стратегиялық басқару.</p>
Мүмкіндіктер	Қауіптер
<p>Материалдық-техникалық ресурстарды заманауи жабдықтау және пайдалану. Тепе-теңдік бағалар шеңберінде жеткілікті сапа деңгейіндегі медициналық қызметтер көрсету. Жүйелілік медициналық персоналдың біліктілік деңгейін арттыру. Медициналық ұйымның имиджі, беделі.</p>	<p>Медициналық қызметтерді көрсетудің әлсіз монетизациясы тұтынушы пациенттердің жекелеген санаттарына жеке клиникалардың медициналық қызметтерін пайдалануға мүмкіндік бермейді. Медициналық жабдықты әкелу кезінде кедендік рәсімдердің өзгеруіне байланысты негізгі бизнес-процестің рентабельділігін төмендету.</p>

Осылайша, медициналық қызметтер нарығындағы ұйымдардың стратегиялық менеджментін талдауды қорытындылай келе, келесі тұжырымдар жасауға болады.

Қазақстан Республикасында медициналық қызметтерді мемлекеттік және жеке сектордың медициналық ұйымдары көрсетеді. Бүгінгі таңда медициналық қызметтер нарығын дамытудың негізгі бағыты республикалық қазыналық кәсіпорындардың мемлекеттік медициналық ұйымдарын шаруашылық жүргізу құқығындағы кәсіпорындарға трансформациялау болып табылады. Бұл жетістік болып табылады және нарыққа тең құқықты шығу, бәсекелестік күрес, пациент-тұтынушыларды тарту, бюджеттік ресурстарды ұйымдастырушылық-басқарушылық бақылау үшін артықшылықтарды қамтамасыз етеді.

Медициналық жеке ұйымдардың стратегиялық менеджменті нарықтық бағамен жеткілікті сапалы қызмет көрсетумен сипатталады.

Медициналық жеке ұйымдардың күшті жақтары материалдық-техникалық ресурстарды уақтылы жаратқандыру және пайдалану; барабар бағалар, медициналық персоналдың біліктілік деңгейін арттырудың жүйелілігі; медициналық ұйымның имиджі, беделі шеңберінде жеткілікті сапа деңгейіндегі медициналық қызметтер көрсету арқылы көрінеді.

Мемлекеттік медициналық ұйымдарда қызметтің айқын стратегиялық желісі болмайды. Бұл тұрақты бюджеттік қаржыландыруға байланысты. Әлсіз жақтары персонал штаттарының қатаңдығын тудыратын және көрсетілетін медициналық қызметтердің сапасын төмендететін барабар нормативтер болып табылмайды; персоналға жүктемені анықтау әдістерінің, көрсетілетін қызметтерді саралаудың, еңбеккеақы төлеудің жеткіліксіздігі; орта және аз қамтылған клиенттер нарығында медициналық қызметтер көрсету; бәсекелестер, нарық және т. б. туралы ақпаратты жинау мен талдаудың пысықталған жүйесінің болмауы.

Білікті дәрігерлердің жеке медициналық ұйымдарға жалақысы жоғары жұмысқа кету ықтималдығы, сондай-ақ шектеулі бюджеттік қаржыландыру; бәсекелестер, нарық туралы ақпаратты жинау мен талдаудың пысықталған жүйесінің болмауы; сондай-ақ білікті дәрігерлердің жеке медициналық ұйымдарға жоғары ақы төленетін жұмысқа кету ықтималдығы.

Стратегиялық менеджментті бағалау әдістемелерді жаңғырту қажет екенін көрсетті: медициналық қызметтер көрсету қажеттіліктерін бағалау, медициналық персоналға жүктеме нормативтері мен нормаларының барабар жай-күйіне келтіру, сондай-ақ көрсетілетін медициналық қызметтер бағасының нарықтық құнына, медициналық қызметтер сапасын бақылау әдістеріне келтіру.

Институционалдық қайта құру стратегиясы бүгін де халыққа медициналық көмек көрсететін және медициналық құрылымдардың интеграциялық өзара іс-қимылын басқару стратегиясымен алмастырылуда. Мұның бір мысалы, АҚШ ең көп таралған көп ауруханалық интеграцияланған желілер, медициналық трестер тән Ұлыбритания, Финляндияда, Норвегияда, Нидерландияда және Германияда белсенді түрде құрылған медициналық кластерлер.

Медицинадағы кластерлеу практикалық медицинаны басқаруды орталықтандырудан, медициналық кадрларды кәсіби даярлау мен қайта даярлаудан және ғылыми зерттеулерден кетуді күшейтуге ықпал ететін тиімді тәсілдердің бірі болып табылады. Медициналық кластерді құру үшін өңірде білім беру ұйымы — институт, университет немесе жоғары технологиялық медициналық орталықтың болуы талап етіледі. Медициналық кластерді дамытудың негізі ғылым, медициналық білім, билік, практикалық денсаулық сақтау және бизнес өкілдерін қамтитын құрылым болып табылады [4, 5-6].

Осылайша, институционалдық қайта құрулардың басқару стратегиясы да, құрылымдардың интеграциялық өзара іс-қимылының басқару стратегиясы да стратегиялық басқару теориясында

стейкхолдерлер тұрғысынан тәсілді-контрагенттердің әртүрлі топтарымен мазмұнды-сандық байланыстардың болуын және әлеуметтік жауапкершіліктің жоғары дәрежесін ескеру қажет екенін көрсетеді.

Денсаулық сақтау жүйесіндегі ұйымдарды стратегиялық басқарудың қазіргі заманғы тәсілдері медициналық ұйымдар жұмысының тиімділігін арттыру мүмкіндіктерін айқын көрсетеді. Қазақстанның денсаулық сақтау жүйесі ұйымдарының жұмыс істеу шарттары тұрғысынан бұл өте тиімді, өйткені ол қосымша қаржылық, материалдық, адами ресурстарды тартуды талап етпейді. Әлемдік медициналық қоғамдастыққа интеграция тұрғысынан алғанда, ресурстары шектеулі ұлттық денсаулық сақтау жүйесінен барынша пайда алу контекстінде дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының негізгі талаптарына сәйкестігі де байқалады.

Әдебиеттер тізімі

1. Здоровье населения Республики Казахстан и деятельность организаций здравоохранения в 2019 году: Статистический сборник. — Нур-Султан, 2020. — 360 с.

2. Методология разработки стратегического плана государственных предприятий на праве хозяйственного ведения в сфере здравоохранения / Ж. М. Сарсенбеков, Н. М. Елисинова, Г. Сәрсембайқызы и др. — Астана, 2016. — 37 с.

3. Өңірлерді медицина қызметкерлерімен қамтамасыз етілу нормативтерін бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2010 жылғы 7 сәуірдегі № 238 Бұйрығы [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V100006173_ (өтініш берген күні: 29.09.2022).

4. Банин, А. С. О формировании кластеров в системе здравоохранения региона // Управление общественными и экономическими системами. — 2007. — № 1 [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <http://www.bali.ostu.ru/umc/archiv/2007/1/Banin.doc> (өтініш берген күні: 29.09.2022).

5. Легостаева, А. А. Григорова, Т. В., Совет, Ш. Некоторые аспекты стратегического управления медицинской организацией в условиях цифровизации // Вестник КЭУ: Экономика, философия, педагогика, юриспруденция. — 2020. — № 3 (58). — С. 54 – 59.

УДК: 332.365

DOI: 10.52445/BKEU.2022.66.3.006

*Карина НЕВМАТУЛИНА, доктор философии (PhD),
заведующая кафедрой экономики и предпринимательства,
carisha_07@mail.ru, +77757933217*

*Батырхан ЖУКЕНОВ, докторант (PhD),
red52859@mail.ru, +77757858957*

*(Карагандинский университет Казпотребсоюза,
100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9)*

ПОВЫШЕНИЕ УРОЖАЙНОСТИ ПШЕНИЦЫ КАК ПРИОРИТЕТНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ РАЗВИТИЯ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье рассмотрены ключевые проблемы урожайности пшеницы как базовой экспортной культуры, проведен анализ производства пшеницы в ближайших странах, а также пути повышения ее урожайности. Вопрос развития этого направления развития агропромышленного комплекса остается открытым и нуждается во внедрении инновационных процессов.

Ключевые слова: урожайность, агропромышленный комплекс, зерновые культуры, удобрения, сельская кооперация.

*Карина НЕВМАТУЛИНА, (PhD) философия докторы,
экономика және кәсіпкерлік кафедрасының меңгерушісі,
carisha_07@mail.ru, +77757933217*

*Батырхан ЖУКЕНОВ, (PhD) докторант,
red52859@mail.ru, +77757858957*

*(Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш., 9)*

КАЗАҚСТАННЫҢ АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНІН ДАМУДЫҢ БАСЫМ БАҒЫТЫ РЕТІНДЕ БИДАЙ ӨНІМІН АРТТЫРУ

Аннотация. Аталған мақалада негізгі экспорттық дақыл ретінде бидай өнімділігінің негізгі проблемалары қарастырылып, көршілес елдердегі бидай өндірісі, сондай-ақ бидай өнімділігін арттыру жолдары талданады. Агроөнеркәсіптік кешеннің осы бағытын дамыту мәселесі ашық күйінде қалып отыр және инновациялық процестерге енгізуді қажет етеді.

Негізгі сөздер: өнімділік, агроөнеркәсіптік кешен, егін, пайда, ауыл кооперациясы.

*Karina NEVMATULINA, Doctor of Philosophy (PhD),
Head of the Department of Economics and Entrepreneurship,
carisha_07@mail.ru, +77757933217*

*Batyrkhan ZHUKENOV, doctoral student,
red52859@mail.ru, +77757858957*

*(Karaganda University of Kazpotrebsoyuz,
100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Academicheskaya st., 9)*

INCREASING THE YIELD OF WHEAT AS A PRIORITY DIRECTION FOR THE DEVELOPMENT OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX OF KAZAKHSTAN

Abstract. In the article, the key problems of wheat productivity as a basic export crop are considered, an analysis of wheat production in neighboring countries is carried out, as well as ways to increase wheat productivity. The issue of the development of this direction of the agro-industrial complex remains open and requires the introduction of innovative processes.

Keywords: productivity, agro-industrial complex, crops, benefits, rural cooperation.

В послании Главы государства К. К. Токаева говорится о том, что одной из ключевых остается народу Казахстана от 1 сентября 2022 г. проблема развития сельского хозяйства.

Президентом Республики Казахстан были затронуты следующие аспекты:

- состояние отрасли напрямую влияет на продовольственную безопасность страны;

- решение стратегической задачи увеличения объемов производства и повышения добавленной стоимости отечественной сельхозпродукции;

- новые долгосрочные подходы к субсидированию отрасли;

- бюджетные средства должны давать эффективную отдачу;

- усиление контроля за выделением и освоением субсидий;

- большие перспективы для развития аграрной сферы открывает сельская кооперация. Был реализован соответствующий пилотный проект, по итогам которого урожайность в сельхозкооперативах, участвовавших в нем, увеличилась в два раза, а прирост поголовья — почти на четверть. Данный успешный опыт нужно поэтапно масштабировать по всей стране с учетом специфики регионов.

- внедрение передовых технологических решений. В настоящее время для развития сельского хозяйства нет полноценной информации и все разрозненные сведения о

состоянии сельскохозяйственных земель, водных ресурсах, ирригационных системах и транспортной доступности должны быть объединены на единой цифровой платформе.

В целом, со следующего года агропромышленный комплекс страны должен заработать по новым и стабильным правилам. В рамках этой работы государству уже возвращено около 2,9 миллиона гектаров сельхозземель и до конца года планируется возврат не менее 5 миллионов гектаров. На сегодняшний день, общая площадь неиспользуемых или выданных с нарушением законодательства земель, составляет около 10 миллионов гектаров.

Правительство и акиматы должны принять конкретные решения по ним до конца 2023 г., учитывая, что мораторий на проверки, связанные с земельными вопросами, снят [1].

Исходя из вышеуказанных аспектов, авторами проведено исследование, основанное на анализе производства и урожайности пшеницы как базовой экспортной культуры.

Так, согласно информации, размещенной на сайте eldala.kz, рэнкинг топ 16 стран — производителей пшеницы на 2020 г. выглядит следующим образом (Таблица 1) [2]:

Таблица 1 — Рейтинг топ 16 стран — производителей пшеницы

№ п/п	Наименование страны	Производство пшеницы (млн т)
1	Европейский союз	137
2	Китай	131
3	Индия	100
4	Россия	72
5	США	51
6	Канада	32
7	Пакистан	25
8	Украина	25
9	Аргентина	20
10	Турция	19
11	Австралия	17
12	Иран	15
13	Казахстан	14
14	Египет	8
15	Узбекистан	6
16	Бразилия	5

Примечание — Составлено авторами по данным [2]

Рассмотрим производство пшеницы в ближайших странах — России, Украине, а также Казахстане.

По данным Министерства сельского хозяйства Российской Федерации, по состоянию

на 15 сентября 2022 г. в России собрано 96,4 млн т пшеницы в бункерном весе. Это на 25,6 млн т больше, чем на аналогичную дату 2021 г., когда показатель составлял 70,8 млн т. Общий сбор зерновых и зернобобовых культур

составил 132,3 млн т (99,4 млн т год назад). Агрокультуры обмолочены с 38,6 млн га (37,5 млн га в 2021 г.), средняя урожайность составила 34,3 ц/га против 26,5 ц/га год назад [3].

По данным пресс-службы Министерства агрополитики Украины, на основании проведенных аналитических прогнозов по состоянию на 19 ноября 2021 г. валовый сбор пшеницы с 7 млн га составляет около 32,6 млн т, что значительно превышает прогнозы на текущий 2022 г. Валовый сбор с 2,5 млн га составляет 9,64 млн т, урожайность пшеницы — 46,3 ц/га, а кукурузы — 21 млн т почти с 3-х млн гектаров земли [4]. При средней урожайности 13,0 ц/га намолочено 20,1 млн т зерна. В 2021 г. при средней урожайности 9,8 ц/га было намолочено 14,9 млн т, или на 25,9 % меньше.

В Казахстане, зерновые культуры выращиваются повсеместно, кроме Мангыстауской области, но основным производителем является северный регион (Акмолинская, Костанайская, Северо-Казахстанская и Павлодарская области) [5]. В разрезе культур, в том числе социально-значимых, площади уборки пшеницы составляют 12,9 млн га, из них убрано 12,6 млн га, или 98,1 %, с урожайностью 12,4 ц/га, намолочено 15,5 млн тонн [6].

Основываясь на полученных данных, следует отметить следующие: урожайность пшеницы в России составляет 34,3 ц/га, в Украине — 46,3 ц/га, в Казахстане — 12,4 ц/га. В 2022 г. урожайность в Казахстане по отношению к урожайности в России уступает более чем в 2,7 раза, а по отношению с Украиной она уступает более чем в 3,7 раза. Сравнивая данные за 2021 г., это в 3,7 раза по отношению к России и в 5 раз — к Украине.

Авторами намеренно выбраны данные государства, так как они аналогично Казахстану являются странами постсоветского периода, в которых почти идентичным образом поднимается сельское хозяйство и фермеры находятся в относительно равных условиях.

Соотношение урожайности 2022 г. к 2021 г. в Казахстане свидетельствует о том, что урожайность увеличилась на 25,9 % по отношению к 2021 г. Однако в 2020 г. средняя урожайность составляла 11,9 ц/га и намолочено было 13 млн т зерна, что говорит о негативном влиянии пандемии на сельское хозяйство в 2021 г.

Далее рассмотрим факторы, влияющие на урожайность пшеницы. На нее влияет множество факторов, имеющих характер:

1) природный (плодородие почвы, климатические условия);

2) агротехнологический (обработка почвы, выбор технологии и времени посева, стратегия защиты от сорняков и насекомых, выбор предшественника);

3) биологический (генетика семян, подготовка семян к посеву, протравливание фунгицидами, инсектицидами, стимуляторами роста);

4) агрономический и организационно-экономический (внесение удобрений, микроэлементов).

Для увеличения урожайности пшеницы с гектара необходимо учитывать наличие и содержание питательных веществ и микроэлементов в составе грунта для плодотворного созревания культуры. Для этого нужно знать и понимать, с учетом вашего анализа почвы, какие элементы, в каком количестве и в какое время для зерновых культур требуются. Сегодня анализ почвы процедура первостепенная, она значительно экономит средства на затраты по внесению минеральных и органических удобрений и делает это внесение экономически целесообразным и выгодным.

Как показывает опыт, основным агротехническим приемом, повышающим качество и урожайность пшеницы, является применение удобрений, грамотное и правильное внесение минеральных удобрений может при определенных условиях удвоить урожай. Существует целый ряд рекомендаций по внесению тех или иных минеральных удобрений, микроэлементов на всех этапах созревания зерновых культур, которые значительно увеличат эффективность работы на поле и снизят затраты на посев 1 га пшеницы. Есть такое понятие, как запланированная урожайность, исходя из которого вносится необходимое количество азотных удобрений и других микроэлементов, с учетом агротехнологии и ожидаемых осадков. Самый большой эффект наблюдается при дробном, многократном внесении минеральных удобрений осенью и весной, а также в период колошения культуры. Большую роль играет влагообеспечение и состав почвы.

При выборе нужного сорта пшеницы, необходимо учитывать следующие факторы:

- технология выращивания культуры;
- влагообеспеченность почвы;
- географическое положение поля;
- наличие снежного покрова и среднесуточные показатели температуры за время наблюдения;
- сроки посева;
- ожидаемое количество внесения удобрений.

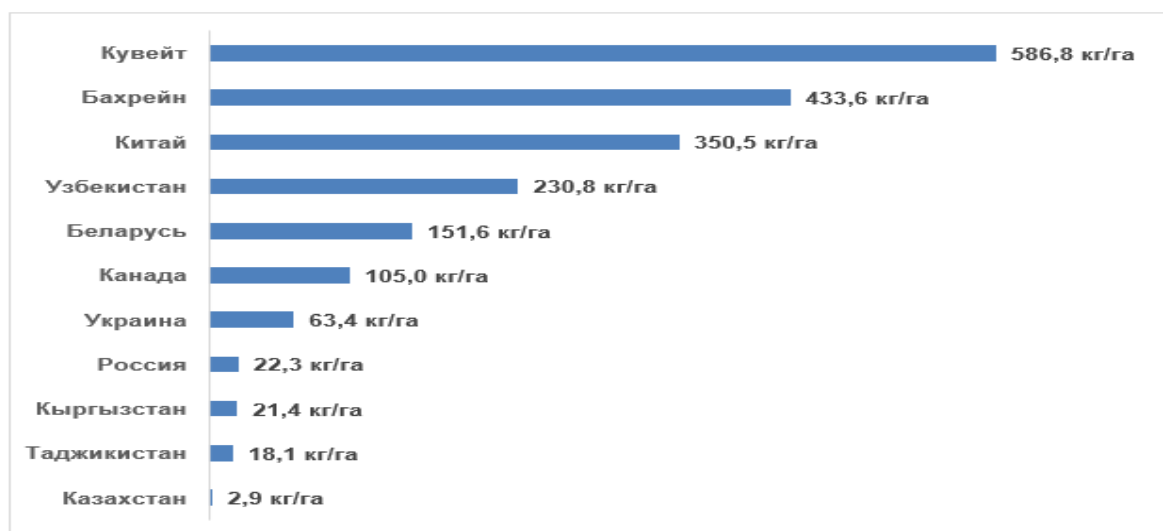
Таким образом, можно сделать вывод, что в 21 в. урожайность зависит от обеспеченности

агропромышленного комплекса инновационными решениями, подходами и технологиями. А для этого необходимы лаборатории для анализа почвы, селекция культур под казахстанский климат, производство удобрений и многое другое.

Казахстанским ученым А. Б. Тлеубаевым проведен анализ применения минеральных удобрений, по итогам которого установлено, что Казахстаном 2019 г. было использовано 2,9 кг минеральных удобрений на 1 га пахотных земель [7], тогда как в России — 22,3 кг/га, а на Украине — 63,4 кг/га (Рисунок 1).

Исследователь отмечает, что Казахстан и Канада имеют одинаковые климатические

условия производства зерна. При этом Канада использует 105 кг/га минеральных удобрений, а Казахстан всего лишь 2,9 кг/га, урожайность в Канаде составляет 31 ц/га, а в Казахстане — 12 ц/га. Используя методы математического анализа, можно рассчитать, что при посевной площади в 12,9 млн га и с урожайностью 31 ц/га казахстанские производители могли бы получить около 40 млн т пшеницы. При сформировавшейся мировой цене на пшеницу в размере около 300 долларов США за тонну валютная выручка за общий урожай пшеницы Казахстана может быть потенциально оценена в 12 млрд долларов США.

Примечание — Составлено авторами по данным [8]

Рисунок 1 — Использование минеральных удобрений на общую площадь пахотных земель, 2019 г.

Данный анализ носит вероятностный характер, и агропромышленный комплекс Казахстана в один момент не сможет принять 40 млн т пшеницы. Но, исходя из обратного, при урожайности 31 ц/га и урожая в 15 млн т нам понадобится только 4,83 млн га посевных площадей, что в 2,58 раза меньше нынешних показателей. А это повлекло бы за собой сокращение производственных затрат сельскохозяйственных производителей, снижение закупок больших объемов ГСМ, минимизацию аренды дополнительной техники и работников.

При хорошо подобранных минеральных удобрениях не только повышается урожайность зерна и улучшается его качество — на 5 – 6 дней сокращается срок созревания, благодаря чему уборка зерновых начинается раньше и проводится в более благоприятных условиях осени, усиливается засухоустойчивость, снижается коэффициент водопотребления растений, отмечается улучшение развития

корневой системы и повышается сопротивляемость растений внедрению и развитию патогенов.

Крупнейшими предприятиями в Казахстане по производству минеральных удобрений являются заводы «КазАзот» и «КазФосфат». По итогам 2019 г. в Казахстане было произведено 378 тыс. т азотных удобрений, производство фосфорных удобрений составило 393,4 тыс. т. Прогнозируется планомерное увеличение общей мощности отечественных предприятий, выпускающих удобрения, которая в 2022 г. составит 1 млн 156,6 тыс. т [9]. При посевной площади 5 млн га и потребности 105 кг/га минеральных удобрений нам потребуется 525 тыс. т удобрений, а на 12,9 млн га — 1 млн 354,5 тыс. т удобрений, и речь идет только об урожае пшеницы.

Таким образом, в процессе реализации поручений главы государства и в рамках развития агропромышленного комплекса многие вопросы остаются открытыми. Их решение во

многим обусловлено внедрением инновационных процессов, таких как: создание исследовательских лабораторий, обеспечение доступности минеральных удобрений, обучение сельхозпроизводителей, проведение селекционных работ и многое другое.

Список литературы

1. Послание Главы государства К.-Ж. К. Токаева народу Казахстана «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество» (г. Нур-Султан, 1 сентября 2022 г.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34360969 (дата обращения: 07.09.2022).

2. Рейтинг на 2020 г. топ 16 стран — производителей пшеницы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://eldala.kz/rating/279-top-stran-proizvoditelej-pshenicy> (дата обращения: 11.09.2022).

3. Сбор пшеницы в России выше прошлогоднего почти на 26 млн. тонн. Также увеличилась ее урожайность [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.agroinvestor.ru/markets/news/38867-sbor-pshenitsy-v-rossii-vyshe-proshlogodnego-pochti-na-26-mln-tonn/> (дата обращения: 13.09.2022).

4. Итоги по намолоту зерна в Украине за 2021 г. : дайджест [Электронный ресурс]. — Режим доступа:

<https://simo.com.ua/public/dajdzhest.-itogi-po-namolotuzerna-v-ukraine-za-2021> (дата обращения: 17.09.2022).

5. Аймуханова, Т. О современном состоянии переработки зерна в Республике Казахстан // Вестник КЭУ: экономика, философия, педагогика, юриспруденция. 2017. № 2 (45). С. 9 – 13.

6. Карашукеев, Е. Благополучные условия позволили провести большую часть уборочной компании без простоев [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://primeminister.kz/ru/news/review-s/erbol-karashukeev-proinspektiroval-hod-razvitiya-selskogo-hozyaystva-zhetysuskoj-i-karagandinskoy-oblastey-319445> (дата обращения: 19.09.2022).

7. Тлеубаев, А. Б. Применение минеральных удобрений в основных зреносеющих регионах Казахстана / А. Б. Тлеубаев, Б. Е. Рустембаев, А. М. Рахимов // Проблемы агрорынка. — 2021. — № 4. — С. 104 – 112.

8. Данные Продовольственной и сельскохозяйственной организации Объединенных Наций [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://fao.org> (дата обращения: 23.09.2022).

9. Топ крупнейших поставщиков удобрений в Казахстане [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://eldala.kz/rating/2409-top-60-postavshchikov-udobrenij-v-kazahstane> (дата обращения: 29.09.2022).

Ерлан ТЮЛЮПОВ, Қаржы министрлігі Қарағанды облысы бойынша Қазынашылық департаментінің Қазынашылық комитетінің басшысы, erlan_kenzhesarin@mail.ru

Назар УЛАКОВ, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, nazar-123@mail.ru

Алтынай АУБАКИРОВА, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, aubakirova-altynai@mail.ru

(Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш., 9)

ТЕРРОРИЗМДІ ҚАРЖЫЛАНДЫРУДАН ТҮСКЕН КІРІСТЕРДІ ЖЫЛЫСТАУДАҒЫ ТӘУЕКЕЛДЕР ЖӘНЕ ЖАҒАНДЫҚ ҚАУШТЕРДЕН ҚОРҒАУ

Аннотация. Аталған мақалада әлемдік қоғам терроризм мен экстремизм тарапынан қатыгез қауіп-қатерге тап болатын әлемдік экономиканың жаһандану процесінің бағыттары қарастырылады, қазіргі уақытта бұл әлі де шешілмеген мәселе болып табылады. Сондықтан әлемдік қоғамдастық осындай сын-қатерлерге ден қойып, алдын алу шараларын жасайды, кірістерді жылыстатуға және терроризмді қаржыландыруға қарсы күреспен айналысатын топтар мен ұйымдар, конвенциялар құрылады, тиісінше осы мәселелерді зерделеу өзінің өзектілігін дәлелдейді.

Негізгі сөздер: кірістерді жылыстау, терроризмді қаржыландыру, экстремизм, тәуекелдер, ФАТФ, АЖ/ТҚҚ, юрисдикция.

Ерлан ТЮЛЮПОВ, руководитель Департамента казначейства по Карагандинской области, Комитета казначейства Министерства финансов Республики Казахстан, erlan_kenzhesarin@mail.ru

Назар УЛАКОВ, кандидат экономических наук, доцент, nazar-123@mail.ru

Алтынай АУБАКИРОВА, кандидат экономических наук, доцент, aubakirova-altynai@mail.ru

(Карагандинский университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9)

РИСКИ В ОТМЫВАНИИ ДОХОДОВ ОТ ФИНАНСИРОВАНИЯ ТЕРРОРИЗМА И ЗАЩИТА ОТ ГЛОБАЛЬНЫХ УГРОЗ

Аннотация. В данной статье рассматриваются направления процесса глобализации мирового хозяйства, где мировое общество сталкивается с жесткой угрозой со стороны терроризма и экстремизма, и в настоящее время, к сожалению, это являются до сих пор не решенными проблемами. Поэтому мировое сообщество реагирует на такие вызовы и предпринимает превентивные меры, создаются группы и организации, конвенции, занимающиеся борьбой с отмыванием доходов и финансированием терроризма, соответственно изучение этих вопросов доказывает свою актуальность.

Ключевые слова: отмывание доходов, финансирование терроризма, экстремизм, риски, ФАТФ, ПОД/ФТ, юрисдикция.

Yeran TYULUPOV, Head of the Treasury Department for the Karaganda Region, Committee of Treasury of the Ministry of Finance, erlan_kenzhesarin@mail.ru

Nazar ULAKOV, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, nazar-123@mail.ru

Altynai AUBAKIROVA, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, aubakirova-altynai@mail.ru

(Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Academicheskaya st., 9)

RISKS IN LAUNDERING PROCEEDS FROM TERRORIST FINANCING AND PROTECTION FROM GLOBAL THREATS

Abstract. This article examines the directions of the process of globalization of the world economy, where the world society is facing a severe threat from terrorism and extremism, and currently, unfortunately, these are still unresolved problems. Therefore, the world community responds to such challenges and creates preventive measures,

groups and organizations, conventions dealing with the fight against money laundering and the financing of terrorism are being created, respectively, the study of these issues proves its relevance.

Keywords: money laundering, terrorist financing, extremism, risks, FATF, AML/CFT, jurisdiction.

Мәселені анықтау. Қазіргі даму кезеңінде қылмыстық жолмен алынған кірістерді жылыстау және терроризмді қаржыландыру ХХІ ғасырдың өзекті шешілмеген мәселелерінің бірі болып табылады. Сондықтан «көлеңкелі» экономиканың жұмыс істеуіне, ұйымдасқан қылмыстың дамуына, террористік әрекетке қарсы іс-қимыл мақсатында әлемнің көптеген елдерінде қылмыстық жолмен алынған кірістерді жылыстауға және терроризмді қаржыландыруға немесе басқаша айтқанда «қаржылық мониторинг жүйелеріне» қарсы іс-қимыл жүйелері құрылды.

Зерттеудің мақсаты: ақшаны жылыстау және терроризмді қаржыландыру процестеріне тәуекелдер мониторингі туралы түсініктерді кеңейтетін және тереңдететін теориялық және әдістемелік аспектілерді қарастыру және осы тәуекелдер мониторингі бойынша талдамалық деректерді ұсыну қажет.

Қазіргі әлем алдында тұрған әртүрлі сын-қатерлерге байланысты елдер соңғы жылдары қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы тұруға көбірек көңіл бөлуде.

Осыған байланысты 2009 жылғы 28 тамызда «Заңсыз жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының Заңына қол қойылды (кейінірек «заңсыз» термині «қылмыстық» терминімен ауыстырылды), оның шеңберінде бірқатар ұйымдар (банктер, биржалар, сақтандыру ұйымдары мен брокерлер, кәсіби бағалы қағаздар нарығына қатысушылар және т. б.) қаржы мониторингі субъектілеріне жатқызылды, олар осы заңның нормаларына сәйкес өз клиенттерін тиісті түрде тексеру жөніндегі шараларды жүзеге асыруға тиіс, олардың өкілдері мен бенефициарлық меншік иелері, оның ішінде кірістерді жылыстауға және терроризмді қаржыландыруға (бұдан әрі ТК/ТҚ) тиіс [1].

Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимылға бағытталған негізгі шаралар: клиенттерді және олардың пайда алушыларын сәйкестендіру, клиенттердің қылмыстық жолмен алынған кірістерді жылыстау және терроризмді қаржыландыру тәуекелін бағалау, міндетті бақылауға жататын және әдеттен тыс операцияларға мониторинг

жүргізу, уәкілетті мемлекеттік органға хабарламалар жіберу, терроризмді және экстремистік қызметті қаржыландыруға қарсы іс-қимыл жөніндегі іс-шараларды жүзеге асыру, міндетті және факультативті мониторингке жататын операциялар туралы ақпаратты құжаттау және сақтау, кадрларды даярлау және оқыту және т. б. [2]

Соңғы зерттеулер мен жарияланымдарды талдау: қаржылық қауіпсіздікке төнген қауіптердің өзектілігін сақтау, ең алдымен, олардың қалыптасуының шарттары мен көздері экономикалық шындықтың өзгеруіне сәтті бейімделіп, технологиялық инновацияларды ескеріп, цифрлық трансформация трендтерін қабылдауымен байланысты. Өздеріңіз білетіндей, террористік қауіп елдің экономикалық дамуына да айтарлықтай әсер етеді. Террористік қауіп деңгейі неғұрлым жоғары болса, халықаралық және ішкі инвесторлар үшін инвестициялық тартымдылық соғұрлым төмен болады, тиісінше экономика тиімсіз болып табылады.

Жаһандану процестері әлемдегі террористік қауіптердің дамуына айтарлықтай әсер етті. Жаһанданудың салдары әлемдік экономикалық жүйенің дамуындағы теңгерімсіздік болып табылады, оның аясында кедей елдердің экономикасы мен әлемдік саясатындағы бәсекелестік позициялар төмендейді және байлардың рөлі артады. Соңғы онжылдықта жаһандану әлемнің жекелеген макроөңірлерін локализациялау үрдісімен ұштастырыла бастағанына қарамастан (бұл «жаһандану» деп аталады), әлем елдері арасындағы экономикалық теңсіздіктің, сондай-ақ елдер ішіндегі әлеуметтік-экономикалық теңсіздіктің өсуі әлемдік экономикалық жүйенің дамуындағы елеулі теңгерімсіздіктердің бірі болып қала береді. Осыған байланысты теңсіздікті азайтуды Біріккен Ұлттар Ұйымы 2030 жылға дейінгі тұрақты даму мақсаттарына енгізді [3].

Сондықтан соңғы жылдары террористік қатерлерді және елдің қаржылық қауіпсіздігін зерттеу мәселелері ресейлік және шетелдік ғалымдар ретінде АЖ/ТҚҚ проблематикасын зерттеудің бірқатар бағыттарына үлкен қызығушылық танытты, олар В. И. Авдиский, Л. Х. Боташева, А. Г. Братко, И. Болотов, Ф. Ваколбингер, Р. Викс-Браун, Р. Джонстон, Р. В. Жұбрин, В. А. Зубкова, С. К. Осипова.

Қазіргі кезеңде террористік қауіптердің экономикалық тәуекелдерінің бағыттарының бірі күштік кәсіпкерлік, яғни қаржы-экономикалық

операцияларды ұйымдастырумен тікелей байланысты террористік қызметті жүргізу нысаны болып табылады. Өз кезегінде, күштік кәсіпкерлікті ақша ағындарына немесе тікелей ақша қаражаттарына айырбастау үшін күш қолдану мүмкіндігін бопсалауға байланысты террористік ұйымның мінез-құлық стратегиясы ретінде анықтауға болады. Бұл кепілге алынған кезде, сондай-ақ мемлекеттік бюджет немесе жаһандық әлемдік қаржылық операциялар аясында қарапайым шантаж деңгейінде болуы мүмкін.

Соңғы жылдары қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыру РwC мамандары соңғы 2 жылда алаяқтардың құрбаны болған әлемнің 99 елінен келген 5 000-нан астам респонденттердің сауалнамасы бойынша бөлетін 14 қылмыстың таралу дәрежесі бойынша 10-орында болды. Сонымен қатар қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыру, РwC мамандарының пікірінше, монополияға қарсы заңнаманы бұзумен, инсайдерлік ақпаратты заңсыз пайдаланумен, салықтық алаяқтықпен, парақорлықпен және сыбайлас жемқорлықпен қатар ең көп зиян келтіретін экономикалық қылмыстардың 5 түріне кіреді [4].

Осылайша, террористік қауіп пен ақшаны жылыстау нәтижесінде пайда болатын экономикалық тәуекелдер макроэкономикалық деңгейде де, жеке ұйымдар мен кәсіпорындар деңгейінде де бар. Бұл тұрғыда несиелік ұйымдар ерекше назар аударуды талап етеді, олардың ерекшеліктері оларды (қаржылық емес ұйымдармен салыстырғанда) терроризмді қаржыландыру және ақшаны жылыстау нәтижесінде туындайтын тәуекелдерге ұшыратады. Базель Банктік қадағалау комитеті құжатты жариялағаннан кейін несиелік ұйымдарды қылмыстық кірістерді заңдастыру және терроризмді қаржыландыру процестеріне тарту тәуекелдері және сәйкесінше оларды талдау, бағалау және бақылауды қоса алғанда осы тәуекелдерге қарсы тұру қажеттілігі жалпыға бірдей танылды [5].

Жалпы мәселенің бұрын шешілмеген бөліктерін бөліп көрсету. Халықаралық ФАТФ ұйымы ақшаны жылыстау және терроризмді қаржыландыру тәуекелін оның үш құрамдас бөлігі арқылы анықтау тәсілін қолданады: «қауіптер — осалдықтар — салдарлар» бұл тәсіл ақшаны жылыстау және терроризмді қаржыландырудың ұлттық тәуекелін бағалау үшін орынды, өйткені бұл деңгейде тәуекелдің статистикалық тұжырымдамасы әртүрлі себептерге байланысты (сапалы деректердің үлкен көлемі) шығындардың ықтималдығы ретінде әлсіз қолданылады, жанама сандық

сипаттамалардың болуы, тәуекелдік оқиғалардың стандарттылығы және басқалар). Алайда қолма-қол ақшамен операцияларды жүзеге асыратын ұйымдар деңгейінде бастапқы деректердің көп болуына байланысты ақшаны жылыстау тәуекеліне және терроризмді қауіптер, осалдықтар, салдарлар кешені ретінде қаржыландыруға көзқарастың үйлесуі тәуекелдің статистикалық тұжырымдамасын жоғалту ықтималдығы ретінде қарастырады [6].

Тәуекелді бағалауға негізделген тәсіл шеңберінде қадағалау органдары өз күш-жігерін, ең алдымен, құқықтық реттеудің ең төменгі талаптарын қанағаттандыру, тиісінше әрекет ету және тәуекелдерді тиімді төмендету қабілеті тұрғысынан тәуекелдерді басқару бағдарламасын және кредиттік-қаржы мекемесі қолданатын АЖ/ТҚҚ талаптарына сәйкестігін бағалауға шоғырландыруы тиіс. Қадағалау органдарының міндеті жоғары тәуекелді қызметті жүзеге асыруға тыйым салу емес, керісінше, несиелік және қаржылық институттардың тәуекелдерді азайтудың тиісті және тиімді стратегияларын қолданатынына толық сенімді болу.

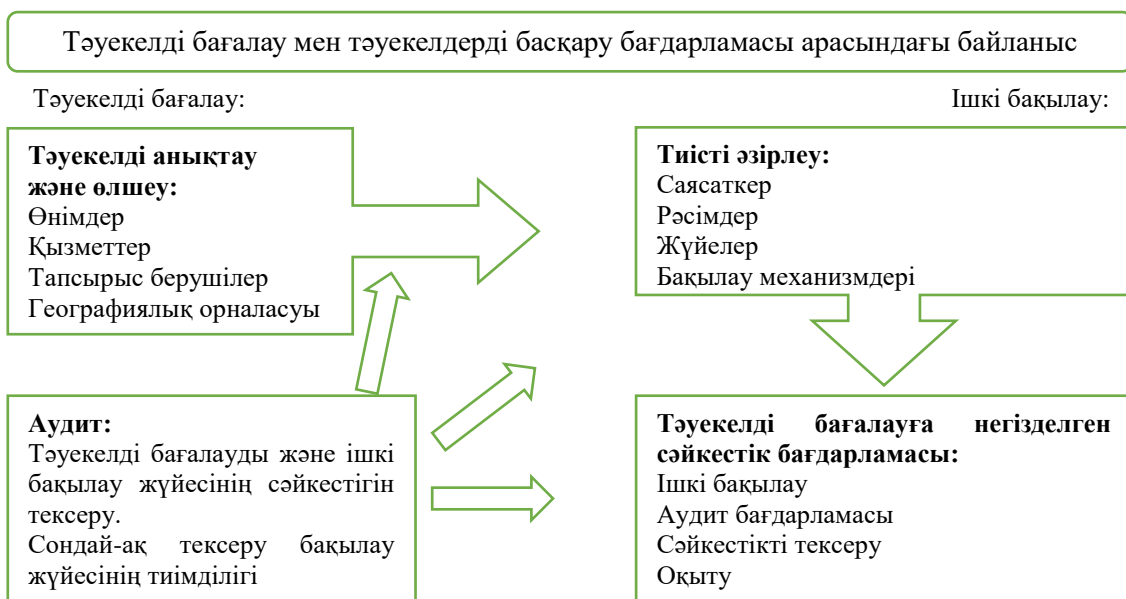
Мысалы, ФАТФ 29-ұсынымына сәйкес қадағалау органдары ақшаны жылыстауға және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл бойынша заңнамалық талаптар мен құқықтық реттеу нормаларына сәйкес келмегені үшін тиісті санкциялар қолдануы тиіс; КЖ/ТҚҚ саласындағы тиімді қадағалау «қадағалау органдарының қызметкерінің өз иелігінде қолдануға жататын қадағалау механизмдерінің жеткілікті кең ауқымы болуы тиіс, егер қадағалау органдары қызметкерінің пікірінше, банк заңнаманы, құқықтық реттеу нормаларын бұзса немесе қадағалау органдарының шешімін орындамаса. мұндай механизмдерге банктің кемшіліктерді дереу жоюды және санкцияларды қолдануды талап ету құқығы да жатады. Іс жүзінде қолданылатын механизмдердің ауқымы жағдайдың қаншалықты ауыр екеніне байланысты».

Айыппұлдар мен өндіріп алулар КЖ/ТҚҚ қатысты кемшіліктерді жоюға бағытталған тиісті құқықтық реттеу шаралары болып табылмайды. Алайда қадағалау органдарына құқық берілуге тиіс және елеулі кемшіліктер анықталған жағдайларда айыппұлдар және/немесе жазалар қолдануға дайын болуға тиіс. Санкциялар әдеттегі қадағалау тәртібімен жүргізілетін кемшіліктерді жою жөніндегі шаралар бағдарламасы нысанында қолданылғаны жөн.

«Базель комитетінің негізгі принциптерінің әдіснамасы» (2006 жылғы қазандағы түзетулермен) қадағалау органдарының дәйекті шараларының бірқатар негізгі аспектілерін

келтіреді. Ақшаны жылыстатуға қарсы тұруға тікелей қатысы жоқ болса да, бұл принциптер

тәуекелдерді басқаруды қадағалау процесіне іс жүзінде пайдалы сипаттама береді (1-сурет).

Ескерту — Автормен [6] деректері бойынша жасалды

1-сурет — Тәуекелдерді басқарудың негізгі бағыттары

Жоғарыда келтірілген деректерді қарау нәтижесінде өзара байланысты реттеу екі орталық нүктеге негізделуі керек: а) құқықтық реттеудің ашықтығы, б) қадағалау органдары мен құқық қорғау органдарының қызметкерлерін оқыту.

Осылайша, елдер ақшаны жылыстау және терроризмді қаржыландыру тәуекелдерін айқындап, бағалауы, барлық қажетті қадамдарды, оның ішінде барлық тәуекелдерді бағалау жөніндегі шараларды үйлестіру жөніндегі органды немесе механизмді айқындай отырып, сондай-ақ осы тәуекелдерді тиімді төмендету мақсатында және тұтастай алғанда мемлекет үшін ресурстарды бөлуі тиіс [7].

Ұлттық деңгейде тәуекелдерді бағалаудың маңыздылығы мен нәтижелілігін түсінгеніміздей, бағалау ауқымына қарамастан, қаржы институттары мен белгілі бір қаржылық емес кәсіпорындар мен кәсіптерге (ОНФПП) өз тәуекелдерін бағалауды жүргізу үшін барлық пайдалы ақпаратты бере алады. Тиісінше, кірістерді жылыстату және терроризмді қаржыландыру тәуекелдерін тиісінше айқындап, түсінгеннен кейін мемлекеттік органдар, елдер осындай тәуекелдерге пропорционалды КЖ/ТҚҚ шараларын қолдана алады, яғни, тәуекелге бағытталған тәсілді қолдану (тәуекелді бағалауға негізделген тәсіл) FATF стандарттарының негізгі бөлігі.

2021 жылғы ақпанда қаржылық дағдарыстың күшеюімен және көптеген елдерді жаулап алған жаһандық пандемиямен ақшаны жылыстатуға

қарсы күрестің қаржылық шараларын әзірлеу тобы (ФАТФ) КЖ/ТҚҚ саласындағы стратегиялық кемшіліктері бар кейбір мемлекеттер атынан өзінің юрисдикциялар тізімін жаңартты.

Халықаралық қаржы жүйесін ТҚ/ТҚ тәуекелдерінен қорғау және ұлттық режимдердің АЖ/ТҚҚ халықаралық стандарттарына неғұрлым толық сәйкестігіне жәрдемдесу мақсатында ФАТФ АЖ/ТҚҚ жүйелерінде әртүрлі стратегиялық кемшіліктері бар юрисдикциялар тізбесін айқындады, сондықтан олармен халықаралық қаржы жүйесіне қауіп төндіретін осы кемшіліктерді жою бойынша жұмыс жүргізеді [8].

Тиісінше, бұл юрисдикциялар ФАТФ екі ресми құжатында орналастырылған:

1. ФАТФ мүше мемлекеттер мен басқа да юрисдикцияларды халықаралық қаржы жүйесін осы юрисдикциялардан шығатын ақшаны жылыстаудың және терроризмді қаржыландырудың (АЖ/ТҚ) сақталып отырған елеулі тәуекелдерінен қорғау мақсатында қарсы шаралар қолдануға шақыратын юрисдикцияларды қамтитын іс-әрекетке шақыруды талап ететін тәуекелі жоғары юрисдикциялар (қара тізім);

2. Кірістерді жылыстауға және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл саласында стратегиялық кемшіліктері бар юрисдикцияларды қамтитын күшейтілген мониторинг пен юрисдикциялар (сұр тізім), олар бойынша ФАТФ іс-қимыл жоспары әзірленді.

Мысалы, тәуекел деңгейі жоғары юрисдикция бойынша ФАТФ КХДР ақшаны жылыстауға қарсы күрестегі және терроризмді (АЖ/ТҚҚ) қаржыландыруға қарсы күрестегі елеулі кемшіліктерді және халықаралық қаржы жүйесінің тұтастығына қауіп төндіретін елеулі қатерді жою бойынша орындамауына әлі де алаңдаулы. ФАТФ КХДР КЖ / ТҚҚ саласындағы кемшіліктерін дереу жоюға шақырады. ФАТФ өз кезегінде жаппай қырып-жою қаруын (ЖҚҚ) таратуға және оны қаржыландыруға байланысты КХДР заңсыз қызметінен туындайтын қауіп туралы алаңдаушылық білдіреді.

Сондай-ақ, тиісінше, ФАТФ өзінің мүше мемлекеттерін және басқа юрисдикцияларды тәуекелдерге пропорционалды тексеру үшін күшейтілген шараларды қолдануға шақыратын юрисдикцияларға Иран да жатады.

Өздеріңіз білетіндей, 2016 жылдың маусымында ФАТФ Иранның АЖ/ТҚҚ стратегиялық кемшіліктерін жою жөніндегі саяси міндеттемесін және оның іс-қимыл жоспарын жүзеге асыру үшін техникалық көмекке жүгіну туралы шешімін құптады. 2017 жылдың қараша айынан бастап Иран қолма-қол ақшаны декларациялау режимін белгілеп, өзінің АЖ/ТҚҚ туралы заңдарына түзетулер жобаларын ұсынды. Сонымен бірге 2018 жылдың тамызында және 2019 жылдың қаңтарында Иран терроризмді қаржыландыруға қарсы күрес туралы заңына түзетулер енгізді. Сондықтан ФАТФ осы заңнамалық күш-жігердің барысын мойындайды. Терроризмді қаржыландыру туралы Палермо конвенциясын ратификациялау туралы заң жобаларын Парламент қабылдады, бірақ әлі күшіне енген жоқ. Кез келген елдегідей, ФАТФ тек толық қабылданған заңдарды қарастыра алады. Қалған заңнама толық күшіне енгеннен кейін ФАТФ Иранның ФАТФ стандарттарына сәйкес іс-қимыл жоспарына сәйкес келетін-келмейтінін анықтау үшін оны қабылданған заңнамамен бірге қарастырады.

Тиісінше, Иранның іс-қимыл жоспары 2018 жылдың қаңтарында аяқталғаны атап өтілді. 2019 жылдың маусымында ФАТФ әлі аяқталмаған тармақтар бар екенін және Иран толығымен шешуі керек екенін атап өтті [8].

Айта кету керек, Иран жақында ФАТФ әлі қарастырмаған ПОД-ФТ жарғысын қабылдады, ФАТФ іс-қимыл жоспары орындалмай қалғанына наразылығын білдіреді. Тиісінше, ФАТФ Иранның барлық қалған мәселелерді АЖ/ТҚҚ саласындағы қажетті реформаларды аяқтау және жүзеге асыру арқылы шешуді қамтамасыз ету үшін реформалар арқылы жүргізілуін күтуде.

Осыған орай, 2021 жылдан бастап күшейтілген мониторинг жүргізіліп жатқан елдер

ФАТФ ақшаны жылыстауға, терроризмді қаржыландыруға және жаппай қырып-жою қаруын таратуды қаржыландыруға қарсы іс-қимыл бойынша өз режимдеріндегі стратегиялық кемшіліктерді жою үшін белсенді жұмыс істеп келе жатқанын атап өткен жөн. ФАТФ күшейтілген мониторингке юрисдикцияға ие болған кезде бұл елдің анықталған стратегиялық кемшіліктерді келісілген мерзімде тез жоюға міндеттеме алғанын және күшейтілген мониторингке жататынын білдіреді. Бұл тізім көбінесе «сұр тізім» деп аталады.

Қазіргі уақытта ФАТФ стиліндегі аймақтық органдар төмендегі юрисдикциялармен жұмыс істеуді жалғастыруда, олардың стратегиялық кемшіліктерін жоюда қол жеткізілген прогресс туралы хабарлайды. ФАТФ бұл юрисдикцияларды өздерінің іс-қимыл жоспарларын қысқа мерзімде және келісілген мерзімде орындауға шақырады. ФАТФ олардың міндеттемелерін құптайды және олардың ілгерілеуін мұқият қадағалайды. ФАТФ осы юрисдикцияларға тиісті тексерудің күшейтілген шараларын қолдануға шақырмайды, бірақ өз мүшелеріне тәуекелдерді талдауда төменде келтірілген ақпаратты ескеруді ұсынады.

Тиісінше, ФАТФ ақшаны жылыстауға, терроризмді қаржыландыруға және жаппай қырып-жою қаруын таратуды қаржыландыруға қарсы іс-қимыл режимдерінде стратегиялық кемшіліктері бар қосымша юрисдикцияларды тұрақты негізде анықтайды. Бірқатар юрисдикциялар ФАТФ стиліндегі аймақтық органдардың тексеруінен әлі өткен жоқ.

Мысалы, 2020 жылдың соңында ФАТФ АЖ/ТҚҚ саласындағы стратегиялық кемшіліктері бар жаңа елдерді анықтау жөніндегі өз жұмысын қайта бастауға және мерзімі өткен немесе мерзімі біткен аталған елдерді шолуға басымдық беруге шешім қабылдады. Басқа аталған юрисдикцияларға есеп беру мүмкіндігі берілді. Келесі елдер өздерінің жетістіктерін бағалады. ФАТФ қазан айынан бастап: Албания, Ботсвана, Камбоджа, Гана, Маврикий, Мьянма, Никарагуа, Пәкістан, Панама, Уганда, Зимбабве. Барбадос пен Ямайка пандемияға байланысты есеп беруді кейінге қалдыруды жөн көрді. Осылайша, осы юрисдикциялар үшін 2020 жылдың ақпанында шығарылған мәлімдемелер төменде келтірілген, бірақ олар міндетті түрде берілген юрисдикциядағы АЖ/ТҚҚ режимнің соңғы күйін көрсете алмайды. ФАТФ тексерілгеннен кейін тізімге келесі елдер енгізілді: Буркина-Фасо, Кайман аралдары, Марокко және Сенегал.

ФАТФ бұл елдердің COVID-19 пандемиясына қатысты мәселелерге қарамастан,

ақшаны жылыстауға және терроризмді қаржыландыруға қарсы күресте қол жеткізген жетістіктерін құптайды.

Сонымен қатар соңғы мәліметтер бойынша стратегиялық кемшіліктері бар юрисдикцияға келесі елдер жатады: Албания, Барбадос, Ботсвана, Буркина-Фасо, Камбоджа, Кайман аралдары, Гана, Ямайка, Маврикий, Марокко, Мьянма, Никарагуа, Пәкістан, Панама, Сенегал, Сирия, Уганда, Йемен, Зимбабве.

Өздеріңіз білетіндей, 2021 жылдан бастап ФАТФ делегаттары қылмыстық әрекеттерден түскен кірістерді заңдастырудың жолын кесуге және жоюға бағытталған жұмысты жалғастыруда. Дағдарысты қалпына келтіруге күш салуда, ФАТФ стандарттарын толық және тиімді жүзеге асыру және ақшаны жылыстау және терроризмді қаржыландыру тәуекелдерін азайту үшін тәуекелге бағытталған тәсілді қолдану бұрынғыдан да маңызды.

Ұйымның осы бағыттағы жұмысы елдерге қадағалау қызметіне тиімді тәуекелге бағдарланған тәсілді қолдануға жәрдемдесу үшін басшылық әзірледі, терроризмді қаржыландырғаны және заңсыз қару саудасы мен терроризмді қаржыландыруға қарсы күрес жөніндегі жұмыс үшін тергеу жүргізу және қудалауды жүзеге асыру жөніндегі басшылықты дайындауды қамтиды.

Өз кезегінде ФАТФ ақшаны жылыстауға және терроризмді қаржыландыруға (АЖ/ТҚК) қарсы іс-қимыл жөніндегі күш-жігердің тиімділігін арттыруы мүмкін цифрландыру процесі мәселелері бойынша жұмысты жалғастыруда. Атап айтқанда, ФАТФ жедел органдар үшін АЖ/ТҚК саласындағы цифрлық трансформацияға қатысты жұмыстың жаңа бағытын бастауға келісігі.

Жоғарыда келтірілген факторларды қарастыру нәтижесінде өзара байланысты реттеу екі орталық нүктеге негізделуі керек: а) құқықтық реттеудің ашықтығы, б) қадағалау органдары мен құқық қорғау органдарының қызметкерлерін оқыту.

Қорытынды

Демек, ФАТФ жүргізетін өзара бағалау, сондай-ақ коммерциялық құрылымдарды заңсыз пайдаланудың резонанстық жағдайлары қылмыскерлердің заңсыз алынған активтерін жасырын немесе күрделі заңды құрылымдардың артында жасыруға мүмкіндігі бар екенін көрсетеді. Сондай-ақ ашықтықты арттыру және бенефициарлық иелер туралы өзекті ақпараттың тиісті мемлекеттік органдар үшін қолжетімді болуын қамтамасыз ету жолдары бойынша сұрақтар көтеріледі. Сондай-ақ, ФАТФ жұмысының қылмыстық активтерді тиімді

қайтарумен байланысты проблемаларды еңсеруге, экологиялық қылмыстардан түскен кірістерді жылыстатуға қарсы күреске және этникалық және нәсілдік уәжді терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимылға бағытталған іс-әрекеттері қаралады.

Осылайша, бекітілген икемді процедураларға сәйкес ФАТФ тұрақсыздық пен экономикалық дағдарысты бақылау бағдарламасын жүзеге асыруды жалғастыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл туралы: Қазақстан Республикасының 2009 ж. 28 тамыздағы № 191-IV Заңы (ҚР 10.06.2014 ж. № 206-V Заңына сәйкес өзгерістер) [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z090000191_ (өтініш берген күні: 14.06.2020).

2. Морозов, Е. С. Заңсыз кірістерді заңдастыруға қарсы іс-қимыл бойынша қаржылық мониторингті жетілдіру [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: sartraccs.ru/Disser/morozov3.rar (өтініш берген күні: 14.06.2020).

3. Тұрақты даму саласындағы мақсаттар. — Мәтін: электрондық // Біріккен Ұлттар Ұйымының ресми сайты [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/sustainable-developmentgoals/> (өтініш берген күні: 14.06.2020).

4. Prevention of Criminal Use of the Banking System for the Purpose of Money-Laundering. Guidelines = ақшаны жылыстату мақсатында банк жүйесін қылмыстық пайдаланудың алдын алу. Нұсқаулық. — Мәтін: Базель Банктік қадағалау комитетінің [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <http://www.bis.org/publ/bcbasc137.pdf> (өтініш берген күні: 10.04.2020).

5. Галали, Р., Дж. А. Банктерді қылмыстық кірістерді заңдастыруға және терроризмді қаржыландыруға тарту тәуекелдері: талдау және бағалау тәсілдері // Қаржылық зерттеулер. — 2020. — № 2 (67). — С. 86 – 97 [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: https://finis.rsue.ru/2020_N2/2020-2.pdf (өтініш берген күні: 19.07.2021).

6. Корнейчук, В. И. Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыру (жылыстату) және терроризмді қаржыландыру тәуекелін басқару // Қаржылық талдау: мәселелер мен шешімдер. — 2014. — № 3. — 29-б.

7. ФАТФ ұсынымдарын орындамайтын және (немесе) жеткіліксіз орындайтын мемлекеттердің (аумақтардың) тізбесі [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: [https://afmrk.gov.kz/ru/to-help-sps/a-list-of-states-\(territories\)-that-do-not-perfor/](https://afmrk.gov.kz/ru/to-help-sps/a-list-of-states-(territories)-that-do-not-perfor/) (өтініш берген күні: 19.07.2021).

8. 2021 жылғы 24-25 ақпандағы ФАТФ жалпы отырысының қорытындысы [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <https://eurasiangroup.org/ru/outcomes-fatf-plenary-22-24-and-25-february-2021> (өтініш берген күні: 19.07.2021).

ФИЛОСОФИЯ

PHILOSOPHY

*Әсел НИКАМБЕКОВА, қоғамдық-саяси пәндер
және Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедрасының аға оқытушысы,
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш., 9, aselinanb@gmail.com*

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ ЭКЗИСТЕНЦИАЛДЫ СҰРАҚТАРЫ

Аннотация: Шәкәрім философиясы бүгінгі қоғам өмірінде де өзекті болып отыр. Гуманистік идеялардың озық үлгісі ретінде қазақ ойшылдарының еңбектерін насихаттаудың маңызы зор. Мақалада қазақ философиясындағы дүние мен өмір, адам мен адамгершілік жайлы ой толғамдарға жауап іздеген данышпан бабамыздың еңбектеріне талдау жасауға тырыстық.

Негізгі сөздер: әділетті қоғам, ар ілімі, мейірім, адамзат, жан, тән.

*Асель НИКАМБЕКОВА, старший преподаватель
кафедры социально-политических дисциплин и Ассамблеи Народа Казахстана
Карагандинского университета Казпотребсоюза,
100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9, aselinanb@gmail.com*

ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ШАКАРИМА КУДАЙБЕРДИУЛЫ

Аннотация: В современном обществе философия Шакарима как никогда актуальна. Важно популяризировать творчество казахских мыслителей как передовой образец гуманистических идей. В статье мы попытались проанализировать творчество нашего мудреца, который был в поисках ответов о смысле жизни, о бытие человечества и нравственности в казахской философии.

Ключевые слова: справедливое общество, совесть, доброта, человечность, душа, тело.

*Asel NIKAMBEKOVA, Senior Lecturer of the Department of Social
and Political Disciplines and the Assembly of the People of Kazakhstan,
Karaganda University of Kazpotreboyz,
100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya st., 9, aselinanb@gmail.com*

EXISTENTIAL QUESTIONS OF SHAKARIM KUDAYBERDIULY

Abstract: In modern society, Shakarim's philosophy is more relevant than ever. It is important to popularize the work of Kazakh thinkers as an advanced example of humanistic ideas. In the article, we tried to analyze the work of our sage, who was in search of answers about the meaning of life, about the existence of humanity and morality in Kazakh philosophy.

Keywords: fair society, conscience, kindness, humanity, soul, body.

Мәселені анықтау және зерттеу мақсаты

Өскенбай би ұрпақтарының ішінен шыққан текті перзент Абайдан соң Шәкәрім еді. Адалдықты ар еткен Ш. Құдайбердіұлы Абай мектебінің көрнекті өкілі. «Адал бол, Шәкәрім! Сенің екі нағашың да адал болған. Сенің адал болатын жөнің бар.» деген Құнанбай атасының өсиетін естіп, Абайдың тәрбиесін көріп өскен Шәкәрім замандастарына адалдықтың үлгісі бола білді. Ойшыл жайлы айтқанда ұстазы Абайды айтпай кету мүмкін емес. Көрнекті әдебиеттанушы ғалым Қайым Мұхамедханұлы Шәкәрім туралы: «Абай шәкірттерінің ішінде көп жазғаны да, көп жасағаны да Шақәрім: Ол әрі лирик, әрі ақын және прозаик, композитор және музыкант, орыс және шығыс классиктерімен қазақ оқушыларын таныстырған

шебер аудармашы, ол терең ойшыл, әрі бармағынан бал тамған «сегіз қырлы өнерпаз, үлкен мәдениет қайраткері» — дейді. Шәкәрім — Абайдың рухани жолын жалғастырушы ғалым.

Ш. Құдайбердіұлының шығармашылығы өте терең. Ол еңбекке, оқу-білімге шақыратын өлеңдерінен басқа күрделі діни-философиялық тақырыпта шығармалар жазды. «Мұсылмандық шарты», «Үш анық», «Түрік, қырғыз, қазақ хәм хандар шежіресі» ойшыл шығармашылығының биік шыңы. Шәкәрім «Қош, жұртым» өлеңінде: «Тастандар күндес, мақтанын, // Көрген соң таңның атқанын, // Жөн емес жай жатқанын! // Нұр құйып елдің ойына, // Баста адал жолға елді! // Еңбек жанатын заман мынау, // Ерлерім келді». — деп елді бірлікке шақырды [1, 169-б.].

Тәуелсіз Қазақстанның жолында жай жататын заман емес, еңбек жанатын заман туды. Абай сынаған кертартпа мінезден арылатын уақыт жетті. Қазақ елі өркениетті елдер көшіне ілесуіне мүмкіндіктер мол. Көкірегі ояу жастары бар мемлекет алға басады, қиянатшылдығы көп ел артта қалады. Бүгінгі қоғамдағы кеселдің бірі күндестік пен бақталастық. Шәкәрім «Шын бақ қайсы? Күншіл кім?» өлеңінде күншілдерді күннің нұрын жек көретін жарқанатқа теңеген. «Қазақ» деген өлеңінде болса ойшыл «жер жүзі жабылғанда ғылым жаққа, қазақ жүр құмарланып құр шатаққа» деп күйінеді.

Өркениетті елдерде ғылыми-техникалық прогресс көз ілеспес жылдамдықпен дамуда. Ғарышты игеру, медицинадағы жаңалықтар, нанотехнологиялар дамыған елдердің жетістігі. Адамзат пайда болғалы бері өз қабілетін табиғатты игеру арқылы анықтап келеді. Ескі құндылықтардың орнын мүлде жаңа құндылықтар алмастырады. Алайда «елу жылда ел жаңа» болғанмен, адамшылықтың өлшемі өзгермес аксиома. Бүгін де заман емес адам өзгерді. Адамның пейілі тарылды. Хакім Абайдың шәкірті Ш. Құдайбердиевтің «ар ілімінде» қай заманда болмасын маңызын жоймайды. «Ақ жүрек», «Таза ақыл», «Қиянатсыз адам» — Шәкәрім философиясының негізгі категориялары.

Зерттеу әдістері мен әдістемесі

Адам — Жаратушы Иенің ерік пен ақыл берген сүйген құлы. Біздің жануарлардан ерекшелігіміз жақсы-жаманды айырып, іс-әрекетімізге есеп бере алуымызда. Бұл туралы ойшыл өз ойын «Адамнан артық жандық жаралмаған» өлеңінде былайша білдіреді: «Адамның айуаннан айланы мол, // Қит етсе қиянатқа қояды қол. // Мейірім, ынсап, ақ пейіл, адал еңбек — // Бұл төртеуін кім қылса, шын адам сол» [1, 86-б.].

1990 ж қазақ зиялыларын ақтау жөніндегі комиссияны басқарған академик ғалым Жабайхан Әбділдин «Алаш азаматтарының ақталуы мақаласында» Шәкәрім туралы: «Өзімнің айналысып жүрген Кант, Гегель, Фихте, Шеллинг, Платон, Аристотель сынды идеалистермен салыстырып қарасам, Шәкәрім тіпті әулие екен», — дейді [2, 9-б.]. Ж. Әбділдиннің осыдан 28 жыл бұрын айтқан сөздері бүгінгі күні шындыққа айналды. Қазақ топырағында туған философтарды оқыту біздің қоғамға әлдеқайда тиімді екеніне көзіміз жетті. Әрине, батыс философиясы әлемдегі ең үздік те классикалық философия болып қала бермек. Әйткенмен қазақ жерінде туып өскен Яссауи, Бұқар жырау, Абай, Мәшһүр Жүсіп, Шәкәрім тәрізді ғұламалар философиясы өскелең ұрпаққа

көбірек пайда беретін ақиқат жол. Еуропа философиясындағы абстрактілі дүниеге көзқарастан гөрі, шығыстық төрт жол өлеңде айтылған өнеге болмысымызға жақынырақ.

Шәкәрім «адамның ең асылы қиянатсыз ақ бейіл» деген ұстанымды ту етіп, халықты адал еңбекке шақырды, көңіл тазалығына үндеді. Адам дүниеге келгеннен соң оның болмысында үнемі екі күш күресумен болады. Бірі — нәпсі тән азығы болса, екіншісі — рух жан азығы. Белгілі Шәкәрімтанушы ғалым Б. Қ. Рақымжанов «Шәкәрім жан мен рухты айырып қарады. Шәкәрімге дейінгі қазақ мәдениетінде рух ол жан емес, ол адамның ақыл ойымен байланысты қасиет деп білді» — дейді [3, 72-б.]. Нәпсі деген сөз арабтың «нафс — жан деген сөзінен шыққан. Нәпсі адамның болмысы, одан мүлде ажырай алмаймыз. Бұл дүниеге келген соң нәпсімен күресу адамзатқа артылған ауыр жаза. Нәпсіні тек тәрбиелеуге болады. Абай отыз жетінші қара сөзінде: «Мен егер қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім», — деп адам жаратылысында нәпсіні жеңерлік ақыл барын айтады [4, 135-б.]. Нәпсіні жеңген адам жаман әдеттен арылады, ал әдет мінезге айналады.

Ш. Құдайбердіұлы дүниетанымындағы нәпсі көбіне құмарлық сөзімен байланысты аталады. Адам баласы нәпсіні ешқашан толық жеңе алмайды. Шәкәрім болса пенденің күнәдан қашып құтыла алмасың біліп отыр. Күнәнің өтеуін ойшыл ғылым ізде, не кәсіп үйрен, әр сағатты қапы өткізбе босқа жүрме дейді. Күнәні бірнеше түрге бөлуге болады. Мысалы ауыр күнә, білместікпен жасалған күнәлар т. т. Ақын шығармашылығындағы «күнә» ұғымы аморальді (жалқаулық, өтірік айту, ызақорлық т. б.) іс-әрекетпен байланысты болып келеді. Батыстық философтар ойшыл айтқан «таза ақылды» таным, зерде, саналы, бейсаналы, пайым, түйсік деген сияқты сан болжам жасап күрделендіріп жіберді. Олардың «көп томдық» еңбектерінен қарапайым адам адасып, шешімін таппай қарама-қайшылыққа ұрынуы мүмкін. Тіпті өздері қайшылыққа ұрынып алдыңғы еңбекте айтылған пікірге кейінгі еңбегінде күмәнмен қарағандығын аңғаруға болады. Алайда әлем XIX – XX ғасыр философиясы десе, Кант, Гегель, Ницше, Фрейд сияқты ойшылдарды мойындайды. Неліктен неміс философиясы классикалық философияға айналды? Оның негізгі себебі біреу — мемлекеттік идеология. Германия жұрты философияны идеологияға айналдырды. Қоғамда дау туғызған мәселелер шықса, халық Абайға жүгінетіндігін аңғарып жүрміз. Бұл Абай дүниетанымы ұлттық тірекке айналғанның көрінісі.

Адам болмысында жаратылған сезімдер туралы ойшыл жіктеп жазған. Ш. Құдайбердіұлы ақылдың сан қырлы қасиетін ашып береді. Шәкәрім дүниетанымындағы таза ақыл, сау ақыл, еркін ақыл, бұл біз ойлағандай пайымдағыш, ойлағыш ақыл емес. Ойшылдың меңзегені Жаратушымен байланыстағы ақыл, Алланың адамды жаратқандағы мақсаттағы берілген ғарыштық ақыл. Яғни Жер деп аталатын ғаламшардағы жалған фани дүниеде нәпсіні тойдыруға қажет болатын емес, мәңгілік мекенге апаратын ақыл туралы айтып отыр. Құдай қазақ дүниетанымында абсолютті шындық. Олай болса, діни-философиялық тенденциялар санаға әбден бекіген. Қазақтың «Құдайдан қорықпағаннан қорық» деген бірауыз сөзіне қаншама гуманитарлық ілімдер сыйып кетеді. Шәкәрім бір өлеңінде ақылға мынандай сипат берген: «Ақыл деген өлшеусіз бір жарық нұр, // Сол нұрды тән қамы үшін жан жұмсап жүр. // Тағдырдың қиын, сырлы сиқырымен // Жан тәнге, ақыл жанға матаулы тұр» [1, 88-б.].

Ш. Құдайбердіұлы қолданған «таза ақыл», «сау ақыл» ұғымдарына қарама-қарсы «ластанған ақыл» «кеселді ақыл» десек ақылды деп жүрген алпауыт елдердің жарыса жасап жүрген зұлымдықтарына сескене қарар едік. Ойшыл ақылдың қасиетін жаратушыдан келген нұр деп бағалап отыр. Сол нұрды қалай жұмсайтынын адамның өзі таңдайды. Адам бұл дүниеге тасталған еркін тұлға. Адамда ерік бар. Ойшыл «Керексіз жаралған бір тозаңы жоқ» дейді. Ғарыштық өлшеммен қарасақ адам — тозаң. Үнемі қозғалыс күшіне ие шектеулі еркі бар, шектеулі ақылы бар тозаң. Жаралыстың сырын білуге деген құмарлық адаммен бірге жаратылған сезім. Ал түйсік осы құмарлықты басып, ғаламның шексіздігін сезінеміз. Адам кеңістік пен уақыттың барын түйсікпен қабылдайды. Себебі адам шексіз уақыт пен кеңістіктің бір мезеті ғана. Адам тәнін тастағаннан кейін жаны шексіздіктің басқа уақыты мен кеңістігіне көшеді.

Зерттеу нәтижелері

Ш. Құдайбердіұлы 1912 жылы «Айқап» журналының 5 нөміріне «Білімділерден бес түрлі сөздің шешуін сұраймын» деп хат жазған. Бес сауалдың бәрі философияның өзекті мәселесін аша түседі, адам жанын толғандырып, бір сәт әлемді оймен шарлатады. Бұл сұрақтар бір қарағанда кез келген деңгей мен жастағы адамға жеңіл болып көрінуі мүмкін. Ойшыл қысқа да нақты қойылған сауалымен үлкен философиялық ойларға жетелейді. Осы сұрақтардың төңірегінде ойланып көрген адамға еріксіз дүниеге адамның қонақ екендігі, әр пендеге жазылған тағдыр бар екені еске түседі. Философтың сұрағына 110 жыл

болған екен. Шәкәрім сауалына жауап іздеген бүгінгі ғалымдардан академик Ғ. Есімді, тарихшы-ғалым Ж. Артықбаевты, дінтанушы М. Бұлұтайды білеміз. Адам жайлы философиялық мәселелерді көтерген осы сауалдарға Шәкәрімнің өлеңдерінен жауап іздеп көруге тырысып көрсек. Негізгі мақсат Шәкәрімнің «бес сауалына» назар аударту.

1. Сұрақ: Алланың адамды жаратқандағы мақсаты не?

Жауап: «Ей жастар, қалай дейсің бұл дүние? // Мұны бүйтіп жаратқан қандай нәрсе? // Білімсіз мақсұтсыздан шыққан болса, // Мақсұт білім ой шықты мұнан неге? // Керексіз жаралған бір тозаңы жоқ // Тәртіпті таңғаларлық зор мәшине» «Ей жастар, қалай дейсің бұл дүние?» [1, 114-б.].

2. Сұрақ: Адамға тіршіліктің ең керегі не үшін?

Жауап: «Өміріңді сарп қыл өлгенінше. // Жоба тап, жол көрсет, // Келешек қамы үшін. // Қайтадан қайрылып, // Қауымға келмейсің, // Барынды, нәріңді // Тірлікте бергейсің. // Ғибрат алар артыңа із қалдырсаң, // Шын бақыт, осыны ұқ, // Мәңгілік өлмейсің!» «Адамдық борышың» [1, 167-б.].

3. Сұрақ: Адамға өлген соң мейлі не жөнмен болсын рахат бейнет (сауап азап) бар ма?

Жауап: «Жоқ, шырағым! Жанымыз жоғалмайды, // Екі өмірдің азығы осы ұждан! // Әйтпесе, оған бұл өмір төлеу емес, // Төлеуі: түпсіз рахат, тозбас заман. // Ар, ынсаптың пайдасын жан сезеді, // Өлген соң пайда аларын біліп тұрған». «Ұждандыны мақтайды тамам адам» [1, 116-б.].

4. Сұрақ: Ең жақсы адам не қылған кісі?

Жауап: «Адамның ең асылы — // Қиянатсыз ақ пейіл, // Ең зиянкес жасығы — // Тайғақ мінез, екі тіл». «Ғылымсыз адам айуан» [1, 154-б.].

5. Сұрақ: Заман өткен сайын адамдардың адамшылығы түзеліп барама, бұзылып бара жатыр ма?

Қай түрлі жауап берсеңіз де дәлеліңіз не?

Жауап: «Мен кетемін, келеді тағы өмірге мендей, // Олар мінді көреді, қисық жерін жөндей. // Бара-бара айқындалып ақтық істің анығы, // Адаққанмен хақиқатқа қоймақ емес сенбей». «Мен кетемін, келеді тағы өмірге мендей» [1, 169-б.].

Шәкәрімге осындай сұрақтарды қойғызған қандай күш? Ол күш — Абайдан алған тағылым, кіршіксіз таза жүрек пен иман. Ирланд философы Толанд Джон «Адамзат барлық уақытта бірдей» деп айтқандай, Шәкәрім сауалдары қай заманда болмасын адамзатты ойлантпай қоймас. Ойшыл осы сауалды қойған хатында «Екеуінің қайсысымен жазылса да қол

қойылған болып, адресі көрсетілуі тиіс, себебі құдай жеткізсе, бұл туралы жиналған сөздердің бәрін жинап кітап қылып бастырмақ талабым бар» деп жоспарлайтынын айтқан [2, 142-б.]. Ойшыл бес сауалға түрлі жауап күткендей, пікір алмасып, талдауды көздеген болуы керек. Ш. Құдайбердіұлының диалектикалық сауалдары діни-философияда сан алуан гипотезалар тудыруы мүмкін. Өзімізге қарсы сұрақ қою философияда заңдылық. «Ойшыл өзі қандай жауап жазар еді?» деген сұрақ көкейге бірден келеді. Ш. Құдайбердіұлы «не жазсаңызда дәлеліңіз не» деп априорлы тұжырымдарға ескерту жасап отыр. «Шәкәрімнің бес сауалы» атты философиялық кітабының баспа бетінде жарық көретініне сенеміз. Рухани жаңғыру мемлекеттік бағдарламасының өзі дала данышпанының еңбектеріне қажеттілік барын көрсетіп отыр.

Философияның тарихи, саяси, діни, өмір, адам философиясы деген түрлері бар. Қазақстанда кең таралғаны қай түрі? Әрине дін философиясы. Мысалы қазақтың әйгілі Абайын қай жағынан алсақ та, саяси немесе діннен де, тарихылықтан да табамыз. Данышпандықтың критерийі жан-жақтылық, идеялардың әмбебап болуы. Мысалы, тарих философиясы десек, К. Ясперс А. Тойнби, саяси десе Платон, Н. Макиавелли, дін десе Фома Аквинский ойға келеді. Бұл қазақ философиясының теориясы түгелімен батыстық ілімге тәуелді етіп қойғандығымыз. Әрине еуропа философиясының тереңдігін мойындаймыз, олай болмаса, О. Шпенглер өз шиқанын өзі жарып «Еуропаның күйреуі» атты еңбек жазар ма еді? Қазақ философиясында дін адам философиясымен байланысып жатыр. Ал тарих және саяси философия өте төмен деңгейде. Бұл қазақ философия ғылымының әлі де бір жолға түсе алмауы. Бұның бір себебі жоғарыда айтып өткен батыс философиясының ықпалы болуы мүмкін. Түркі елдерінің ортақ философиясына негізделген синтезделген қазақ философиясының өзегін тауып алу керек. Әсіресе қазіргі қоғамда белең алған не діни фанатизмге, не еуропалық рационалистік психосоматикаға құлдық ұрған тренингтердің дәурені болып тұр. Бұның бәрі өтпелі кезең. Қазақ философиясы өз жүйесін тапқанда оның бәрі кешегі марксизм идеясындай өздігінен жоғалады.

Философияның бір саласы өмір философиясы. «Адам баласы дүниеге жылап туады, кейіп өледі», — дейді Абай. Шәкәрім болса екі өмірге керек ұждан дейді.

«Шаранамен туып едің, // Бөз оранып өтесің.
// Бір сағымды қуып едің, // Қай уақытта жетесің?
// Қанша дәулет жиып едің, // Бәрі қалды,
нетесің? // Мал үшін жан қиып едің, // Қайтіп
алып кетесің?!»

Абай нұсқаған ақиқат жолымен жүрген Шәкәрім адамшылық, ар ілімі, ұждан сияқты категорияларды қарапайым әрі терең ғылыми-философиялық ұғымда енгізген философ. Жоғары оқу орындарының бағдарламасына Шәкәрімнің ар ілімні пән ретінде енгізілсе, дұрыс болар еді. Мемлекеттің ең басты құндылығы — адам. Қазақстандағы әр адам өз ісіне ақын айтқан адал еңбекпен қараса елде міндетті түрде өрлеу болады. Дәрігер адал емдесе, сот әділ үкім шығарса, саудагер өсім алмаса, адал еңбек елдің ырысын арттырады. Адалдықтан аттаған адамды нәпсі жеңбек. Абай айтқандай «адам бөк көтерген бөктың қабы», қарынды толтыру үшін адамзат небір сұмдыққа барады. Өз құлқынын жеңген нағыз адам. Ш. Құдайбердіұлы «Серігім жалғыз Әуіш қасымдағы» өлеңінде былайша толғанады: «Тату тұрса, адамға дүние кең, // Еңбек ет, жер жеткілік береді кен, // Адамның адал ұлы болам десең, // Алдыменен өзіннің нәпсінді жең» [1, 105-б.].

Жас буынға Абайдан, Шәкәрімнен тамшыдай білім берудің нәтижесі келер ұрпақтан жемісін көреміз. Батыстық дүниетанымды оқыту бізге пайда әкелмейді, себебі Абайша жүрекке жетпейді. «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» деп күйініп өткен Абайдың ұлтына жанашырлықпен, ет жүрегіне салмақ салып айтқан қара сөздері, Шәкәрімнің философиялық шығармалары ұрпақты адамдыққа тәрбиелейді. Таза ақылмен оқып білген білімді ақ жүрекпен көңілге бекітетін тек туған елдің данышпандары, ақын-жыраулары, хакімдері қалдырған мұралар. Шәкәрімнің ар ілімімен рухани иммунитетті күшейтсек елдің экономикасы да жетістікке жетеді, елде жемқорлық жойылады, Әлихандай «ұлтыма қызмет етпей қоймаймын» деген ұрпақ келеді.

Әдебиеттер тізімі

1. *Шәкәрім*. Қазақ айнасы. — Алматы : Атамұра баспасы, 2003. — 296-б.
2. Құрастырған : Т. Шаңбай. Шәкәрімтану мәселелері : Сериялық ғылыми жинақ. 2 т. — Семей — Новосибирск : Таллер-Пресс, 2006. — 360-б.
3. *Б. Қ. Рақымжанов*. Шәкәрімнің үш анығы немесе таным таразысындағы ақиқат : ғылыми мақала // Шәкәрім ғылыми-педагогикалық журналы. — 2006. — № 3 (03).
4. *Абай*. Екі томдық шығармалар жинағы. — Алматы : Жазушы, 1986. — 200-б.

ПЕДАГОГИКА

PEDAGOGY

*Мадина АБДАКИМОВА, кандидат педагогических наук, доцент,
madina-7373@mail.ru, +77059111073*

*Наталья ГРОССУЛ, магистр социальных наук, преподаватель,
iskanataly@gmail.com, +77476682650*

*(Карагандинский университет Казпотребсоюза,
100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9)*

*Асет АБДАКИМОВ, магистрант,
abdakimov_1@mail.ru, +77004506860*

*(Университет КАЗГЮУ им. М. С. Нарикбаева,
010000, Республика Казахстан, г. Астана, Коргалжинское шоссе, 8)*

К ВОПРОСУ О ПЕДАГОГИЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЯХ И ПЕДАГОГИЧЕСКОМ МАСТЕРСТВЕ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ

Аннотация. Данная статья поднимает вопросы необходимых для современного преподавателя качеств, которые так или иначе влияют на образовательный процесс. Авторами предложена авторская модель преподавателя, которая содержит в себе набор личностных и профессиональных качеств, способностей и умений, а также отсылает к особенностям педагогического мышления.

Ключевые слова: педагогические способности, педагогическое мастерство, модель преподавателя.

*Мадина АБДАКИМОВА, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
madina-7373@mail.ru, +77059111073*

*Наталья ГРОССУЛ, әлеуметтік ғылымдар магистрі, оқытушы,
iskanataly@gmail.com, +77476682650*

*(Қазтұтынуодағы Қараганлы экономикалық университеті,
100009, Қазақстан Республикасы, Қараганды қ., Академическая көш., 9)*

*Асет АБДАКИМОВ, магистрант,
abdakimov_1@mail.ru, +77004506860*

*(М. С. Нарикбаев атындағы КАЗГЮУ Университеті,
010000, Қазақстан Республикасы, Астана қ., Қоргалжын тас жолы, 8)*

ОҚЫТУШЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІ МЕН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШЕБЕРЛІГІ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕ БОЙЫНША

Аннотация. Аталған мақала қазіргі заманғы оқытушыға қажетті білім беру процесіне қандай да бір түрде әсер ететін қасиеттер туралы мәселелер қарастырылады. Авторлар оқытушының авторлық моделін ұсынады, онда жеке және кәсіби қасиеттер, қабілеттер мен дағдылар жиынтығы бар, сонымен қатар педагогикалық ойлаудың ерекшеліктеріне сілтеме жасайды.

Негізгі сөздер: педагогикалық қабілеттер, педагогикалық шеберлік, оқытушы моделі.

*Madina ABDAKIMOVA, Candidate of Pedagogic Sciences, Associate Professor,
madina-7373@mail.ru, +77059111073*

*Natalya GROSSUL, Master of Social Sciences, teacher,
iskanataly@gmail.com, +77476682650*

*(Karaganda University of Kazpotrebsoyuz,
100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str. 9)*

*Aset ABDAKIMOV, master student,
abdakimov_1@mail.ru, +77004506860*

(M. Narikbayev KAZGUU University, 010000, Kazakhstan, Astana, Korgalzhyn highway, 8)

ON THE ISSUE OF PEDAGOGICAL ABILITIES AND PEDAGOGICAL SKILLS OF A TEACHER

Abstract. This article raises questions about the qualities necessary for a modern teacher, which somehow affect the educational process. The authors propose an author's model of a teacher, which contains a set of personal and professional qualities, abilities and skills, and also refers to the peculiarities of pedagogical thinking.

Keywords: pedagogical abilities, pedagogical skills, teacher model.

Современные реалии в мире, внешние и внутренние вызовы и угрозы поставили на повестку дня жизнеспособность нации и конкурентоспособность экономики в зависимости от уровня человеческого капитала. Человеческий капитал — это знания, навыки и здоровье, в которые люди вкладывают средства и которые они аккумулируют в течение своей жизни, что позволяет им реализовывать свой потенциал в качестве полезных членов общества [1, с. 4]. Теория человеческого капитала имеет ярко выраженный педагогический смысл, так как человеческий капитал, состоящий из знаний, навыков и здоровья, рассматривается как критерий оценки качества образования. А целью образовательной деятельности преподавателя высшей школы выступает формирование и развитие человеческого капитала. Следовательно, на преподавателя возложена почетная миссия и ответственность за будущее нации, так как развитие человеческого капитала выступает ключевым условием для построения сильного социально сплоченного общества.

Осознание и «принятие» данного положения привело к активному обсуждению в Казахстане статуса педагога в обществе, требований к уровню его компетентности, роли педагога в социальных преобразованиях. Принятие закона о статусе педагога [2] стало логическим звеном единого процесса повышения имиджа педагога и придания ему особого положения в обществе.

Раз общество заслуженно возводит на пьедестал Педагога, то и предъявляет ему высокие требования, что выражается в ужесточении процедуры отбора претендентов на педагогические специальности, совершенствование их качественной подготовки и определение уровня профессиональной компетентности педагога посредством процедуры национального квалификационного тестирования. Это ставит вопрос и подхода к обучению педагогов, где, конечно, лидирует компетентностный подход — наиболее актуальный, учитывающий текущую реальность и новые требования, которых не было в предыдущих программах обучения [3, с. 180].

Будучи абсолютно солидарными со всеми мыслителями прошлого и современности, что педагогическая деятельность один из важнейших видов человеческой активности, а педагог — сила, влияющая на умы молодого поколения, убеждены в том, что современные преподаватели высшей школы должны соответствовать современным вызовам дня. Например, формирование социального государства как глобальная цель, реализация инклюзивной политики и инклюзивного образования как

стратегия, требует от преподавателя высшей школы готовности работать в постоянно изменяющихся социальных условиях. Формирование инклюзивного общества, как задача преподавателя высшей школы — это процесс, позволяющий всем людям в обществе чувствовать себя ценными и включенными во все сферы жизни. Каждый обучающийся, согласно теории экологических систем американского психолога У.Бронфенбреннера, — это часть экосистемы. В педагогическом процессе без учета влияния социальных факторов экологической среды, состоящей из четырех подсистем — микросистемы, мезосистемы, экосистемы и макросистемы, влияющих на обучающегося, просто невозможно [4, с. 8].

Согласно теории экологических систем обучающиеся являются как продуктами, так и создателями окружающей среды. По Бронфенбреннеру, ситуации в жизни могут быть как навязанными отдельно человеку, так и оказываться результатом активности самой личности. Экосистемный подход в образовании дополнит индивидуальный и личностно-ориентированный подходы, так как согласно теории экологических систем обучающегося можно и нужно рассматривать и как продуктами окружающей среды, то есть педагогического процесса, так и создателями окружающей среды и субъектами образования. Тем самым преподаватели будут следовать таким мега тенденциям развития современного высшего образования, как гуманизация и демократизация образования. Понимание «личности в среде» важно для определения барьеров и возможностей изменения, реализации принципов и ценностей инклюзивного общества, состоящих в следующем:

- ценность человека не зависит от его способностей и достижений;
- каждый человек способен обучаться, думать и чувствовать;
- качественное образование может осуществляться только в контексте индивидуальных способностей и потребностей;
- для обучающихся достижение прогресса (результат обучения) сравнивается только по отношению к ним самим и скорее в том, что они умеют делать, чем в том, что не могут.

Для этого необходимо преподавателю развивать педагогические способности, выражающиеся не только в скорости, глубине, легкости и силе процесса овладения знаниями, умениями и навыками, а главное — в личностном самосовершенствовании. Ведь педагогическое мастерство, являющееся важной предпосылкой успешного овладения

педагогической деятельностью, представляет собой качество личности, которое выражается в склонностях к работе со студентами, любви к ним, получении удовольствия от общения с ними.

Действительно, не каждому дано быть Педагогом. Не зря долгие годы был спор: педагогика – это искусство или наука? Предрасположенность (склонность), личностная готовность к участию в образовательной деятельности предполагает ориентацию личности на профессию типа «Человек – Человек», которую российский автор Л. М. Митина называет образовательной ориентацией. Педагогическая ориентация включает в себя: ориентацию на студента; ориентацию на самого себя; ориентацию на тематическую сторону педагогической профессии.

Основополагающая способность преподавателя — постоянное стремление к саморазвитию, обеспечивает достаточно высокий уровень формирования общих навыков, таких как: гностические; проектировочные; конструктивные; коммуникативные; организаторские. Развитие технологий и сокращение жизненного цикла профессий привели к устареванию классической модели образования «школа-вуз». Ей на смену пришла концепция непрерывного образования. Непрерывное образование, обучение на протяжении всей жизни, состоящее из формального, неформального и информального образования – актуальный тренд для педагога 21 века. Смысл парадигмы «непрерывное образование через всю жизнь» заставляет каждого преподавателя задуматься о собственной востребованности в обществе, о развитии, самообразовании.

Современный преподаватель должен развивать способность быть рядом с обучающимся в процессе расширения его возможностей, независимости, актуализации умения принимать решения и предпринимать действия (например, научить ловить рыбу, а не давать саму рыбу). Это станет возможным только в условиях формирования преподавателем собственной культурной компетентности, означающей уважительное взаимодействие с людьми всех культур, языков, классов, рас, этнических основ, религий, духовных традиций и других факторов разнообразия, таким образом, чтобы признавать, подтверждать и дорожить ценностью отдельных лиц, а также защищать и сохранять достоинство каждого из них. Это согласуется с общими принципами инклюзивного общества:

- уважение достоинства, индивидуальной автономии, включая свободу делать собственный выбор, и независимость людей;

- недискриминация;

- полное и эффективное участие и включение в общество;

- уважение к различиям и принятие людей с особенностями как часть человеческого разнообразия;

- равенство возможностей;

- уважение права на сохранение своей идентичности [5, с. 295].

Следовательно, современному преподавателю нельзя допускать стигматизации в педагогической деятельности и демонстрировать дискриминационную практику. Ведь и сейчас возникают конфликтные ситуации в учебном процессе, когда преподаватель может позволить навесить «ярлык» на студента («неперспективный», «необучаемый»...), что ставит блок, барьер, вследствие чего студенты не могут сотрудничать с преподавателем, у них возникает страх быть непонятым, оказаться неправым, тем самым они лишаются возможности «видеть» свои сильные стороны и качества. Таким образом, дискриминация или стигматизация обучающегося может стать барьером, по-другому, фактором в окружении человека, который может ограничивать его образование.

Исходя из этого, следующее качество, которое необходимо выделить у преподавателя — это наличие эмпатии, умения слушать другого человека, эмпатически реагировать, владеть навыками поощрения и позитивных утверждений (например, техника аффирмации). Здесь важно отметить, что, преподавателю необязательно обладать любовью к студентам, однако обязательно иметь эмпатию и уметь слушать. Студенты бывают абсолютно разными, каждый из них обладает своей уникальностью, своими достоинствами и недостатками, а роль педагога заключается не в любви к ним, а в необходимости дать им знания, научить их. И здесь важно разграничивать понятие любви к студенту и умение сопереживать ему, сочувствовать, вставать на его место, осознавать причины и мотивы тех или иных его поступков, то, как он взаимодействует с педагогом и коллективом. Принять их такими, какие они есть, и помочь им найти способ развития и увидеть лучшие их качества, показать им путь к совершенствованию, дать им в руки средства для того, чтобы расти и развиваться — вот необходимые качества преподавателя. Иначе говоря — относиться к каждому студенту как к

личности, проявляя сочувствие и понимание того, что может происходить в их жизни.

Коммуникативные навыки имеют решающее значение, потому что студент может научиться чему-то, решая проблемную ситуацию и задачу самостоятельно. Коммуникативные навыки необходимы педагогу для того, чтобы побудить каждого студента включиться в деятельность, самим преодолеть трудности в ней.

Эффективная коммуникация, как правило, — это основанная на фактах, честная, своевременная, точная, краткая, ориентированная на достижение цели, легко понимаемая получателем, интегративная, конгруэнтная, увлекательная, достоверная, надежная, быстро реагирующая коммуникация. Говоря о коммуникативных навыках, как важной составляющей педагогического мастерства педагога, хочется поставить задачу — делать коммуникацию конгруэнтной, чтобы не было диссонанса в вербальной и невербальной передаче одной и той же информации. Это, опять-таки об искренности, о честности, о включенности преподавателя в коммуникационный процесс.

Коммуникативные навыки способствуют оптимальному процессу интеракции и приводят к созданию педагогически целесообразных отношений между участниками взаимодействия: способность к опосредованному воздействию, способность создавать уверенность в обучающихся и участия в совместной деятельности. В связи с этим преподавателю будет очень полезно знать о 12 препятствиях общения по Т. Гордону, которые помогут грамотно структурировать вербальное общение со студентами и соблюдать педагогический такт. Например, такое препятствие, как суждение, критика, несогласие, обвинение: вместо часто практикуемого некоторыми преподавателями выпада в адрес студента «Вы настолько ленивы и безответственны» нужно перефразировать «Я удивлен некоторыми действиями, которые вы совершили или не совершили». Это придаст общению дружелюбный тон и обеспечит взаимодействие между субъектами педагогического процесса с эмпатией и уважением [6, с. 42].

Знание и любовь к предмету не исключает необходимость владения ораторскими навыками и умением объяснять материал. Часто существуют преподаватели, которые вдохновлены своим предметом, однако совершенно не могут объяснить его другим, не владеют поставленной речью, не умеют доносить информацию и не могут понять, как просто объяснять сложное и как адаптировать

информацию для разных групп студентов. Вместе с тем, занятие не должно превращаться в «шоу для одного человека», а должно обеспечить получение прочных знаний студентами.

Еще одно качество, которое необходимо преподавателю для успешной преподавательской деятельности — это умение грамотно распределять свое время, владеть тайм-менеджментом.

Работа в сфере образования означает, что вы никогда не работаете в одиночку. Преподаватель подвержен профессиональной деформации и эмоциональному выгоранию. Выгорание и деформация характеризуются снижением интереса, мотивации, усталостью, отстраненностью, безразличием и другими симптомами, которые могут затруднять преподавательскую деятельность. Умение грамотно распределять рабочее время и отдых, отделять себя от работы, не погружаться в монотонию, вовремя отмечать симптомы начинающегося выгорания или деформации для того, чтобы своевременно обратиться к специалисту — это важные навыки, без которых невозможно добиться успеха в педагогической деятельности. Следовательно, преподаватели с большим педагогическим стажем, выполняющие роль наставников, должны владеть навыками супервизии, означающей психолого-педагогическое сопровождение, поддержку, оказание помощи своим коллегам справляться со стрессами и напряжением на работе. Ведь еще одна важная деталь — командная работа педагогов, микроклимат в педагогической среде — выступает залогом успешной образовательной и учебно-познавательной деятельности.

Критическое мышление у студентов могут развить только педагоги, сами обладающие им, креативно и творчески выстраивающие педагогический процесс. Феномен критического мышления как тренда образования и ключевого навыка 21 века ставит перед преподавателями необходимость развития критического мышления как навыка самоменеджмента и управленческого труда. В этом ключе уместно применять модель обучения через опыт — цикл Колба. Цикл Колба, относящийся к модели опытно-ориентированного обучения, основан на принципе поэтапного формирования умственных действий обучаемого. Принципиальное отличие этой модели заключается в том, что она разработана именно для обучения взрослых людей, которые уже имеют личный опыт в изучении объектов и при этом обладают более устойчивой и выраженной мотивацией к обучению [7].

Естественно, необходимо учитывать и индивидуальный стиль педагогической деятельности, который зависит не только от саморазвития педагогических качеств, которые были отмечены ранее, но и от индивидуальных особенностей самого педагога, особенностей педагогической деятельности и особенностей студентов [8, с. 108]. Все это приводит нас к тому, что становление педагога — тяжелый труд, который обуславливается не только стремлением личности, но и другими факторами, которые чрезвычайно тяжело изменить, а потому преподаватель — это, прежде всего, сильная личность, способная изменять как себя, так и мир вокруг.

Резюмируя вышесказанное, наша авторская модель преподавателя — мастера состоит из следующих компонентов:

- личностные качества: высокая духовная культура, образованность, открытость сознания, культурная компетентность;

- профессиональные качества: профессиональный долг и ответственность, педагогический такт, доброжелательность, принятие личности учащегося как наивысшей ценности, готовность к инновационной деятельности;

- профессиональные способности и умения: компетентное владение содержанием образования, применение инновационных форм и методов обучения, способность к самоанализу;

- педагогическое мышление: гибкость мышления, умение анализировать и

моделировать обучающие и воспитывающие ситуации, корректировать учебную деятельность.

Список литературы

1. *Корицкий, А. В.* Истоки и основные положения теории человеческого капитала // Креативная экономика. — 2007. — № 5. — С. 3 – 10.

2. Закон Республики Казахстан «О статусе педагога» от 27 декабря 2019 г. № 293-VI ЗРК [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1900000293> (дата обращения: 01.09.2022).

3. *Лапина, И. В.* Компетентностный подход в обучении студентов экономических специальностей // Вест. КЭУ: экономика, философия, педагогика, юриспруденция. 2017. № 4 (47). С. 179 – 182.

4. *Bronfenbrenner, U.* The ecology of human development. — Cambridge, MA : Harvard University Press, 1996. — 352 p.

5. *Виневская, А. В., Кубышкина, М. Д., Хачатрян, С. К., Мисливец, Н. И., Свищева, Е. А.* Основы инклюзивного образования. Его значение в современном обществе // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. — 2014. — № 11 (1). — С. 294 – 297.

6. *Роллик, С., Миллер, У. Р.* Мотивационное консультирование. Как помочь людям измениться / пер. с англ. Ю. М. Сусоева, Д. М. Вершинина. — М. : Эксмо, 2021. — 544 с.

7. *McLeod, S. A.* Kolb's Learning Styles and Experiential Learning Cycle. — 2013 [Internet source]. — Access mode: <https://www.simplypsychology.org/learning-kolb.html> (date of access: 03.09.2022).

8. *Николаева, В. В., Темирханова, Г.* Особенности индивидуального стиля деятельности педагога // Вестник КЭУ: экономика, философия, педагогика, юриспруденция. 2007. № 2 (53). С. 103 – 108.

*Рустем АБДРАХМАНОВ, педагогика ғылымдарының магистрі,
«Bolashaq» академиясы, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті,
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Ерубәев көш., 16, a.rustem1971@gmail.com*

*Болат САРСЕМБАЕВ, химия ғылымдарының кандидаты,
Экономикалық және құқықтық ФЗИ аға ғылыми қызметкері, bolat_s@mail.ru*

*Манетай БӘДЕЛХАН, аға оқытушы, mur.manten@mail.ru
(Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш., 9)*

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНДАҒЫ БАС ӘРІП ЕМЛЕСІ

Аннотация. Қазақ жазуының қазіргі жағдайы мен болашағы үшін атқарылып жатқан шаралардың мемлекеттік тілдің мәртебесін арттырудағы рөлі айрықша. Жаңа жазуды меңгеру барысында әрбір адамның алдында, ең алдымен, барынша жылдам әрі сауатты жазу және қарқынды оқу дағдысын қалыптастыру қажеттілігі туындайтыны белгілі. Сол себепті әліпбидің қазақ жазуын жаңғырту, реформалаудағы маңызы, емле ережелердің танымдық сипаты, жазуымыздың фонологиялық негіздері, орфоэпия, транскрипция мәселелері, шет тілдік терминдердің жаңа жазуымыздағы тұрпаты жөнінде тұжырымдар жасалған.

Негізгі сөздер: кирилнегізді жазу, латыннегізді әліпби, жазу теориясы, емле, орфография, орфоэпия, ауызша, ұсыныс, мемлекеттік, заманауи, сұраныс, талап, принцип, нұсқа, әріп.

*Рустем АБДРАХМАНОВ, магистр педагогических наук,
доцент кафедры казахского языка и литературы Академии Болашақ,
Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Ерубәева, 16, a.rustem1971@gmail.com*

*Болат САРСЕМБАЕВ, кандидат химических наук,
старший научный сотрудник НИИ экономических и правовых исследований, bolat_s@mail.ru*

*Манетай БАДЕЛХАН, старший преподаватель, mur.manten@mail.ru
(Карагандинский университет Казпотребсоюза,
100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9)*

НАПИСАНИЕ ЗАГЛАВНЫХ БУКВ В ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКЕ

Аннотация. Роль мер, предпринимаемых для настоящего и будущего казахской письменности, в повышении статуса государственного языка исключительна. Известно, что в процессе освоения нового письма перед каждым человеком, прежде всего, возникает необходимость формирования навыков быстрого и грамотного письма и интенсивного чтения. Поэтому сделаны выводы о значении алфавита в модернизации, реформировании казахской письменности, познавательном характере орфографических правил, фонологических основах нашего письма, вопросах орфоэпии, транскрипции, новом типе иноязычных терминов

Ключевые слова: кириллица, латиница, алфавит, теория письма, правописание, орфография, орфоэпия, устное, предложение, состояние, современность, спрос, требование, принцип, вариант, буква.

*Rustem ABDRAKHMANOV, Master of Pedagogical Sciences,
Associate Professor of the Kazakh Language and Literature Department of the «Bolashak» Academy,
Republic of Kazakhstan, Karaganda, Yerubaev st., 16, a.rustem1971@gmail.com*

*Bolat SARSEMBAYEV, Candidate of Chemical Science,
Senior Researcher at the Research Institute of Economics and Legal Studies, bolat_s@mail.ru*

*Manetai BADELKHAN, Senior Lecturer, Karaganda, mur.manten@mail.ru
(Karaganda University of Kazpotrebsoyuz,
100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya st., 9)*

WRITING CAPITAL LETTERS IN LATIN GRAPHICS

Abstract. The role of the measures taken for the present and future of the Kazakh script in raising the status of the state language is particularly important. As you know, in the process of mastering new writing, everyone has the need, first of all, to form the skills of writing as quickly and competently as possible and intensive reading. Therefore, the conclusions were drawn about the importance of the alphabet in the modernization and reform of the Kazakh script, the

cognitive nature of spelling rules, the phonological basis of our writing, the problems of orthoepia, transcription, and the type of foreign language terms in our new script.

Keywords: Cyrillic writing, Latin alphabet, writing theory, spelling, orthoepy, verbal, sentence, State, modern, demand, demand, principle, variant, letter.

Мәселені анықтау. Қазақ тілтанымын бірден жоғары белеске шығарған ғалым Ахмет Байтұрсынұлының араб әріптерін жаңғырту арқылы әзірлеген жаңа ұлттық әліпбиінің терең де ғылыми дәйекті тұжырымдары мен ұстанымдары ХХ ғасырдағы барлық әліпби реформаларында басшылыққа алынып отырды. Академик І. Кеңесбаев, профессор М. Балақаев, Н. Сауранбаев, С. Аманжоловтардан бастап, академик Р. Сыздық, профессор Н. Уәли, А. Алдашева, доцент Қ. Күдерінова, Н. Әміржанова сынды ғалымдардың сөз мәдениеті, жазу мәдениеті, жазу теориясы, жазу ортологиясына қатысты ізденістері арқылы жинақталған ғылыми тәжірибе латыннегізді әліпби реформасында ұтымды пайдаланылуға әбден лайық.

Ғылыми ізденістер бойынша жаңа емле ережелерінің тұжырымдамасының жобасы да әзірленді. Бұл жоба бойынша латынграфикалы жаңа әліпби негізіндегі қазақ жазуы бұған дейінгі графикалардағы өзінің басты ұстанымын (принципін), яғни фонематикалық ұстанымды сақтайды.

Демек латын әріптерімен жазғанда да, ең алдымен, негізгі дыбыстарды таңбалауға жүретін графемалар қолданылады. Осы принципті басқаша морфологиялық принцип деп те атайды, яғни бұл — сөздің морфемаларының құрамындағы мағына ажыратушы дыбыстарды немесе әлді позициядағы (айналасындағы дыбыстардың әсеріне неғұрлым тәуелсіз қоршаудағы) дыбыстың таңбасына жүретін әріптермен жазу. Мысалы, [шәй] емес, /шай/; [мәйсөк] емес, /майсөк/, [ұуақ] емес /уак/, [уөрүк] емес /өрік/ (мұндағы [] жақшасы фонетикалық транскрипция белгісі болса // жақшасы графемалық құрам белгісі).

Соңғы зерттеулер мен жарияланымдарды талдау.

Бұл принцип қазақ жазуы үшін барлық графикалық кесінділерде (араб, латын, кирил) басым болған. Жалпы, дыбыс-әріптік жазу жүйелерінің көбінде осы принципке басымдық беріледі. Жазуы дыбыс-әріптік әліпбиге сүйенген тіл-тілде фонетикалық деп аталып жүрген принциптің атауының өзі шартты түрде екені анықталды. Себебі фонетикалық жазу, сайып келгенде дыбыстарды табиғи түрде таңбалау дегенді білдіреді, яғни, басқаша айтқанда, фонетикалық жазу мен фонетикалық транскрипция тең дегенге саяды. Ал

фонетикалық принциппен жазылады деген қазақ орфограммалары, тексеріп қарағанда, фонетикалық транскрипциямен бара-бар емес болып шықты.

Мәселен, отандық жазу теориясының маманы Қ.Күдерінова 1) төл түбірлер мен туынды сөздердің бірыңғай жуан не жіңішке, 2) оларға жалғанатын қосымшаларының үндестігі, 3) қосымшалардың түбірдің соңғы дыбысымен үйлесуі, 4) біріккен сөздер жігінде қ, к, п дыбыстарының ұяңдануы, 5) қысаң езуліктердің естілуінше түсіріліп таңбалануы, б) шылаулардың негізгі сөзге үндесіп, үйлесіп жазылуы қазақ жазуының фонетикалық принципке сүйенгенін көрсетеді.

Дегенмен қазақ жазуы теориясының ғылыми негіздерін зерттеген белгілі ғалым, профессор Н. Уәли бұл принцип қалай айтылса солай жазылады деген ультрафонетикалық принципті меңземейді, фонетикалық принциппен жазады деген тұстар фонеманың позициялық түрленімі емес, негізгі реңкі таңбаланады деген фонематикалық принципке сай келеді дегенді айтады.

Шынымен де, тілтанушылар «фонетикалық» деп атап жүрген принциппен жазылған сөздер ауызша тілдегі айтылуына дәлме-дәл дөп келмейді, жазба тілдегі немесе жазба кодтағы таңбалар — графемалар осы принциппен жазылады деп жүрген сөздердің ауызша кодының барлық біліктерін дәлме-дәл сол күйі қайталамайды. Тек кейбір ғана дыбыстарын негізгі реңкімен/инвариантымен емес, қосалқы реңкінде/вариантында таңбалайды. Мысалы, алагеуім сөзі фонетикалық принциппен жазылады деп айтамыз, алайда бұл принцип сөзде ішінара сақталып тұр, егер толық сақталған болса, алагеуүм болып жазылуы тиіс еді, сол сияқты көгөніс емес көгөнүс, добы емес, добұ т. с. с. болуы тиіс еді.

Демек фонетикалық деген атаумен берілген принциптің де шартты екенін ұмытпау керек. Профессор А. Алдашева шетел сөздері деп жазу жүйемізде орыс тілінің орфографиялық нормасы бойынша жазылатындарды (мысалы, конституция, республика, университет, т. б.), ал кірме сөздер деп ауызша сөздегі «сындырылған» түрінде таңбаланатындарды (мәйкі, стансы, кепкі, режім, т. б.) айтады.

Жалпы проблеманың бұрын шешілмеген бөліктерін бөліп көрсету.

Ал латыннегізді жаңа әліпбиге көшкенде шартты түрде фонетикалық деп аталып жүрген принципке сәйкес қандай сөздер жазылады деген сұраққа жауап беретін болсақ, ең алдымен кирилнегізді әліпбидегі дәстүр сақталатынын алға тартпақпыз, демек жоғарыда осы принциппен жазылатын санамалап көрсетілген төл сөздердің және олардың туынды түрлерінің сол күйі латында да фонетикалық принциппен берілетіні белгілі. Бұған қоса, біздің оймызша, емледе шетел сөздерін игеру, кірме сөздерді жаңаша таңбалау үдерісі, сөз жоқ, осы принципке негізделеді. Егер кирилнегізді әліпбиде орыс тілінен енген шетел сөздері дәстүрлі принциппен жазылса, олардың ауқымды бөлігі латыннегізді әліпбиде фонетикалық принципке сүйеніп жазылады. Қазақ тілі ғылыми курсына «Орфография» мен «Орфоэпия» өз алдына жеке-жеке бірдей жоғары деңгейде арнайы тарауда оқытылуы тиіс. «Қазақ орфоэпиясы» бүгінгі қазақ тілінің ғылыми курсына да білімдер жүйесінен тыс қалып қойғаны, арнайы оқытылмауы салдарынан ауызша сөз мәдениетінің төмендеуін көрсететін жоғарыда келтіргендей мысалдар көбейіп кетті.

Зерттеудің негізгі нәтижелері

Сонымен ғалымдардың және көпшіліктің ұсыныстары негізінде төмендегідей қорытынды жасалды.

1. Жаңа әліпбиде дауысты дыбыстардың жіңішке сыңарын белгілеуші диакритикалық таңба ретінде умлаут алынды, себебі умлауттың таңбасында «жіңішкелікті білдіру» деген концепті ғана бар және ол латын әліпбиін білетін кез келген тіл иелменіне бірдей ортақ таныс. Сонымен бірге умлаутпен жіңішке дауысты дыбыс әріптерін таңбалған латынәліпбилі тілдердің қатары көп: немістер, шведтер, венгрлер, түріктер, эзербайжандар, түрікмендер, т. б.

2. Ф әрпіне латын графикасында арнайы таңба алу қажет, себебі Ф дыбысымен келетін сөздер тек орыс тілі арқылы енген жоқ (федерация, фабрика, футбол, фото), қазақ әдеби тіліне Ф дыбысымен айтылатын сөздер араб, парсы тілдерінен еніп кең қолданыс тапқан: Фатиха, Фатима, Фараб т. б. 14 000-нан астам шет тілдік сөздің 2000-ының құрамында Ф әрпі бар. Бұлардың барлығын қазақ тілінің фонетикалық игеру заңдылығына салса, П немесе Б дыбысы арқылы игеруге болады. Putbol немесе Butbol деп өзгерту жасанды болады. Демек оған арнайы таңба Ff-ны алған дұрыс.

3. В әрпіне латын графикасында арнайы таңба алынды, себебі В дыбысы бар орыс сөздері

және орыс тілі арқылы енген шет тілдік сөздер қазіргі ғылым мен техника, білім салаларының барлығында дерлік кездесетін жиілігі жоғары термин сөздердің қорын құрап тұр: инверсия, вагон, эволюция, вокзал, вирус, вакуум т. б. 14 000-нан астам шет тілдік сөздің 1575-інің құрамында В әрпі бар. Бұлардың барлығын қазақ тілінің фонетикалық игеру заңдылығына салса, Б дыбысы арқылы игеруге болады. Inbersia, bagon, ebolusia, birus деп өзгерту бұл сөздердің мәтін ішіндегі көзшалымға танылуын қиындатады. Демек латын графикалы әліпбиде В дыбысына барабар V таңбасын алынғаны дұрыс.

4. Жаңа әліпбиде кирилдегі Й мен И әріптеріне ортақ бір таңба алынды, себебі бұл дыбыстардың сөздегі позициясы қай кезде дауысты, қай кезде дауыссыз екенінен белгі береді. Мысалы, ай, тай, лай, лайк, фейк деген сөздерде дауысты дыбыстың таңбасынан кейін тұрғандықтан, бұл дауыссыз дыбыс әрпі екені анық, ал керісінше И-дің таңбасы сөздің басында немесе дауыссыз дыбыс таңбасынан кейін тұрса, мысалы, ине <ій-не>, киім <кі-йім>, қиын <қы-йын>, жиын <жы-йын>, институт <ійн-стй-түүт>, кино <кй-но> бұл Ы+Й және І+Й дауысты мен дауыссыз дыбыстың тіркесін таңбалайтын әріп екені анық.

5. І мен Й, И дыбыстарын беретін таңбаларды өзара алмастыру және и-дің бас әрпін нүкте арқылы /І/ түрінде таңбалау ұсынылды: Institut, jinalys, universiada, Irimşik, izgılık, bilim. Негіздемесі мынадай:

- емлелік негіздеме: И дыбысын І таңбасымен беруде термин сөздер халықаралық тұрпатына ұқсас болады әрі көзшалымға қолайлы, мысалы, piramida, respublika;

- статистикалық негіздеме: І [i] дыбысы абсолюттік кездесу жиілігі 5 орында болатын қазақ тіліндегі өнімді дауысты дыбыс. Егер оның үстіне ноқат қойылмаса, яғни /І/ әрпімен жазылса, қазақ мәтнінде жолүсті таңбаларын көбейтпейді.

6. дыбысының таңбасына Ū макрон диакритикасы алынды: Ūsynys, jūrmaq, maġlūmat. Мұның негіздемесі мынадай:

- графикалық негіздеме: Дыбыстары бойынша өзара ұқсас әріптерді әліпбиде қатар орналастырған дұрыс. Сонда /U/, /Ū/, /Ü/ таңбаларын тану, қабылдау барысы әліпбидің көзшалымға қолайлылығын, қолдағдыға икемділігін арттырады;

- статистикалық негіздеме: Ұ әрпінің У әрпіне қарағанда жиілігі төмен. Сондықтан оның диакритикасы /Ū/ көзшалымға қиындық тудырмайды;

- педагогикалық негіздеме: «кирил жазуындағы Ұ әрпінің ортасындағы сызық

латында осы дыбысты таңбалайтын әріптің үстінен қойылады» деп ассоциация арқылы үйрету /Ū/ графемасын тез танып, жазуға септігін тигізеді.

7. Ң дыбысы халықаралық фонетикалық әліпбиде бар Ɲ таңбасымен берілді. Мысалы: аңсу, жаңбыр, көлеңке. Негіздемесі мынадай:

- фонетикалық негіздеме: Ɲ таңбасы мұрын жолды, үнді дауыссыз дыбысты (н) белгілейді;

- әдістемелік негіздеме: Ɲ қолды үзбей жазуға ыңғайлы әрі жолүсті таңбаларын көбейтпейді. Сондай-ақ кирилнегізді қазақ әліпбиіндегі Ң графикасына ұқсас болғандықтан, тез дағдыландырады.

8. Ш дыбысы седиль таңбасымен (§) берілді: Шауғау, қауғау, алаш. Мұның негіздемесі:

- емлелік негіздеме: /sh/ қосар әрпі екі түрлі оқылып, шатасу тудырады, мысалы, shema (шема/схема), sholast (шоласт/схолост), ashana (ашана/асхана), Eshil (Эсхил, Эшил), Ashat (Ашат/Асхат). Сонымен бірге қазақ тіліндегі «бір дыбыс – бір таңба» принципін сақтауға да мүмкіндік туады;

- статистикалық негіздеме: ш дыбысының мәтін ішіндегі жиілігі жоғары, оны екі таңбамен беру мәтінді жасанды ұзартады.

9. Чh (Ч) таңбасын әліпбиден алып тастау ұсынылады. Мұның негіздемесі мынадай:

- фонетикалық негіздеме: Ч дыбысы қазақ тілінің төл сөздерінде кездеспейді.

- статистикалық негіздеме: Ч дыбысымен келетін шет тілдік сөздердің саны өте аз және олардың қолданыс жиілігі төмен.

10. Әліпбиде Ц әрпі жоқ, себебі Ц дыбысы қазақ тіліне тән емес, әрі онымен келетін сөздерде Ц-ның орнына С-ны жазуға әбден болады, өйткені Ц құранды дыбыс, ол Т+С дыбыстарының жымдасуынан жасалған. Сондықтан оны өз құрамында бар С дыбысының таңбасымен, яғни S әріппен беру, сөздердің графикалық кескінін де, дыбысталуын да айтарлықтай өзгертпейді, сөйтіп оларды оқырман мен жазарман жеңіл ажыратады. Әрі кирилдегі Ц-ның орнына S жазылған сөздер түпнұсқа тілдегі тұрпатына да ұқсайды. Жазуда да бірден танылады, айтылуда да тыңдарман үшін түсінікті: polisia, sirk, sirkül, astekter т. б.

11. Бекітілген әліпбидегі Ы дыбысын Ү әрпімен беру жетілдірілген нұсқада да сақталды, себебі жуан, қысаң езулік дауысты Ы дыбысын осылай таңбалау халықаралық транскрипциялық жүйеден әбден белгілі: Almaty, Kuzylorda, Fazyl, т. б. сияқты қазақтың жер-су аттары, кісі есімдері осылай транскрипцияланады. Сондықтан латындағы бұл Ү таңбасының дыбыстық

мазмұны Ы дыбысы деген түсінік жаппай орныққан. Ал кейбір ұсыныстарға сүйеніп Ы-ны І і таңбасымен беретін болсақ, онда осы таңба белгілеп тұрған жіңішке [i] дыбысына ноқатты Іі таңбасын алуға тура келеді, олай болса, И/Й-ді Үү таңбасымен жазу керек болады. Ал бұл сөздердің жазба мәтіндегі танымалдығын төмендетеді, қолайсыз: unstytut (институт), une (ине), mynustr (министр), ауу (аю), yt (ит), оқуға (оқиға), taryhu (тарихи), ғылым (ғылыми). Сондықтан Ы дыбысын Ү таңбасымен, соған сәйкес И/Й-ді Іі таңбасымен беру сөздердің графикалық кескінін қазақ оқырманына бірден танымал жасайды: udys, угуs, bassy, qajy; inelik, igeru, мәдени, universitet, respublika

12. Әліпбиде Ю, Я әрпі мен Ъ, Ы белгісіне арнайы таңба алынған жоқ, себебі алғашқы екеуі көп қызметті орыс әріптері, олар қазақ сөзінде бірнеше дыбыстың тіркесін білдіреді,

Ең бастысы, латын әліпбиін енгізу арқылы қазақ тілін «отарланған тіл» аумағынан алып шықсақ, әлдеқайда оңды іс болмақ. Тіліміздің «отарланғаны» қазір бізге аударма ісінде де қатты білініп жатыр. Мысалы, ағылшын тіліндегі institutional, emotional, functional сөздерін институттық, эмоциялық, функциялық деп қазақ тілінің табиғатына сай алсақ, ғалымдар мейлінше қарсылық танытады. Олар орыс тілінің ыңғайындағы институциональный, эмоциональный, функциональный сөздерімен үндес етіп, қазақ тілінде де институционалды, эмоционалды, функционалды деп қолдануды жөн көреді. Демек, бұл мәселеде де бізді көп шаруа күтіп тұр.

Әдебиеттер тізімі

1. Латын әліпбиіне көшу: ғылыми-тәжірибелік негіздер, даму процесі және басты мәселелер. — Астана: «Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы» КеАҚ, 2018.

2. А. Сейітбекова. Жаңа қазақ әліпбиінің графикасы мен құрамы: Жаңа емле: оқу-әдістемелік құрал. — Нұр-Сұлтан, 2019 — 14 – 15-б.

3. Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау: теориясы мен практикасы: ұжымдық монография // жалпы ред. басқарған А. Фазылжанова. — Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2016.

4. Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. — Алматы: Арыс, 2007.

5. Сыздық, Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). — Астана: Елорда, 2000.

6. Әміржанова, Н. Латын әліпбиі негізіндегі қазақ жазуының графикасы мен орфографиясы (1929 – 1940 жж.): филол. ғ. к. ... дисс. — Алматы, 2010.

7. Байтұрсынұлы, А. Дыбыстарды жіктеу туралы // Тіл тағылымы. — Алматы: Ана тілі, 1992.

*Баян АЛИМОВА, жаратылыстану ғылымдарының магистрі, аға оқытушы,
alimovabayan20@gmail.com, +77212441578*

*Азиза КОШЕКОВА, педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы,
kosheковаaziza@gmail.com, +77475963196*

*(Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш., 9)*

*Ләззәтжан МУСТАФИНА, физика-математика ғылымдарының кандидаты,
Қарағанды техникалық университетінің доценті,
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Н. Назарбаев даңғылы, 56,
muhamed_l29m1956@mail.ru, +77212565932*

УНИВЕРСИТЕТТЕРДЕ ЖОҒАРЫ МАТЕМАТИКА ПӘНІН ОҚЫТУДЫ ОҢТАЙЛАНДЫРУДЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Аннотация. Аталған мақалада қазіргі кездегі жоғары математиканы оқытудың кейбір мәселелері қарастырылады. Заманауи компьютерлік технологияларды оңтайландыру мен қолдану жолдарына ерекше назар аударылып, білім беруді ізгілендіру мен тәжірибеге бағыттауды жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Негізгі сөздер: ақпараттық технологиялар, оқыту процесін оңтайландыру, математикалық құзыреттілік, практикаға бағдарлану.

*Баян АЛИМОВА, магистр естественных наук, старший преподаватель,
alimovabayan20@gmail.com, +77212441578*

*Азиза КОШЕКОВА, магистр педагогических наук, преподаватель,
kosheковаaziza@gmail.com, +77475963196*

*(Қарағандық университет Қазпотребсоюзы,
100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9)*

*Ләззәтжан МУСТАФИНА, кандидат физико-математических наук, доцент,
Қарағандық техникалық университет,
Республика Казахстан, г. Караганда, проспект Н. Назарбаева, 56,
muhamed_l29m1956@mail.ru, +77212565932*

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ОПТИМИЗАЦИИ ПРЕПОДАВАНИЯ ВЫСШЕЙ МАТЕМАТИКИ В ВУЗЕ

Аннотация. Данная статья рассматривает некоторые проблемы преподавания высшей математики на современном этапе. Особое внимание уделяется путям оптимизации и использованию современных компьютерных технологий, что позволяет реализовать гуманизацию и практико-ориентированность образования.

Ключевые слова: информационные технологии, оптимизация процесса обучения, математическая компетентность, практико-ориентированность.

*Bayan ALIMOVA, Master of Natural Sciences, Senior Lecturer,
alimovabayan20@gmail.com, +77212441578*

*Aziza KOSHEKOVA, Master of Pedagogical Sciences, Teacher,
kosheковаaziza@gmail.com, +77475963196*

*(Karaganda University of Kazpotrebsoyuz,
100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Academicheskaya st., 9)*

*Lezzetzhан MUSTAFINA, Candidate of Physico-mathematical Sciences, Associate Professor,
Karaganda Technical University,
100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, N. Nazarbayev Avenue, 56,
muhamed_l29m1956@mail.ru, +77212565932*

SOME ASPECTS OF OPTIMIZATION ON TEACHING HIGHER MATHEMATICS IN UNIVERSITIES

Abstract. This article considers some problems of higher mathematics teaching at the present stage. Special attention is paid to the ways of optimization and the use of modern computer technologies, which makes it possible to realize the humanization and practice-oriented education.

Keywords: information technologies, optimization of the learning process, mathematical competence, practice orientation.

Мәселені анықтау. Материалдық өндіріс және жалпы қоғам жоғары оқу орнында әлемдік стандарттар деңгейінде мамандық бойынша жұмыс істеуге қабілетті, тұрақты кәсіби өсуге, әлеуметтік және кәсіби ұтқырлыққа дайын жоғары білікті мамандарды даярлауға әлеуметтік тапсырыс қалыптастырады. Кәсіптік білім берудің негізгі мақсаты — еңбек нарығында бәсекеге қабілетті, құзыретті, жауапты, өз кәсібін еркін меңгерген және сабақтас салаларда бағдарланған, мамандығы бойынша әлемдік стандарттар деңгейінде тиімді жұмыс істеуге қабілетті, тұрақты кәсіби өсуге, әлеуметтік және кәсіптік ұтқырлыққа дайын тиісті деңгейдегі және бейіндегі білікті жұмыскерді даярлау.

Қазтұтынуодағы Қарағанды университетінің студенттеріне жүргізілген сауалнаманың нәтижесінде алынған негізгі принциптік нәтиже олардың өздеріне анықтама беру негізінде құрылған [1]. Жоғары математика университетте оқытылатын ерекше білім беру пәні болып табылады, ол басқа жалпы білім беру, жалпы инженерлік және арнайы пәндерді оқуға негіз болады. Ол студенттердің ғылыми дүниетанымын қалыптастыру мен дамытуда, олардың ақыл-ойын тәрбиелеуде, ақыл-ой қабілеттерін жетілдіруде ерекше рөл атқарады. Жоғары математика курсына оқытудың тиімді әдістерін іздеу ЖОО оқытушылары жұмысының маңызды бағыттарының бірі.

Соңғы зерттеулер мен жарияланымдарды талдау. Бүгінгі таңда ақпараттық технологиялар қазіргі қоғамның әртүрлі салаларында, соның ішінде білім беруде кеңінен қолданылады. Дәл осы жерде бүкіл қоғамды ақпараттандырудың әлеуметтік, психологиялық, жалпы мәдени, кәсіби алғышарттары қалыптаса бастайды. Демек, білім беру саласын ақпараттандыру қазіргі қоғамдағы ақпараттандыру процесінің басым бағыттарының бірі болып табылады. Жоғары оқу орындарындағы білім беруді дамытудың қазіргі кезеңінде гуманитаризация мен жалпы мәдени компонентке көп көңіл бөлінген кезде іргелі пәндер, оның ішінде математика үшін оқу жоспарларында қарастырылған оқу уақыты қысқарады. Сондықтан оқу процесін оңтайландыру жолдарын табу қажет.

Жалпы проблеманың бұрын шешілмеген бөліктерін бөліп көрсету. Оңтайландыру бір мезгілде екі критерий бойынша жүргізілуі тиіс: оқыту процесінің тиімділігі мен сапасы және оқыту процесінде педагогтер мен студенттердің уақытын жұмсау өлшемі. Жоғары математиканы оқыту процесін оңтайландыру құралы жоғары оқу орындарында жоғары математика курсына оқытуға заманауи ақпараттық технологияларды,

оның ішінде компьютерлік математикалық жүйелерді (Maple, MatLab, Matncad, Mathematica) жүйелі енгізу бола алады [2]. Жоғары математиканы жоғары оқу орындарында оқытуда ақпараттық технологияларды қолдану мазмұнды байытуға және оқу материалын игерудің формалары мен әдістерін әртараптандыруға мүмкіндік береді; сабақтарда студенттердің оқу және шығармашылық іс-әрекетінің мотивациясын арттырады; әр оқушының жеке позициясын белсендіреді; студенттерге алдағы сабаққа өз бетінше дайындалуға және оларды кейіннен практикалық жұмыста қолдану үшін түбегейлі жаңа білім алуға мүмкіндік береді және т. б.

Зерттеу мақсаты. Осы саладағы соңғы зерттеулер көрсеткендей, компьютерлік жүйелер инварианттылықпен және модульділікпен сипатталатын кең спектрге ие, бұл кез келген мұғалімге осы компьютерлік математикалық жүйелердің жұмыс принциптерімен хабардар болған жағдайда олардың жеке мүмкіндіктерін жүзеге асыруға, оқыту стратегиясы мен тактикасын құруға мүмкіндік береді. Компьютерлік жүйелердің ерекшелігі — олардың көп функционалдылығы. Жаңа ақпараттық технологиялар құралы ретінде олардың бірнеше функциялары бар: анықтамалық-ақпараттық, есептеу, бағдарламалау тілдерінің функциялары, коммуникативті (интерактивтілікті, байланыс формалары мен әдістерін, бейімделуді қамтамасыз ету) және конструктивті-комбинаторлық. Электрондық оқулықтардың қалыптасқан принциптері негізінде көпфункционалды педагогикалық бағдарламалық өнімдер ретінде жасалған, олар аудиториялық сабақтарда да, студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыруда да, қашықтықтан оқытуда да қолданыла алады.

А. Н. Крылов университеттің негізгі міндеті «оқу қабілетін үйрету» деп мәлімдеді, ал ешқандай мектеп дайын маманды босата алмайды: кәсіпқой өзінің қызметін қалыптастырады. Мақсаты — «оқу қабілеті» студенттердің өзіндік жұмыстары кезінде толық дамиды. Оқу процесіне жоғары математикадан дәріс мәтіндері мен практикалық сабақтардан тұратын оқу-әдістемелік кешендер енгізілді, олардың негізінде өздігінен шешуге арналған көптеген тапсырмалар және өздігінен білім алуға және өзін-өзі бақылауға арналған түрлі материалдар, шығармашылық тапсырмалар ұсынылады. Бұл оқу кешендеріне өздігінен оқуға арналған арнайы жұмыс дәптерлері кіруі мүмкін, олар электронды және файл түрінде таратылуы мүмкін. Сонымен қатар мұндай оқу құралдарын жасауға тікелей қатысатын студенттер де болуы

мүмкін. Осындай әдістемелік кешендердің арқасында дәріс оқытушының студенттермен белсенді диалогіне айналуы мүмкін, сізге өз бетінше жұмысты дұрыс бағытта бағыттауға мүмкіндік береді [3].

Студенттердің мотивациясы математикалық білімнің теориялық және практикалық маңыздылығын түсіну болып табылады. Экономикалық университет студенттерінің математикалық құзыреттілігінің эмоционалдық-еріктік компоненті олардың жеке қасиеттері мен жауапкершілік, бастамашылық, ұқыптылық, мақсаттылық, тәуелсіздік, табандылық сияқты ерекшеліктерімен сипатталады, бұл оқу және болашақ кәсіби қызметтің тиімділігіне байланысты. Алайда басты мәселе қалады, яғни кәсіби бағытталған сипаттағы есептерді шешуде математикалық білімді қолдана алмайтын студенттердің пайызы әлі де жоғары.

Зерттеудің негізгі нәтижелері.

Математикалық құзыреттілікті қалыптастыру математикалық дайындықтан басталады. Студенттердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру деңгейі негізінен осы дайындықтың сапасына байланысты. Математикалық құзыреттілікті пайдалану кезінде студенттер өндіріс кезінде стандартты емес есептерді шешуге дайындығын, есептердің жылдам және оңтайлы шешімдерін таба білуін қалыптастырады. Математика экономикалық пәндерді оқытуда маңызды пән болып табылады, сондықтан математикалық есептерді шеше білу экономикалық бейіндегі мамандар үшін үлкен

мүмкіндіктер береді. Қазіргі уақытта экономиканы, өнеркәсіпті және техникалық білім беруді дамыту процестері қазіргі заманғы құралдарды, оның ішінде қазіргі заманғы математикалық әдістерді меңгерген жоғары тиімді технологияларды әзірлеушілердің жаңа буын мамандарына деген қажеттіліктің артуымен сипатталады. Қазіргі уақытта жоғары математика оқу пәні ретінде техникалық, экономикалық және гуманитарлық мамандықтардың оқу жоспарларында өз ұстанымын мықтап бекітті. Алайда математикалық постулаттар мен заңдар жылдар бойы өзгеріссіз қалса да, оны оқытудағы проблемалар жойылмайды.

Әдебиеттер тізімі

1. *Баширов, А., Ханов, Т.* Использование статистических данных для подтверждения результатов исследований в части ориентированности студентов к научно-исследовательской работе // Вестник КЭУ. Сер. Педагогика. 2021. № 2 (61). С. 69 – 75.

2. *Lezzetzhana Mustafina, Bayan Alimova, Dana Kapzhapparova, Bakhytzhana Mustafina.* The problems of teaching high mathematics with the use of distance learning technologies // Section: Methodology in Education. Ninth International Conference «Modern Trends in Science», 15 – 19.09.2021, Blagoevgrad, BULGARIA [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <http://www.fmns.swu.by> (өтініш берген күні: 11.09.2022).

3. *Aizhan Muhamediya, Aziza Kosheikova.* Using practical content in math learning // Murager. — 2022. — Nur-Sultan.

*Сандугаш АХМЕТОВА, техника ғылымдарының кандидаты,
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш., 9, ada.baks@mail.ru*

«ЖОҒАРЫ МАТЕМАТИКА» КУРСЫН ОҚЫТУДА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕР МЕН ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ПАЙДАСЫ

Аннотация. Аталған мақалада «Жоғары математика» пәнін оқыту барысында арнайы педагогикалық инновациялық әдістер мен тәсілдерді жүйелі түрде пайдаланып, студенттердің шығармашылық ойлауын, ғылыми көзқарасы мен белсенділігін қалыптастыру, өз бетімен білім алу дағдыларын дамыту жолдары қарастырылған.

Негізгі сөздер: жоғары математика, инновация, технология, ғылыми көзқарас, шығармашылық ойлау, білім сапасы

*Сандугаш АХМЕТОВА, кандидат технических наук,
Қарағандинский университет Казпотребсоюза,
100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9, ada.baks@mail.ru*

ПРЕИМУЩЕСТВА ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ И ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ КУРСА «ВЫСШАЯ МАТЕМАТИКА»

Аннотация. В данной статье рассматриваются пути развития творческого мышления, научного мироощущения и активности студентов, развития навыков самостоятельного обучения с использованием специальных педагогических инновационных методов и приемов в преподавании предмета «Высшая математика».

Ключевые слова: высшая математика, инновация, технология, научный подход, творческое мышление, качество образования

*Sandugash AKHMETOVA, Candidate of Technical Sciences,
Karaganda University of Kazpotreboyzuz,
100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya st., 9, ada.baks@mail.ru*

ADVANTAGES OF INNOVATIVE PEDAGOGICAL METHODS AND TECHNOLOGIES IN TEACHING THE COURSE OF «HIGHER MATHEMATICS»

Abstract. This article discusses the ways of developing creative thinking, scientific attitude and increasing students' involvement, as well as the development of independent learning skills using special innovative pedagogical methods and techniques in teaching the subject OF «Higher Mathematics».

Keywords: higher mathematics, innovation, technology, scientific approach, creative thinking, quality of education

Қазіргі тәуелсіз елімізде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім кеңістігіне бағытталған қайта құру қалыптасуда. Білім беру жүйесі жоғары оқу орындарында білім мазмұнын ұйымдастыруды, қарым-қатынасын және құрылымын түбегейлі өзгертуді, жаңартуды талап етуде. Тәуелсіз ел тірегі білімді ұрпақ, ал жаңа дәуірдің күн тәртібінде тұрған мәселе білім беру, ғылымды дамыту. Ғылым мен техниканың даму деңгейі әрбір адамға сапалы және терең білім берілуін қарастырады. Жастардың белсенді шығармашылықпен жұмыс істеуін және кеңінен ойлауға қабілетті болуын талап етеді. Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы

интернеттегі білім беру үшін қолданылатын дәстүрлі статикалық вебсайттарды интерактивті интеллектуалды порталдарға ауыстырады, бұл тек дәстүрлі оқыту әдістерін қолдана отырып, қол жеткізуге болмайтын жаңа, терең білім алуға қосымша мүмкіндіктер береді [1].

Сондықтан жоғары оқу орындарында білім беретін мұғалімдердің алдына қойылып отырған міндеттердің бірі — оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және қазіргі заманғы инновациялық әдіс-тәсілдерді меңгеру. Қазіргі таңда оқытушылар инновациялық және интерактивтік әдістемелерін сабақ барысында

пайдалана отырып, сабақтың сапалы, әрі қызықты өтуіне ықпалын тигізуде.

Инновация — қазіргі ойлау үлгісі мен дәстүрлі таным ерекшелігіне ұқсамайтын жаңа ойлау жүйесін тауып шығару, кезектегі білім мен материалдық мүмкіндіктерді пайдалана отырып, көнені өңдеу, бар нәрсені одан әрі жақсарту, кем нәрсені толықтыру, жаңа нәрсені тапқырлау, тың нәрсені байқау, жаңа зат, жаңа әдіс, жаңа жол [2].

Әрбір педагог жаңа инновациялық әдіс-тәсілдерді меңгеру барысында өзін-өзі дамытады және өзін-өзі қалыптастырады. Сондықтан жаңа педагогикалық инновацияларды дер кезінде қабылдап, нәтижелі пайдалана білу әрбір педагогтің негізгі міндеті болып табылады. Ол бүгінгі білім беру кеңістігіне қажет жаңару оқытушының ізденімпаздығы мен шығармашылық жемісімен келмек [3].

Орыс педагогі К.Д. Ушинский айтқандай, қазіргі заман талабына сай әр мұғалім өз білімін жетілдіріп, ескі бірсарынды сабақтардан гөрі, жаңа талапқа сай инновациялық технологияларды өз сабақтарында күнделікті пайдаланса, сабақ тартымды да, мәнді, қонымды, тиімді болары сөзсіз. Бұл жөнінде «Білім туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 8-бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі — оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп көрсетілген [4].

«Қазіргі заманғы жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет», — деп Елбасы атап көрсеткендей, технологияларды жоғары оқу орындарына енгізу және оны мұғалімнің өз пәндеріне тиімді пайдалана білуі қазіргі заманда білім сапасын арттырудың маңызды жолы деп ойлаймын. Оқу үрдісіне жаңа технологияны қолданудың мақсаты — студенттің жеке ерекшеліктерін ескеріп, олардың өз бетінше ізденуін арттырып, шығармашылықтарын қалыптастыру. Ал біз, мұғалімдер, студенттің жеке тұлғалық және интеллектуалды дамуын жобалаушымыз.

Тәуелсіз еліміздің өркендеуі мен болашағы жас ұрпақтың іскерлігіне тікелей байланысты. Ендеше саналы да салауатты ұрпақ тәрбиелеу ұстазға сеніп тапсырылған. Қазіргі заманғы білім беруге қойылатын басты талап оның сапасын арттыру. Ол үшін технологиялардың үздіксіз өзгерістеріне бейімделе алатын тұлға қалыптастыру қажет. Ал оларды даярлау үшін жаңа идеяларды және білім беру технологияларын пайдалану керек [5].

Білім беру жүйесінде жоғары математика пәнін оқытудағы мәселелерді шешу үшін әрбір мұғалім есептерді шығару тәсілдерін меңгеруге болатын интерактивті тапсырмалар арқылы оқытуды ұйымдастыра алу қазіргі заманның математика пәні мұғалімдерінің міндеті.

Жалпы математика пәні мұғалімі заман ағымынан қалмай ілесіп отыруы үшін өз білімін үздіксіз жетілдіріп отыруы, яғни өз уақытында талапқа сай білім жетілдіру курстарынан өтіп тұруы керек.

Математика пәнін оқытуда инновациялық әдістер мен технологияларды қолданудың басты мақсаты — арнайы педагогикалық әдістерді мақсатты, жүйелі түрде пайдаланып, студенттердің шығармашылық ойлауын, ғылыми көзқарасы мен белсенділігін қалыптастыру, өз бетімен білім алу дағдыларын дамыту [6]. Студенттердің өз бетімен шығармашылық жұмыс істеуін қалыптастыру оның пәнге деген қызығушылығынан және қажеттілігінен туады. Математика сабағында студенттердің шығармашылығын қалыптастыру үшін сабақта заманауи технологияларын қолдану қажет. Қазіргі заман технологиялары сабақтың сапасын көтеруге, студенттердің білімге деген қызығушылығын арттыруға, қазіргі заман талабына сай білім алуына көп әсерін тигізеді.

Инновациялық білім беру оқу ісін дамытуға, пәндердің мәнін тереңдетуге, оқытушының кәсіптік шеберлігін арттыруға басқа жаңа технологияларды енгізуге, пайдалануға және шығармашылық жұмыстар жүргізуге бағытталған. Жаңа инновациялық технологияларды қолдану оқытушы үшін де тиімді, себебі сабақты тиімді ұйымдастыра алады, сондықтан студенттің пәнге деген қызығушылығы артады. Сонымен қатар студентке де тиімді, себебі оның тақырып бойынша танымы, түсінігі кеңейеді. Осылайша білім берудің қалыптасқан әдістемесіне оқытудың жаңа технологиясы тұрғысынан өзгерістер енгізілсе, білім сапасы да арта түседі [7].

Оқу процесінің тиімділігі, ең алдымен, студенттердің белсенділігі мен танымдық ізденісіне байланысты. Сондықтан сабақ жүргізуде сыни тұрғыдан ойлау бағдарламасын негізге алып, саралап оқыту тәсілдерін қолданған дұрыс. Дәстүрлі сабақ пен қазіргі сабақты салыстырмалы талдауды зерделей отырып, сабақты жанаша құруды үйреніп, дәріс алушыларға оқу тапсырмасын дайындап, олардың танымдық қызметін белсендіруді, білім сапасын арттыруды ойлау керек. Ол үшін сабақ өткізуде инновациялық технологияларды сабақта қолданған жөн.

Сыни тұрғыдан ойлау мұғалімнің бағыттауымен студенттің өз бетімен білімді игеруге, бір-бірімен қарым-қатынас жасауы. Бағдарлама көптеген стратегиялардан тұрады. Сабақтың құрылымына қарай қолданған жағдайда дәріс алушылар белсенділігі артып, бір-біріне деген сенімі, өзінің түсінігі мен түйсінуі арқылы жаңа білім құрастыруға дағдыланады. Сыни тұрғыдан ойлау технологиясының әдіс-тәсілдерін қолдану арқылы олардың топ болып жұмыс жасауына, талдау жүргізуіне және қорытындылауға үйрете отырып білім беру өте тиімді. Оқушыларды топқа бөлгенде топтың құрамында әртүрлі деңгейде оқитын студенттердің болғанын ескеру керек. Жоғарғы деңгейде оқитын студенттер сабақтың барысында үлгерімі төмен студенттерге көмек көрсетеді. Жаңа сабақты өткенде жақсы оқитын студент өзі ғана біліп қоймай, тобының жаңа сабақты меңгеруіне де ықпал жасайды. Математикалық терминдерді, ережелерді, анықтамалар мен теоремаларды толық айтып жеткізу үшін сабақта математикалық сауатты сөйлеу мәдениетіне көңіл бөлген жөн [8].

Сыни тұрғыдан ойлау бағдарламасымен оқыту нәтижесінде студенттердің өзін-өзі бақылау, бағалау, сөйлеу, тыңдау қабілеттері артады. Инновациялық технологияны қолдануда студенттерге еркін ойлауға мүмкіндік береді, ақыл-ойын дамытады, шығармашылық белсенділігі артады, ұжымды іс-әрекетке тәрбиелейді, тіл байлығы жетіледі, жан-жақты ізденеді, өз ойын жеткізіп үйренеді. Студенттердің сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін дамытуға арналған оқытудың әдіс-тәсілдері білім алушыларға құбылыстардың себептерін толық ұғынуға, ережелер мен заңдылықтардың сырларын терең түсінуге, олардың ғылыми білімдегі орнын аңғаруға жетелейді. Сонымен қатар тақырыптың негізгі өзегін, бағытын, мән-мағынасын түсінеді, тіл байлығын жетілдіреді, өз ойын мазмұнды, мағыналы, дәлелді баяндауға дағдыланады, пәнге қызығушылығы артады.

Педагогикалық инновация — бұл дәріс алушының ойлау қабілетін дамытуға, тәрбиелеу мен оқытуға бағытталған өзгеріс.

Студенттерге сауалнама жүргізген кездегі көбісінің берген жауаптары келесідей болды: «Мен өз бетімше сараптап талдау жасап, қорытынды шығара алмаймын, есеп шығарғанда шешімдерін өз нұсқаларымда ұсынуға қабілетсізбін. Тек қана оқулықтағы мәтінді сол қалпында айтып бере аламын және есепті тек дайын формула бойынша ғана шығара аламын, өз бетімше ойлау қабілетім жоқ». Егер студенттердің тек жадын ғана емес, сонымен қатар логикалық ойлау қабілетін дамытса, онда

олардың терең және саналы түрде білім алуға қабілетті екенін дәлелдейді. Балаларға берілген проблеманы шешудің жолдарын іздестіруді үйрету керек. Ол үшін аудиторияға проблеманы ұсынып, содан кейін оны шешу үшін олардың өз пікірлерін сұрау керек. Проблеманы ұсыну — бұл проблемалық оқытудың тек бастамасы. Бұдан кейін студенттер бірнеше кезеңнен өтуі тиіс:

- проблемаға талдау жасау;
- оқу-танымдық проблеманы нақты тұжырымдау;
- сауатты болжам жасау;
- проблеманы шешу үшін білімнің жеткілікті екенін тексеру.

Математика сабағындағы проблемалық диалог технологиясы келесі мәселелерді шеше алады:

- Реттеуші — мәселелерді шеше білу.
- Коммуникативтік — диалог жүргізу.
- Танымдық — мәтіннен ақпарат алу, логикалық қорытындылар жасау.

Мұғалімнің мақсаты — жаңа педагогикалық технологияларды қолдана отырып, оқушыларды оқуға үйрету. Ал тәжірибе көрсеткендей, білім берудің жаңа технологиялары қолданыста болғанда ғана игерілуі мүмкін. Өз сабақтарымда бірінші кезекте пәнге деген танымдық қызығушылықты дамытуға тырысамын, студенттің белсенді ойлау әрекетіне барынша көңіл бөлемін. Проблемалық жағдайдың шешімін белсене іздеу, ойлап табу, өзі ұғынып түсіну танымдық қызығушылықты оятудың басты шешімі болып табылады. Проблемалық жағдай, әдетте, ойлау үдерісінің бастапқы кезеңі.

Проблема немесе сұрақ туындағанда, түсініксіз жағдайға тап болғанда ойлау үдерісі туындайды. Осылай болу үшін проблемалық жағдайларды пайдаланамын және оларды шешуге көмектесемін.

Мысалы, «Жоғары математика» сабағында «Кездейсоқ оқиғалар», «Қайталама тәуелсіз сынақтар» тақырыптарын зерделеу кезінде есептерді шеше отырып, көрнекті құралдар: тиын мен ойын сүйегін қолдана отырып есептер құрастыруды талап етемін. Мысалы, ойын сүйегін пайдаланып: а) ақиқат; ә) мүмкін емес; б) кездейсоқ оқиғаларды құрастыру. Проблемалық жағдай туғызу мұғалімнен арнайы әдістемелік тәсілдерді меңгеруді талап етеді. Проблемалық жағдайларды келесі үш топқа бөлуге болады: танымдық (теориялық ойлау), бағалау (сыни тұрғыдан ойлау), ұйымдастырушылық (практикалық ойлау). Танымдық проблемалар салыстыру, гипотезаларды ұсыну және ұсыныстар арқылы

шешіледі. Нәтижесінде жаңа тұжырымдар мен жаңа ұғымдар пайда болады.

Әр сабақта студенттерді түсініктердің анықтамасын өз бетінше табуға дағдылауға болады. Құбылыстардың елеулі ерекшеліктерін студенттер бақылауды, сипаттамаларды негізге алып береді. Мысалы, студенттер «Кездейсоқ оқиғалар» ұғымын меңгеріп, «Кездейсоқ шамалар» ұғымын зерделеуге ауысады, яғни «Кездейсоқ шамалар» ұғымын анықтау қажет. Бірнеше рет қайталағаннан кейін студенттің санасында бұл ұғымды анықтау әдістемесі қалыптасады. Бағалау проблемалық жағдайды ұйымдастырудың негізгі мақсаты — студенттің сыни тұрғыдан ойлауын дамыту. Заттар мен құбылыстарды бағалау өмірдің барлық саласында кездеседі. Студенттің сабақта қате пайымдауларын түзетіп, түзету барысында бақылаушылық танытып және салыстыру арқылы қатесін табу керек. Егер мұғалім студенттерге үнемі қатесі жөнделген тапсырмаларды ұсынса, онда нәтижесінде оларда нұсқауларға және тапсырмаларға толық сенімділік туындайды. Мұндайды болдырмау үшін студенттердің талдай білу, қателерді табу және негіздей білу қабілетін дамыту керек. Осы дағдыларды студенттерге біртіндеп сіңіру қажет. Алдымен қатесі бар пікірлерді анықтауға үйрету, содан кейін қателерді теріске шығаратын дәлелдерді таңдау, соңында, дәйекті түрде тұжырымдарды теріске шығаруға үйрету керек. Пікірді жоққа шығару, келтірілген дәлел логикалық заңдар мен ережелерге дәлме-дәл сәйкес келуі тиіс. Мұғалім қателерді іздеу үшін әртүрлі тәсілдерді: өзара тексеру және пікірталас сияқты амалдарды пайдалана алады.

Ал оқу-ұйымдастырушылық жағдай студенттердің практикалық ойлау қабілеттерін дамытады, сонымен қатар мүмкін болатын қиын жағдайлардан шығудың жолын табуға үйретеді. Студенттерді практикалық сабақ кезінде туындайтын мәселелерді шешуге даярлау керек. Сонда студенттердің білімдері тереңірек болады және жаңа деректермен толығады.

Мәселені шешуде ең бастысы — студенттің сабаққа деген қызығушылығын тудыра білу. Мысалы, «Жоғары математика» сабағында «Анықтауыштар» тақырыбын өткенде ауызша есептеу сандарды көбейту, қосу және азайтуды қамтиды, сонымен бірге есептерде сандардың орнына тригонометриялық функциялар да кездеседі. Сонда «Тригонометриялық функцияларды ауызша қалай ықшамдаймын» деген сұрақ туындап, проблема пайда болады. Егер студенттің проблеманы шешуге қажетті білімі болса, мектеп қабырғасынан математика пәні бойынша алған білімі жетік болса, онда

проблеманы шешу сәтті болады. Мысалы, студенттер «Анықталмаған интеграл» тақырыбын өткенде «Функцияның туындысы» түсінігімен таныс, сондықтан өздері анықталмаған интеграл анықтамасын тұжырымдай алады.

Студенттердің логикалық ойлауын дамыту стандартты емес есептерді шешуге ықпал етеді, осындай есептер олардың қызығушылығын тудырады, өз бетінше шешім іздеу іс-әрекетін қалыптастырады. Әрбір мәтін есептерді, белгілі бір оқыту әдістемесін қолданып, шығармашылық етіп жасауға болады. Кейде студенттің өзіне шешудің басқа жолдарын табуды ұсыну керек. Есептерді шешудің түрлі тәсілдерін іздестіру кезінде студенттердің бойында танымдық қызығушылық қалыптасады, шығармашылық қабілеттері дамиды, ғылыми-зерттеу дағдылары пайда болады. Мұғалімге есептердің дайын шешімін ұсыну емес, оларды шешудің әртүрлі тәсілдерін іздеудегі ынталандыру өте маңызды.

Барлық студенттерге бірдей математиканы игеру оңай емес, сондықтан шыдамдылық танытып математиканы нашар меңгерген студенттермен жұмыс жүргізу маңызды. Топ-топпен өз орындарында, сонымен қатар тақта алдындағы жұмыстар жақсы нәтижелер береді. Сабақта есеп шығаруда әртүрлі шешу тәсілдерін пайдалануға, қателесуден және дұрыс жауап алмаудан қорықпауға дағдыландыру қажет. Сабақтың соңында тақырып бойынша қандай сұрақтарды қайталаған дұрыс, қандай тапсырма орындау қажеттігін ұмытпау керек. Жоспарлау кезінде сабақты бірсарынды болдырмау керек, сондықтан сабақта іс-әрекет түрлерін өзгертудің маңызы зор.

Сонымен, «Жоғары математика» курсы оқытуда педагогикалық инновациялық әдістер мен педагогикалық технологияларды пайдаланудың пайдасы зор, себебі барлық жағынан ойластырылған оқу және педагогикалық іс-шаралардың жобаланған моделі, оқу үрдісін ұйымдастыру және жүргізуде студент пен мұғалімге барлық ыңғайлы жағдай туғызады және педагогикалық технология оқу процесін толық меңгеру идеясын іске асыруды болжайды.

Қорытынды

Еліміздің жарқын болашағы, оқу орнындағы бүгінгі жас ұрпақтың терең білім, үлгілі тәрбие алуына байланысты. Заман талабына сай оқу үрдісіндегі өзгерістерді қабылдай отырып, өз пәндерімізге тиімді заманауи педагогикалық технологияларын пайдалануымыз керек.

Инновациялық оқыту білімді тереңдетумен қатар студенттің оқу әрекетіне жетелеп, олардың оқуға деген ынтасын оятады. Қазіргі кезде педагогикалық технология ұғымы бұл қандай да

болсын істегі, шеберліктегі амалдардың жиынтығы.

Қорыта келгенде, жаңа инновациялық педагогикалық технологияның негізгі басты міндеттері мынадай:

- әрбір білім алушының білім алуын және дамуын мақсатты түрде ұйымдастыра білу;

- білім мен білігіне сай келетін бағдар таңдап алатындай дәрежеде тәрбиелеу;

- өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру және дамыту;

- аналитикалық ойлау қабілетін дамыту.

Инновациялық технологияның студенттердің сапалы білім алуларына тигізер пайдасы өте зор, атап айтқанда: түрлі ақпараттық, бейнелік, дыбыстық анықтамалар арқылы білімін жан-жақты жетілдіреді, дамытады; тақырыптан қалып кеткен немесе дұрыс түсінбеген тақырыпты қосымша қайталауға мүмкіндік беріледі; пәнге қызығушылығы, үздіксіз ізденісі артады; ойлау, есте сақтау, пікірталасқа түсу қабілеті дамиды.

Инновациялық технологияның мүмкіндіктерін атай келе, осы технологияны меңгерудегі мұғалімнің кәсіби шеберлігі, ақпараттық технологияны дұрыс және ұтымды қолдана алуы басты мәселе. Әрбір мұғалімнің мақсаты — оқытудың барлық компоненттерін пайдалана отырып, студентке терең білім беру, әрбір студентті жан-жақты етіп тәрбиелеу.

Математика — ғылым патшасы, ал математика пәнінің мұғалімі баланың бойындағы ақыл, білім, парасат, сабырлық, шығармашылық қасиеттерін бойынан аша білетін тұлға. Қазіргі уақытта математиканы оқытудың мазмұнын ашуды жүзеге асыру үшін жаңа инновациялық технология құралдары ауадай қажет. Қазіргі инновациялық технологияның озық жетістіктерін математика сабағында қолдану арқылы танымдылық іс-әрекеттерін ұйымдастыра отырып, студенттердің құзыреттілігін дамытуға болады.

Оқыту үрдісінде оқушылардың пәнге қызығушылықтарын арттыру, оқу материалын игерудің тиімді жолдары мені жаңа материалды баяндауда барлық жаңа инновациялық технологиялар, әдістер және жаңа жолдар әрқашан қызықтырады, қазіргі инновациялық технологиялар мұғалімге оқытуды жоғары

деңгейге жетуіне мүмкіндік береді. Мен өзімнің сабақтарымда оқытудың ұйымдастыру формаларының жеке, топтық, ұжымдық жұмыс жасау түрлерін пайдаланамын. Сабақта, сабақтан тыс кезде оқушылардың шығармашылықпен айналысуына, өз бетінше жаттығулар орындауына мүмкіндік жасауымыз керек.

Математика сабағында компьютерді, мультимедиялық және электрондық оқулықтарды және интерактивті тақтамен презентацияны бірге қолданған жақсы нәтиже береді.

Жаңа инновациялық технологияларды қолдану студенттерді іздемпаздық дағдыларын, шығармашылық жобаларын іске асыруға үйретеді. Алған білімдерін іс жүзінде қалай қолдануын тереңірек түсіндіреді, белсенділік, өз бетімен жұмыс жасау сияқты өмірге қажетті қасиеттерді қалыптастырады.

Әдебиеттер тізімі

1. *Карымсакова, А., Ахаева, Ж., Касымова, А.* Информационно-образовательные порталы как дополнительный ресурс обучения информатике в общеобразовательной школе // Вестник КЭУ. Сер. Педагогика. 2021. № 4 (63). С. 52 – 59.

2. *Велько, О. А., Кепчик, Н. В.* Эвристическое занятие «Графы как инструмент моделирования процессов природы и общества» // Матэматыка. — 2020. — № 6. — С. 12 – 20.

3. *Кепчик, Н. В., Рабцевич, Т. И., Яблонская, Н. Б.* Опыт реализации технологии эвристического обучения при изучении дисциплины «Высшая математика» // Матэматыка. — 2020. — № 1. — С. 3 – 10.

4. Білім туралы // Об образовании: Қазақстан Республикасының Заңы. — Алматы : Литера, 2000. — 96-б.

5. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 – 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. — Астана, 2004. — 28-б.

6. *Әбілқасымов, А. Е., Көбесов, А. К., Рахымбек, Д., Кенеш, Ә. С.* Математиканы оқытудың теориясы мен әдістемесі. — Алматы : Білім, 1998. — 208-б.

7. *Раджерс, Э.* Инновация туралы түсінік // Қазақстан мектебі, «Әлеуметтік әріптестік жағдайында техникалық және кәсіптік білім беру». — 2011. — № 4.

8. *Көшімбетова, С.* Инновациялық технологияны білім сапасын көтеруде пайдалану мүмкіндіктері. — Алматы : Білім, 2008.

*Нурлан МИНЖАНОВ, доктор педагогических наук,
профессор, minganovnl@mail.ru*

*Гаухар МИНЖАНОВА, кандидат педагогических наук,
заведующая кафедрой иностранного языка, gao_@mail.ru*

*(Карагандинский университет Казпотребсоюза,
100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9)*

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВЛЕННОСТЬ ЛИЧНОСТИ БУДУЩЕГО СЛЕДОВАТЕЛЯ

Аннотация. Изменения, происходящие в профессиональной и педагогической деятельности профессорско-преподавательского состава учебных заведений Республики Казахстан по обучению и воспитанию будущих следователей, объективно обуславливают необходимость в разработке основных положений теории профессионально-педагогической подготовки. Целью являлось обоснование условий формирования профессионально-педагогической подготовленности личности будущего следователя в учебных заведениях Республики Казахстан.

Ключевые слова: Профессионально-педагогическая подготовка студентов, педагогический эксперимент, результаты, компоненты, критерии, показатели, модель, структурные элементы, уровни подготовленности.

*Нурлан МИНЖАНОВ, педагогика ғылымдарының докторы,
профессор, minganovnl@mail.ru*

*Гаухар МИНЖАНОВА, педагогика ғылымдарының кандидаты,
жетел тілі кафедрасының меңгерушісі, gao_@mail.ru*

*(Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш., 9)*

БОЛАШАҚ ТЕРГЕУШІНІҢ ЖЕКЕ БАСЫНЫҢ КӘСІБИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫ

Аннотация. Қазақстан Республикасы оқу орындарының профессорлық-оқытушылық құрамының болашақ тергеушілерді оқыту және тәрбиелеу жөніндегі кәсіби және педагогикалық қызметінде болып жатқан өзгерістер кәсіби-педагогикалық даярлық теориясының негізгі ережелерін әзірлеу қажеттілігін объективті түрде негіздейді. Мақсаты Қазақстан Республикасының оқу орындарында болашақ тергеушінің жеке басының кәсіби-педагогикалық дайындығын қалыптастыру шарттарын негіздеу болды.

Негізгі сөздер: Студенттерді кәсіби-педагогикалық даярлау, педагогикалық эксперимент, нәтижелер, компоненттер, критерийлер, көрсеткіштер, модель, құрылымдық элементтер, дайындық деңгейлері.

*Nurlan MINZHANOV, Doctor of Pedagogical Sciences,
Professor, minganovnl@mail.ru*

*Gauhar MINZHANOVA, Candidate of Pedagogical Science,
Head of the Department of Foreign Languages, gao_@mail.ru*

*(Karaganda University of Kazpotrebsoyuz,
100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya st., 9)*

PROFESSIONAL AND PEDAGOGICAL READINESS OF THE PERSONALITY OF THE FUTURE INVESTIGATOR

Annotation. The changes taking place in the professional and pedagogical activities of the teaching staff of educational institutions of the Republic of Kazakhstan for the training and education of future investigators objectively determine the need to develop the basic provisions of the theory of professional and pedagogical training. The purpose was to substantiate the conditions for the formation of professional and pedagogical readiness of the personality of the future investigator in educational institutions of the Republic of Kazakhstan.

Keywords. Professional and pedagogical training of students, pedagogical experiment, results, components, criteria, indicators, model, structural elements, levels of preparedness.

Введение

Глубокие изменения, происходящие в настоящее время в профессиональной и педагогической деятельности преподавателей, специалистов воспитательных структур учебных заведений РК по обучению и воспитанию студентов, объективно обуславливают необходимость в разработке основных положений теории профессионально-педагогической подготовки как систематизированной, логически связанной совокупности педагогических научных знаний, содержащих целостное описание, объяснение и предсказание функционирования данного вида подготовки в интересах более эффективного решения правоохранительных задач. **Целью** являлось обоснование условий по формированию профессионально-педагогической подготовленности личности будущего следователя в Карагандинском университете Казпотребсоюза.

Теоретические предпосылки

Анализ истории становления и развития профессионально-педагогической подготовки будущих следователей показывает, что она осуществлялась в основном на базе накопленного практического опыта, отдельных теоретических взглядов и представлений.

Проблема профессионально-педагогической подготовки ранее изучалась и освещена в научных работах И. В. Горлинского [1], А. Ф. Дунаева [2], А. С. Батышева [3], Ю. В. Наумкина [4], А. М. Столяренко [5],

Ф. М. Зезюлина [6], В. Я. Кикоть [7], Г. А. Мухиной [8], С. Ф. Сердюк [9], А. Ф. Тарасова [10], А. И. Числова [11], А. В. Буданова [12], А. И. Латковой [13] и др.

В них отмечается, что деятельность следователей органически, объективно включает в себя педагогическое наполнение в виде особых задач, форм, методов, приемов, условий, влияний, результатов и так далее. Поэтому ее эффективность зависит от качества их профессионально-педагогической подготовленности.

Поскольку педагогическая подготовленность студентов учебных заведений РК — составная часть их профессиональной подготовленности, то их педагогическая подготовка выступает как вид профессиональной подготовки.

Материалы и методы

Для проведения опытно-экспериментальной проверки программы формирования и развития профессионально-педагогической подготовленности в контрольной и экспериментальной группе (в количестве 20 человек в каждой) нами были избраны студенты 3 курса Карагандинского университета Казпотребсоюза. Группы являлись сопоставимыми, то есть большинство студентов 3 курса пришли учиться сразу после общеобразовательной школы и не имели профессионального образования и опыта работы, следовательно, у них не могли быть развиты профессионально важные качества (табл. 1).

Таблица 1 — Сформированность профессионально-педагогической подготовленности студентов экспериментальной и контрольной групп (1-й «срез»), %

Показатели	Экспериментальная группа	Контрольная группа
Высокий уровень	10,6	11,7
Средний уровень	18,3	17,5
Низкий уровень	71,1	70,8

Проведение формирующего эксперимента осуществлялось путем последовательного прохождения нескольких этапов:

- пилотажного исследования;
- подготовительного, состоящего, в свою очередь, еще из нескольких этапов;
- основного, в ходе которого непосредственно проводился эксперимент;
- заключительного, в ходе которого подведены итоги эксперимента.

Результаты и обсуждения

Результатом завершающего этапа формирования профессионально-педагогической подготовленности личности будущего следователя является схема возникновения

согласованности между всеми компонентами профессионально-педагогической подготовленности, что выражается в появлении чувства удовлетворения от проявлений понимания, соперничества, содействия в отношении окружающих людей, а также в умении противодействовать негативным явлениям окружающей действительности.

Намеченная схема может служить, на наш взгляд, примерным ориентиром для формирования профессионально-педагогической подготовленности студентов в условиях учебных заведений Республики Казахстан. Причем, примерный характер этой схемы отражает тот факт, что временные границы подвижны и

качественные черты каждого последующего этапа закладываются в ходе предшествующего.

Этап формирования ознаменовался необходимостью изучения спецкурса «Профессионально-педагогическая подготовка будущего следователя», призванного более содержательно и целенаправленно подготовить студентов. При разработке содержания спецкурса мы исходили из того, что данный курс должен быть тесно связан с изучением психолого-педагогических дисциплин и является их логическим продолжением. Изучение спецкурса предполагает наличие таких мероприятий, как прослушивание лекционного материала, выполнение практических заданий, самостоятельная работа с психолого-педагогической литературой по теоретическому осмыслению вопросов и дальнейшему практическому применению.

При этом в контрольной группе обучение осуществлялось на основе нормативных программ.

Установление целесообразности вносимых в учебно-воспитательный процесс изменений выступило основной задачей опытно-экспериментальной работы. О результативности программы формирования и развития профессионально-педагогической подготовленности будущих следователей свидетельствовали данные основных «срезов» (до начала и по окончании эксперимента) и промежуточных, указывающих на эффективность развивающей деятельности в рамках каждого из этапов. Анализ результатов «срезов» позволил выявить позитивные изменения в формировании и развитии студентов экспериментальной группы.

Данные основных «срезов» показали положительную динамику развития компонентов и основных элементов профессионально-педагогической подготовленности студентов учебных заведений РК (таблицы 2, 3).

Таблица 2 — Оценка развития компонентов профессионально-педагогической подготовленности студентов

Компоненты	Экспериментальная группа		Контрольная группа	
	Экспертная оценка	Самооценка	Экспертная оценка	Самооценка
	Средний балл			
Мотивационно-целевой	4,6	4,8	3,38	4,07
Содержательный	4,21	4,5	3,71	4,13
Результативный	4,29	4,34	3,46	4,04

Повышение показателя оценки развития компонентов профессионально-психологической подготовленности студентов в экспериментальной группе составило 0,8-1,03 балла, в контрольной — 0,2-0,6 балла.

По окончании опытно-экспериментальной работы в экспериментальной группе было выявлено, что доля студентов с низким уровнем развития профессионально-педагогической подготовленности составила 16,2 %, в отличие от

контрольной — 57,3 %. В качестве критериев оценки уровня развития профессионально-педагогической подготовленности выступили педагогическая образованность, педагогическая убежденность, педагогическая активность и педагогические умения, необходимые следователю в служебной деятельности.

Установлена эффективность формирующей деятельности на отдельных ее этапах, проявившаяся в:

Таблица 3 — Сформированность профессионально-педагогической подготовленности студентов экспериментальной и контрольной групп (2-й «срез»), %

Показатели	Экспериментальная группа		Контрольная группа	
Высокий уровень	10,6	24,9	11,7	12,9
Средний уровень	18,3	27,6	17,5	17,9
Низкий уровень	71,1	47,5	70,8	69,2

- высокой мотивированности на развитие профессионально-педагогической подготовленности большего числа студентов экспериментальной группы (3,8 балла по 5-балльной шкале);

- наличии системы знаний о профессии, характеризующихся совокупностью необходимых качеств (82,2 % положительных отметок по итогам дифференцированного зачета);

- возрастании числа студентов с позитивным отношением к занятиям и процессу формирования и развития компонентов в профессионально-педагогической подготовленности (от 57,2 % до 91,8 %);

- осознании ее значимости для профессии следователя (60,8 % указали на высокую значимость) и так далее.

Таким образом, результаты начального, промежуточного и последнего среза позволяют

судить об эффективности проделанной работы. Действенность предлагаемой нами системы воспитательных средств определялась с помощью целого комплекса диагностических процедур, в том числе путем сравнения сдвигов в уровне сформулированности профессионально-педагогической подготовленности личности у студентов экспериментальных и контрольных учебных групп. За многолетний период своей исследовательской работы мы попытались осуществить такое сравнение на обширном материале самых разных по местным условиям учебных групп в учебных заведениях. В итоге были получены данные, убедительно подтвердившие высокую эффективность экспериментальной системы воспитания профессионально-педагогической подготовленности студентов по сравнению с традиционной, применявшейся подавляющим большинством педагогов заведений РК.

Реализация этой системы неизменно привела к тому, что студенты с первым и вторым уровнем профессионально-педагогической подготовленности (наиболее значимый показатель) оказывалось в экспериментальных группах в 2 раза больше, чем в контрольных учебных группах (с аналогичной исходной профессионально-педагогической подготовленностью). В контрольных группах численность студентов с первым уровнем профессионально-педагогической подготовленности если и сокращалась, то незначительно.

В связи с чем эффективность раскрытия содержания спецкурса определяется наличием следующих условий:

а) до начала изучения спецкурса должны быть пройдены все основные педагогические дисциплины;

б) спецкурс должен быть прочитан до учебной практики.

Однако спецкурс обеспечивает освоение лишь содержательной стороны исследуемой нами подготовленности. Содержательная сторона предлагается быть формулируемой в ходе учебной практики. В соответствии с этим определены практические задания для выполнения в процессе стажировки, которые составляют третий блок формирующих действий.

После прохождения учебной стажировки обсуждаются результаты проделанной работы, просмотр дневников и собранного материала, выставляются оценки.

Приведенные данные результатов изменения критериев психолого-педагогической подготовленности студентов свидетельствуют о необходимости специального формирования исследуемой подготовленности (таблицы 4, 5), что подтверждают наглядные данные изменения уровня подготовки студентов.

Система профессионально-педагогической подготовки студентов вузов РК выступает важным элементом в общей профессиональной подготовке специалистов и должна носить пролонгированный, гибкий и дифференцированный характер.

Таблица 4 — Сформированность профессионально-педагогической подготовленности студентов экспериментальной и контрольной групп (3-й «срез»), %

Показатели	Экспериментальная группа			Контрольная группа		
Высокий уровень	10,6	24,9	48,4	11,7	12,9	13,3
Средний уровень	18,3	27,6	35,4	17,5	17,9	29,4
Низкий уровень	71,1	47,5	16,2	70,8	69,2	57,3

Изучение практики профессионально-педагогической подготовки студентов в Карагандинском университете Казпотребсоюза, целенаправленное и длительное наблюдение за педагогической подготовкой, анализ теоретических источников по данной проблеме, показало, что по своей сущности, профессионально-педагогическая подготовка студентов является общественно обусловленным социальным явлением, обеспечивающим подготовку специалистов высшей квалификации для с четко обозначенными структурными элементами.

Таким образом, проведенное исследование показало, что максимальное использование потенциала педагогического процесса в

совершенствовании профессионально-педагогической подготовки студентов вузов РК предполагает [14, 15, 16, 17]:

- четкую постановку учебно-воспитательных целей профессионально-педагогической подготовки;

- качественный отбор и логическое построение содержания профессионально-педагогической подготовки;

- реализацию данного содержания через наиболее эффективные технологии обучения и воспитания;

- комплексное использование различных педагогических приемов, методов и средств для эффективности профессионально-педагогической подготовки студентов вузов РК;

- наличие высокого уровня квалификации руководящего, профессорско-преподавательского

состава, всех административных работников вузов РК.

Таблица 5 — Динамика роста уровней компонентов профессионально-педагогической подготовленности студентов на различных этапах опытно-педагогической работы

Компоненты профессионально-педагогической подготовленности	Уровни профессионально-педагогической подготовленности					
	Контрольная группа			Экспериментальная группа		
	высокий	средний	низкий	высокий	средний	низкий
Мотивационно-целевой	16,3	49,1	34,6	39,7	54,1	6,2
Содержательный	16,8	47,3	35,9	48,4	43,3	8,3
Результативный	17,0	46,1	36,9	41,1	55,8	3,1

Выводы

Анализ результатов опытно-экспериментальной работы позволил выделить и обосновать основные педагогические условия, обеспечивающие успешное формирование профессионально-педагогической подготовленности личности студентов в процессе его подготовки:

- программно-целевая и профессиональная направленность учебно-воспитательного процесса;

- опора на личностно-деятельностный и культурологический подход;

- учет структурного взаимодействия всех компонентов профессионально-педагогической подготовленности будущего следователя (мотивационно-целевого, содержательного и результативного);

- комплексное воздействие преподавателей на интеллектуальную, эмоционально-волевою и деятельностьную сферу личности студента;

- единство формирования всех элементов профессионально-педагогической подготовленности (педагогическая образованность, педагогическая убежденность, педагогическая активность и педагогические умения);

- моделирование в учебно-воспитательном процессе педагогических ситуаций и условий деятельности, воспроизводящих будущую деятельность следователя;

- учет индивидуально-психологических особенностей личностного развития студента;

- использование педагогической системы «Студент — преподаватель — учебный коллектив»;

- стимулирование самостоятельности студентов;

- планирование, организация, регулирование и контроль в движении к заданному уровню развития профессионально-педагогической подготовленности личности студента в условиях учебных заведений Республики Казахстан

Список литературы

1. Горлинский, И. В. Педагогическая система гибкого обучения специалистов в высших учебных заведениях России. — М., 1997. — 175 с.

2. Основы педагогики высшей и средней специальной школы в системе МВД / под ред. И. В. Горлинского. — М., 1992. — 164 с.

3. Психология и педагогика в профессиональной подготовке сотрудника ОВД / под ред. А. Ф. Дунаева, А. С. Батышева. — М., 1993. — 231 с.

4. Психология. Педагогика. Этика / под ред. Ю. В. Наумкина. — М., 1999. — 344 с.

5. Юридическая педагогика в МВД / под ред. А. М. Столяренко. — М., 1997. — 273 с.

6. Зезюлин, Ф. М. Совершенствование подготовки слушателей (курсантов) вузов МВД к действиям против вооруженного правонарушителя: дис. ... канд. пед. наук. — М., 1995. — 178 с.

7. Кикоть, В. Я. Формирование культуры профессионального общения у курсантов училищ ВВ МВД России : дис. ... канд. пед. наук. — СПб., 1994. — 156 с.

8. Мухина, Г. А. Формирование профессионализма у курсантов юридических институтов МВД будущих следователей : дис. ... канд. пед. наук. — СПб., 1998. — 145 с.

9. Сердюк, С. Ф. Педагогические аспекты управления в коллективе среднего специального заведения МВД СССР : дис. ... канд. пед. наук. — М., 1990. — 164 с.

10. Тарасов, А. Ф. Воспитание педагогической культуры у слушателей — будущих организаторов воспитательно-правовой работы в ОВД : дис. ... канд. пед. наук. — СПб., 1996. — 154 с.

11. Числов, А. И. Профессиональная деятельность сотрудника милиции (теоретико-правовой аспект) : дис. ... канд. юрид. наук. — СПб., 1997. — 178 с.

12. Буданов, А. В. Реализация комплексного решения задач обучения и воспитания в ходе учебного процесса // Профессиональное воспитание в учебном процессе образовательных учреждений МВД России. — М., 1997. — С. 45 – 51.

13. Латкова, И. А., Колонтаевская, И. Ф. Профессиональная педагогика в деятельности руководителя органа, подразделения внутренних дел // Профессиональная педагогика в работе с персоналом органов внутренних дел. — М., 1995. С. 67 – 72.

14. Минжанов, Н. А. Личность как субъект управленческого аспекта педагогической

деятельности. // Международный журнал экспериментального образования. — 2015. — № 4. — С. 308 – 311.

15. *Minzhanov, N. A.* Professional Training of Social Workers: Development of Professionally Significant Qualities in the Future Social Workers // «Impakt Faktor/Indexing» Journal: International Journal of Environmental Science Education. — 2016. — Vol. 11. — No. 10. — P. 3 746 – 3 754.

16. *Minzhanov, N. A.* The Process of Pedagogical Culture Formation in the Future Social Worker // «Impakt Faktor/Indexing» Journal: International Journal of Environmental Science Education. — 2016. — Vol. 11. — No. 12. — P. 5 282 – 5 289.

17. *Минжанов, Н. А.* Особенности патриотического воспитания молодежи в условиях глобализации // Вестник Павлоградск. гос. ун-та. Сер. Педагогическая. 2017. № 3. С. 199 – 208.

*Гулчехра СИДИКОВА, аға оқытушы,
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш., 9,
siddik84@mail.ru, +77761496616*

*Азиза ЕРЖУМАНОВА, магистр, аға оқытушы,
Абылқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Н. Назарбаев даңғылы, 56, azizaerjik@mail.ru*

TED-КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҮЙРЕТУ

Аннотация. Мақалада TED-конференция материалдарын қолдана отырып, ағылшын тілінде сөйлеуді қалыптастыру және оқыту құралы ретінде пайдаланудың артықшылықтары жайлы көрсетілген. Сондай-ақ сөйлеуді оқытудың әдістері мен тәсілдері де қарастырылған.

Негізгі сөздер: цифрлық технологиялар, интернет-ресурстар, конференциялар.

*Гулчехра СИДИКОВА, старший преподаватель,
Карагандинский университет Казпотребсоюза,
100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9,
siddik84@mail.ru, +77761496616*

*Азиза ЕРЖУМАНОВА, магистр, старший преподаватель,
Карагандинский технический университет имени Абылқаса Сағынова,
Республика Казахстан, проспект Н. Назарбаева, 56, azizaerjik@mail.ru*

ПРЕПОДАВАНИЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА С ПРИМЕНЕНИЕМ МАТЕРИАЛОВ TED-КОНФЕРЕНЦИЙ

Аннотация. В статье рассматриваются преимущества использования материалов TED-конференций в качестве инструмента формирования и обучения английскому языку. Также представлены методы и приемы обучения речи.

Ключевые слова: цифровые технологии, интернет-ресурсы, конференции.

*Gulchekhra SIDIKOVA, Senior Lecturer,
Karaganda University of Kazpotrebsoyuz,
100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya st., 9,
siddik84@mail.ru, +77761496616*

*Aziza YERZHUMANOVA, Master, Senior Lecturer,
Abylkas Saginov Karaganda Technical University,
100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Nazarbayev Avenue, 56,
azizaerjik@mail.ru*

USING TED TALKS IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Abstract. The article deals with the teaching of English language using TED-conference materials as a tool for developing and teaching English. Also, methods and techniques for the teaching English language are presented.

Key words: digital technologies, Internet resources, conferences.

Мәселені анықтау. Бүгінгі таңда студенттердің цифрлық заманның ұрпағы болу үшін дәстүрлі және ақпараттық білім берудің артықшылықтарын үйлесімді қолданатын технологияларды толығымен қолдануымыз қажет. Студенттер жеткілікті жоғары дәрежеге ие цифрлық технологиялардың заманауи әлемінде дәстүрлі және ақпараттық білім берудің

артықшылықтарын үйлесімді түрде үйлестіретін, студенттердің оқуға деген ынтасын арттыратын және шет тілін меңгеру деңгейін көтеретін оқыту әдістерін әзірлеу қажет.

Тілді меңгеруде мазмұнды сабақ және нақты тілдік шығармашылық болу керек. Тек осы жағдайда ғана оқушы білім алушыдан үйренушіге айналады, дербестікке ие болады

және жаңа білім беру стандарттарына сәйкес өзін-өзі дамытуға ұмтылады» [1, 21 – 22-б.].

Мұғалім цифрлық технологияларды таңдаған кездегі негізгі сұрақтар: нені пайдалану керек, қалай пайдалану керек, ең бастысы, осы немесе басқа ресурстарды не үшін пайдаланады. Бұл ең алдымен сабақтың негізгі мақсаттары мен міндеттерін, демек осы сабақ аясында компьютерлік инновацияларды қолдануды анықтау қажет. Осыдан кейін біз осы мақсаттар мен міндеттерге неғұрлым тиімді қол жеткізу үшін қандай ресурстарды пайдалану керек екенін, сайып келгенде таңдалған оқыту құралы қалай жұмыс істейтінін сұрап алуымыз керек. Жоғарыда аталған мәселелерді егжей-тегжейлі түсіну студенттердің оқу үдерісіне қатысуын және олардың болашақ кәсіби іс-әрекеттерін ойдағыдай жүзеге асыруға қажетті дағдылары мен қабілеттерін дамытуды едәуір арттыра алады. Шет тілдерін оқытуда интернет-ресурстарды пайдалану қазіргі заманғы шындыққа, студенттердің құзыреттілігіне барлық қажетті және сәйкес келетін жағдайларды жасауға мүмкіндік береді.

Тіл үйрену барысында жаңа технологияларды қолдана отырып, педагогикалық қалыптасқан жазу, тыңдау, түсіну, сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға әбден болады. Ал енді психологиялық жағына келетін болсақ, қазіргі уақыт ағымындағы оқушылардың әрқайсысының үйлерінде, әдетте, көптеген ойындары бар компьютерлер, бейнелер мен теледидар бар болғандықтан, олар қоршаған ортаны осындай тәсілмен қабылдауға үйренген. Жаңа технологиялардың мүмкіндіктері оқушыларға оқу бағдарламаларын оқып, тіл үйренуде де сәтті қолданылатынын түсіндіруге мүмкіндік беріп, шығармашылық белсенділікті дамытуға, пәнге деген қызығушылықты арттыруға, тыңдау мен сөйлеу дағдыларын үйренуге жақсы жағдай жасауға әсер етіп, нәтижесінде сапалы білім алуын қамтамасыз етеді.

Жаңа технологияларды ағылшын тілі сабақтарында қолданудың негізгі мақсаттары: тілді үйренуге деген мотивацияларының артуы; тілдік құзыреттілікті дамыту, өзге тілдегі мәтіндерді түсіне білу, сондай-ақ ақпаратты байланысқан және дәйектелген күйінде бере білу; лингвистикалық білім көлемінің артуы; тілін үйреніп жатқан елдің әлеуметтік мәдени құрылымы туралы білімнің толығуы; ағылшын тілін өз бетімен үйренуге даярлық пен қабілеттілікті дамыту.

Компьютерлік оқытуда қолдану шет тіліне үйретуде ағылшын тілінен оқу материалдарын дайындау тәсілдерін өзгертті. Жаңа

технологиялар әдістемелік, дидактикалық, педагогикалық және психологиялық принциптердің тұтас кешенін жүзеге асыруға көмектеседі, таным процесін қызықты және шығармашыл етеді, әрбір оқушы үшін жеке дара жұмыс қабілетін ескеруге мүмкіндік береді. Жаңа технологияларды практикада қолдану оқушылардың танымдық белсенділігін арттырудың жаңа түрін ашады, нәтижесінде жаңа білім ашылады, оқушылардың танымдық белсенділігі дамиды, білімді өз беттерінше толықтырады, ақпараттар ағымында ізденуге және бағдарлауға үйренеді. Жаңа технологияларды ағылшын тілі сабақтарында қолдану тәжірибесін талдай отырып, мынандай қорытынды жасауға болады: оқыту сапасы артады, тұлғаның үйлесімді дамуын қамтамасыз етеді, ақпараттық кеңістікте адаспайтын, ақпарат мәдениетін жетік білетін тұлға болып қалыптасуына көмектеседі.

Ақпараттандырылған қоғамның талабына сай мұғалім де, оқушы да жаңаша көзқарасты, терең ойлы болу керек. Сондықтан заман талабына сай жас ұрпақты көкірегі ояу, ізденімпаз, өзіндік шығармашылық жұмыспен айналыса алатын дәрежеге жеткізуіміз керек. Қоғамның басты бағыттарының бірі — білім беру процесін ақпараттандыру. Жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану білім беру үрдісінде тиімді және білім сапасын көтеруге ықпал жасайды.

Зерттеу мақсаты: Осы мақалада шет тілдерін оқытуда маңызда интернет ресурстардың бірі болған TED интернет ресурсын оқыту процесінде дұрыс қолдануымыз жайлы болады.

TED (Technology — технология, Entertainment — ойын — сауық, Design — дизайн) — бұл «таратуға лайықты идеялар» ұранымен интернетте өнер көрсететін ұйым. Олар технология мен дизайнға баса назар аудара отырып пайда болды, бірақ содан бері олар мәдени және академиялық мазмұнның кең спектрін қосып, желісін одан әрі кеңейтуде. TED интернет ресурсында 2600-ден астам қойылымдар бар. Спикерлер арасында Билл Гейтс, Ричард Доукинс, Боно және Нобель сыйлығының көптеген лауреаттарында кездестіруге болады [2, 1-б.].

TED қазаққа не үшін керек? Бұл — ешқандай да коммерциялық жоба емес. TED өз айналасына қоғамға бей-жай қарамайтын адамдарды топтастырады. Пайда көздемейді. Оны ұйымдастыруға адамдар өз еріктерімен көмектеседі. Бір артықшылығы: TED^x спикерлері, көрермендері мәселеге ғаламдық деңгейде қарай алады. Өйткені TED интернет

ресурсына шығатын баяндамалардың барлығы алдын ала іріктеледі. Баяндамашылар көпшіліктің алдына шығып сөйлеу үшін бір жыл көлемінде дайындалады. Оның әрбір сөзі, дауысының ырғағы қандай болуы керек деген міндеттемелерді алдына алып, үлкен ұжым жұмыс істейді.

TED интернет ресурсының философиясы ақшаға емес, қоғамға пайдалы жұмыс істеуді ұсынады. Аудармашыға, спикерге, ұйымдастырушыға да еңбекақы төленбейді. Есесіне олардың кәсіби өсуіне мүмкіндік береді. Мысалы, мен TED интернет ресурсын көбірек аударып жатырмын. Мұны TED интернет ресурсындағы адамдар елеп-ескеріп, жыл сайын Канададағы үлкен конференцияға шақырады. Жол ақысын өздері өтейді. 10 күн бойы сіз дүниежүзінен жиналған басқа аудармашылармен танысып, араласасыз [3, 2-б.].

Көптеген қойылымдар жиырмадан астам тілде субтитрлермен қамтамасыз етілген.

Ted интернет ресурсындағы сөйлеуді іздеу үшін веб-сайттағы стандартты іздеу функциясын қолданыңыз немесе олардың тақырыптық бетін қараңыз. Кейбір қойылымдар қысқа (алты минуттан аз) және сабақтың қысқа үзінділерін оңай құра алады. Олардың ұзақтығы шамамен 20 минутты құрайды және студенттерді үйде клиптерді көруге, содан кейін сабақта талқылай отырып қолданған дұрыс. Студенттерге үй тапсырмасына, Ted баяндамасын қарап шығыңыз және мазмұн туралы бірқатар сұрақтар қойыңыз деген сияқты тапсырмалар беруге болады. TED интернет ресурсындағы қойылымдарды сыныптағы ең белсенді немесе ынталы студенттер үшін қосымша материал ретінде пайдаланыңыз.

Студенттердің көпшілігіне ұнайтын қойылымдардың бірі «Special Olympics let me be myself-a champion», яғни «арнайы Олимпиада ойындары маған чемпион болуға мүмкіндік берді» деп аталады. Баяндамашы Мэтью Уильямс спорттық жарыстарда алтын жеңіп алған ақыл-есі кем жас жігіт. Оның қойылымынан кейін бірнеше студенттер оның сөйлеуінен шабыттанып және көпшілігі «арнайы Олимпиада» туралы көбірек білгісі келетіндіктерін жеткізді. Позитивті түрде қабылданған тағы бір қойылымды Британдық аспазшы және тележүргізуші Джейми Оливер жасады, ол «әр балаға тамақ үйретіңіз» сөзінде американдықтар арасында семіздік мәселесін талқылады. Кейбір студенттер Оливердің сөзін ұнатты, өйткені олар оны телешоудан жақсы біледі, ал басқалары семіздік маңызды мәселе деп санайды.

TED спикерлері әрқашан аудиториямен жеке әңгімелерімен, құмарлықтарымен, идеяларымен және қалауымен бөліседі. Сонымен қатар Ted дәрістерін ана тілі ағылшын тілі болып табылмайтын адамдар оқиды. TED интернет ресурсында сөйлеуді тыңдайтын кез келген адам неміс, француз немесе корей сияқты бірнеше түрлі диалектпен ағылшын тілінде сөйлейтін адамдарды ести алады және олар сөйлеген кезде әрдайым керемет айтыла бермейді. Бұл ағылшын тілін үйренушілер үшін пайдалы, өйткені бұл оларға ағылшын тілінде сөйлегенде қателіктер жіберуден қорқудың немесе ұялудың қажеті жоқ екенін түсінуге көмектеседі.

Қазіргі кезде көптеген оқытушылар шет тілін үйрету барысында осы TED Talks интернет ресурсын кеңінен қолдануда. TED-бейнероликтер бөлімінде аниматорлар мен педагогтердің бірлескен жұмысы нәтижесінде жиналған қысқа бейне сабақтар жарияланатын бөлім бар.

Соңғы зерттеулер мен жарияланымдарды талдау: Сонымен оқытушылар TED интернет ресурсын сабақтарында қалай қолдана алады?

TED интернет ресурсындағы әр сөз нақты сөйлеудің транскрипциясын қамтиды. Әр сөйлеудің ұзақтығы 5 минуттан кем емес, ең көбі 18 минутқа дейін өзгертіндіктен (кейбіреулері осы уақыт шегінен асып кетсе де), мұғалімдер белгілі бір сөйлеудің олар оқытатын сынып үшін тым қысқа немесе ұзақ екендігі туралы шешім қабылдауы керек. TED Talks өзінің веб-сайтында ұсынатын өте пайдалы бөлім — бұл «тақырыптар» мен «ұзақтыққа» негізделген әртүрлі категорияларға бөлуі (0 – 6, 6 – 12, 12 – 18, 18+), «Тілдер» (бұл жерде сөздердің транскриптітері ағылшын тілімен қатар көп тілде жазылған), «Оқиғалар» бұл бөлімнен сіз нақты спикерлер санатын таба аласыз. Төмендегі ақпараттар TED интернет ресурсында сөйлеуді ауызша сөйлеу және тыңдау сабақтарында қалай қолдану жайында айтылған:

1-қадам: сабақтан тыс тыңдау және сөйлеу практикасы.

Әр апта сайын мен студенттерге тақырып пен спикердің аты-жөні беріліп тапсырма беріледі. Студенттер барлық тақырыпты оқып, түсінбеуі мүмкін, сондықтан олар кез келген сөздердің немесе сөз тіркестерінің анықтамалары мен мағыналарын анықтаудан бастайды. Содан кейін олар транскрипцияны оқып, сөйлеуді тыңдайды. Осы алғашқы тыңдау кезінде студенттер спикердің айтылуына ерекше назар аударуы керек, өйткені TED Talks спикерлерінің көп сөздері студенттерге таныс емес сөздер. Екінші рет тыңдауда студенттерге транскриптіні оқымай, спикерді тыңдауға кеңес беріледі. Оларға спикердің интонацияны қалай

қолданатындығына және белгілі бір сөздерге баса назар аудару керектігі айтылады. Соңында студенттер сол сөйлеудің жеке жазбасын жасап, тапсырманы аудио клипке жіберуі керек.

2-қадам: сабақтағы ауызша тәжірибе.

Студенттер үйде сөйлеудің біреуін тыңдап, аудиоға жазғаннан кейін сол студенттің аудиосы проектордың көмегімен сабақ барысында бәріне көрсетіледі. Егер студенттің айтуында қателіктер болса, оқытушы сол сөздерді қалай дұрыс айту керектігін айтып дұрыстайды. Содан кейін бүкіл сынып сол сөйлемді қайталап оқиды. Сондай-ақ студенттерге сөйлеудегі белгілі бір сөздерге ауызша анықтама беру ұсынылып, сөйлеу кезінде интонация мен емпнді сөзбен қалай қолдану керектігі айтылады.

3-қадам: сабақтағы пікірталастар.

Сабақтағы ауызша тәжірибеден кейін студенттерді маңызды тақырыптар бойынша пікірталастарға тарту. Мысалы, осы мақалада айтылған «арнайы Олимпиада ойындары маған чемпион болуға мүмкіндік берді» деген қойылымда немесе «Әр баланы дұрыс тамақтануға үйретіңіз» сияқты қойылымдар студенттерге жұптасып жұмыс істеп, «денсаулықты сақтау үшін адам үнемі қандай тағамдарды жеуі керек?» тәрізді сауал жауаптармен талқыланады. Содан кейін бір-бірімен біраз уақыт сөйлескеннен кейін олардан өз ойлары немесе тұжырымдары туралы хабарлауды сұрайды.

Зерттеудің негізгі нәтижелері. Осы тақырыпты зерттеу барысында кез келген студент немесе жалпы көпшілік қауымға TED Talk ресурсының бейнематериалдарын қарау өте пайдалы. Бұл ресурстың бейнематериалдарын жиі қарау тек қана ағылшын тілін үйреніп қана қоймай, дүниеге деген ой танымы, көзқарасы кеңінен дамуына үлкен үлес қосары анық.

Егер сіз өзіңіздің ағылшын деңгейіңізді көтергіңіз келсе, төмендегі әдістерді қолданыңыз. Бұл әдістер көп уақытыңызды алуы мүмкін, бірақ нәтижесі сіздің барлық уақытыңызды ақтайтыны аанық.

- Транскриптіні бірден оқымаңыз немесе субтитрлерді бірден қоспаңыз. Алдымен бейненің мағынасын түсінуге тырысыңыз, осылайша сіз сөйлеуді есту және лингвистикалық болжау арқылы қабылдау дағдыларын дамытасыз.

- Содан кейін ағылшын субтитрлерімен бейнені қараңыз. Сіз үшін жаңа лексика мен грамматикалық құрылымдарды жазыңыз. Оларды сөздіктерге көшіріп жазыңыз.

- Жазылған жаңа сөздерді ескере отырып, бейнелерді немесе жеке үзінділерді қайта қараңыз.

- Егер кейбір сәттер әлі де түсініксіз болса, орыс субтитрлері бар бейнені қосыңыз және өзіңізді тексеріңіз.

- Үзіліс жасаңыз! Ақпаратты «қорыту» және демалу өте маңызды.

- Бірнеше уақыттан кейін жаңа сөздер мен конструкцияларды қайталаңыз, содан кейін олармен фразалар мен тұтас сөйлемдер құруға тырысыңыз.

Ted.com сайтынан сіз көптеген қызықты бейнелерді таба аласыз, бірақ шет тілін үйренушілерге немесе оқытушыларға қызығушылық танытатын осындай дәрістердің жиынтығымен бөліскім келеді.

The world's English mania — кәсіпкер Джей Уокер дәрісінде бүкіл әлемде екі миллиард адамның неге ағылшын тілін үйренгісі келетінін түсіндіруге тырысады. Ол ағылшын тілінде сөз тіркестерін қайталайтын қытай студенттерінің фотосуреттері мен аудиожазбаларын бөлісіп, оларды мақтайды.

A word game to communicate in any language — бұл бейне материалда сөйлеу қабілеті бұзылған балалармен жұмыс істеу барысында Аджит Нараянан сөздерді байланыстыру үшін суреттер арқылы сөйлеуді жеткізудің бірқатар әдістерін жасайды. Оның әдістері әртүрлі сөйлеу бұзылыстары бар адамдарға көмектесуі, оның арнайы FreeSpeech қосымшасын жасауына шабыт береді.

Reasons to learn a new language — ағылшын тілі әлемдегі әмбебап тілге тез айналуға және жедел аударма технологиясы жыл сайын жақсарып келеді. Сонымен, неге шет тілін үйрену керек? Колумбия университетінің лингвисті және профессоры Джон МакВотер бейтаныс тілді үйренудің төрт артықшылығымен бөліседі.

My year reading a book from every country in the world — жазушы және блогер Энн Морган АҚШ пен Ұлыбританиядан тыс авторларды әрең танитынын білгенге дейін өзін өте жақсы оқитын адам деп санады. Содан кейін ол жылына әлемнің әр елінен бір кітап оқуды шешіп, экспериментін бастайды.

Don't insist on English! үлкен тәжірибесі бар ағылшын тілі мұғалімі Патрися Райан Дубайдағы TED конференциясында өте қызықты сұрақ қойды: ағылшын тілінің мұндай жаһандық танымалдығы басқа тілдердегі тамаша идеялардың таралуына қалай әсер етеді және ол кедергі келтіреді ме? Бұл қойылым шет тілдерін білушіні бей-жай қалдырмайды

Сонымен қатар осы орайда студенттерге ағылшын тілін жаттықтырулары үшін осыларды да тыңдауларына кеңес беремін:

- Британдық Джейми Оливер — ұзақ және бақытты өмір сүру үшін тамақ пісірудің қаншалықты маңызды екендігі туралы;

- Американдық Рэй Далио — басқа адамдар біздің қателіктерімізді көрулері туралы;

- Американдық Элон Маск — болашақ үшін жаңа технологиялар мен идеялар туралы;

- Австралиялық Молли Райт — балалардың ерте дамуы туралы [4, 3-б.].

Қорытынды

Қорытындылай келе, ED Talk ресурсының бейнематериалдары студенттердің тілдік және әлеуметтік-мәдени құзыреттілігін арттыру процесінде белсенді жұмыс істеу үшін кең мүмкіндіктерді ашады және шет тілін меңгерудің

барлық кезеңдерінде білім алушылар үшін аса құнды үйрену көзі деп айтуға болады.

Қолданылған әдебиеттер

1. *Беляева, И. С.* Из опыта составления учебного пособия по английскому языку для студентов технического вуза / И. С. Беляева, А. Е. Шабанова // Вест. Тверск. гос. тех. ун-та. Сер.: Науки об обществе и гуманитарные науки. 2016. № 3. С. 18 – 23.

2. The best TED talks for English language learners.

3. *Асхат Еркімбай.* TED қазаққа не үшін керек?

4. *Тата Бешенкова.* Как учить английский с помощью TED.

5. Таратуға лайықты TED идеялары (TED ресми сайты) [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <https://www.ted.com/talks> (өтініш берген күні: 11.09.2022).

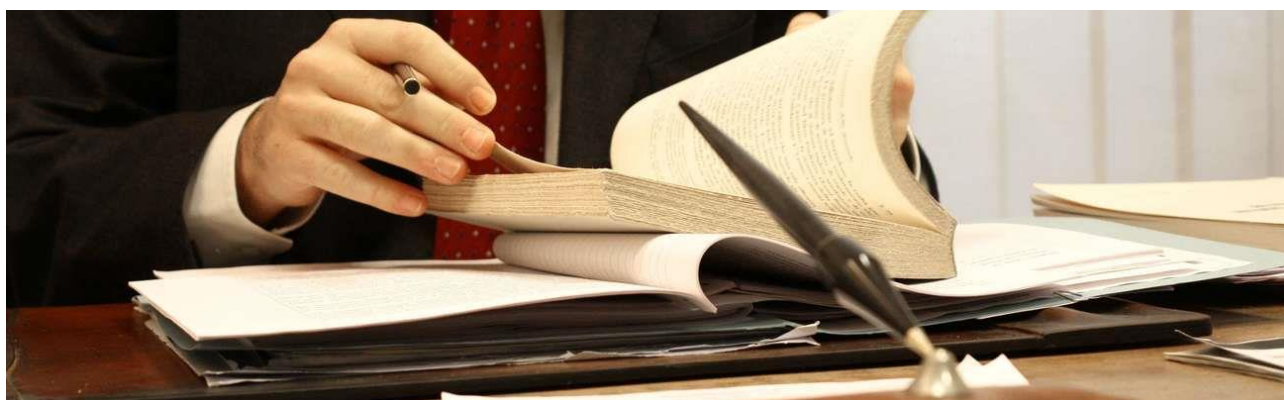
6. TED тарихы [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <https://www.ted.com/about/our-organization/history-of-ted> (өтініш берген күні: 11.09.2022).

ҚҰҚЫҚТАНУ

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

JURISPRUDENCE

*Gulmira ALMENBETOVA, Adjunct of the Faculty of Training
of Scientific, Pedagogical and Scientific Personnel*

*Vladilen TATARYAN, Doctor of Law, Professor, Honorary Worker
of Higher Professional Education of the Russian Federation, Academician of the Eurasian Academy
of Administrative Sciences, Professor of Administrative Law Department*

*(Moscow University of the MIA of Russia named after V. Ya. Kikot,
117997, Russian Federation, Moscow, Academician Volgin st., 12)*

MODERN POLICE ACTIVITIES THROUGH THE PRISM OF KAZAKHSTAN EXPERIENCE

Abstract. The article deals with the problems of improving the activities of the Kazakh police on the basis of expanding its interaction with representatives of society within the framework of a service approach to ensuring public safety. The issues of strengthening the social and legal protection of employees, their continuous training and the exchange of best practices in the field of law enforcement in certain foreign countries have been studied.

It is proposed to use mechanisms based on the use of innovative and digital technologies aimed at the prevention and prevention of offenses. Attention is focused on ensuring the rule of law and public safety, protecting the rights and freedoms of citizens, the inevitability of punishment for offenses.

Keywords: administrative police, offense, law enforcement, civil service, law enforcement agencies.

*Гүлмира ӘЛМЕНБЕТОВА, ғылыми-педагогикалық
және ғылыми кадрларды даярлау факультетінің адъюнкты*

*Владилен ТАТАРЯН, заң ғылымдарының докторы, профессор,
Ресей Федерациясының жоғары кәсіптік білім берудің құрметті қызметкері,
Еуразиялық әкімшілік ғылымдар академиясының академигі,
әкімшілік құқық кафедрасының профессоры*

*(В. Я. Кикоть атындағы Ресей ІІМ Мәскеу университеті,
117997, Ресей Федерациясы, Мәскеу қ., Академик Волгин көш., 12)*

ҚАЗАҚСТАН ТӘЖІРИБЕСІН ЕСКЕРУМЕН ҚАЗІРГІ ПОЛИЦИЯ ҚЫЗМЕТІ

Аннотация. Аталған мақалада қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі қызметтік көзқарас шеңберінде қоғам өкілдерімен өзара іс-қимылын кеңейту негізінде қазақстандық полицияның қызметін жетілдіру мәселелері қарастырылған. Жекелеген шет мемлекеттерде қызметкерлердің әлеуметтік-құқықтық қорғалуын күшейту, оларды үздіксіз оқыту және құқық қорғау саласындағы озық тәжірибемен алмасу мәселелері зерделенді.

Құқық бұзушылықтың алдын алуға бағытталған инновациялық және цифрлық технологияларды қолдануға негізделген механизмдерді қолдану ұсынылады. Заң үстемдігі мен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, құқық бұзушылық үшін жазаның бұлтартпастығына назар аударылады.

Негізгі сөздер: әкімшілік полиция, құқық бұзушылық, құқық қорғау, мемлекеттік қызмет, құқық қорғау органдары.

*Гүлмира АЛМЕНБЕТОВА, адъюнкт факультета
подготовки научно-педагогических и научных кадров*

*Владилен ТАТАРЯН, доктор юридических наук, профессор,
почетный работник высшего профессионального образования РФ,
академик Евразийской Академии административных наук,
профессор кафедры административного права*

*(Московский университет МВД России имени В.Я. Кикотя,
117997, Российская Федерация, г. Москва, ул. Академика Волгина, 12)*

СОВРЕМЕННАЯ ПОЛИЦЕЙСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СКВОЗЬ ПРИЗМУ КАЗАХСТАНСКОГО ОПЫТА

Аннотация. В статье рассмотрены проблемы совершенствования деятельности казахстанской полиции на основе расширения ее взаимодействия с представителями общества в рамках сервисного подхода к обеспечению общественной безопасности. Исследованы вопросы, усиления социальной и правовой защиты сотрудников, их непрерывного обучения и обмена передовым опытом в сфере обеспечения правопорядка отдельных зарубежных стран.

Предложено использовать механизмы, основанные на применении инновационных и цифровых технологий, направленные на предупреждение и профилактику правонарушений. Акцентируется внимание на обеспечении законности и общественной безопасности, защиты прав и свобод граждан, неотвратимости наказания за правонарушения.

Ключевые слова: административная полиция, правонарушение, обеспечение законности, государственная служба, правоохранительные органы.

The unpredictability and uncertainty of the development of socio-economic and political events in the world today are increasing the requirements to the public administration effectiveness and especially to the activities of law enforcement agencies, a key indicator of which is the degree of public trust.

As the President of the Republic of Kazakhstan K. K. Tokayev noted, the January events of 2022 «revealed the acute problems that exist in our society, which are largely caused by serious socio-economic problems and inefficient, or rather, the failed activities of some government agencies» [1].

The President of Kazakhstan noted a low personnel potential, formalism and corruption as the main problems in the activities of state bodies.

The main modern ways to improve activities is recognizing the need to move away from old administrative methods and reorienting to modern technologies of public administration, and rebooting of "the civil service system to become truly service-oriented and customer-centric [2].

The first steps of revising the policing principles in order to switch to a partnership model of relations between the police and society were launched in the republic two years ago.

Following the international trends of the 21st century in the field of public security and law order, focused on changing the police forceful methods of fighting against crime with the concept of community-oriented police, in 2018 the Kazakh police announced the formation of its own model of service police.

The starting point for the reform of the police was the tragic death of Kazakh figure skater and Olympic medalist in this sport Denis Ten in July 2018. The death of the sport figure in broad daylight in the center of Almaty from stabbings by attackers caused a wave of the public indignation and required a fundamental review and improvement of police activities.

Recognizing the need for police reform in the state, on behalf of Elbasy, since 2019 (written in the State of the Nation Address «Growing welfare of Kazakhstanis: increasing income and quality of life» dated October 5, 2018), reforms were launched, the main instrument of which was the Roadmap for the modernization of internal affairs bodies for 2019 – 2021 [3].

The aim of the modernization was to create a modern, technologically advanced, open system of

internal affairs bodies that enjoys people's confidence.

The roadmap included the following nine directions: optimization of the organizational structure, improvement of the system of remuneration and social protection of employees, selection and training of personnel (modernization of departmental education), exclusion of extrinsic functions, new formats for working with the people, introduction of new evaluation criteria, fight against corruption, modernization of the criminal-executive system, it is impossible to cover all areas and aspects of the reform, so we will review them only briefly. Modernization of civil protection bodies.

Within the framework of the first direction, as a result of the optimization of the apparatus, the number of policemen was brought to the average European indicator per 100,000 people (from 471 to 393 policemen). 106 superfluous managerial units were abolished, which amounted to about 1.5 thousand managerial positions. The staff of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan was reduced by 11 % (-10,592 staff members). The freed up budget funds were used to increase salaries for police officers [4].

Within the framework of the second direction, salaries were increased in a differentiated manner for employees of the following services: road patrol police by 65 %, operational-investigative units by 55 %, district police inspectors of juvenile affairs, teachers by 25 %, employees of other police services and the criminal-executive system by 20 % [4].

In addition, the existing list of employees receiving compensation for hiring (renting) housing was expanded, where district police officers, inspectors of juvenile affairs and road patrol policemen were given this right along with operational and investigative units [5].

Within the framework of the third direction, the number of higher educational institutions (Academies) was reduced from 12 to 6. Undergraduate studies were excluded in three out of four universities. The rest of the Training Centers were focused on training in professional initial training programs.

Within the framework of the fourth direction, the functions of the police that are not connected to the police work were excluded by transferring more than 70 protected objects of state bodies and legal entities to the competitive environment. The practice of mass involvement of internal affairs bodies in

ensuring the safety of sports and cultural events has been reduced [4].

Within the framework of the fifth direction, events were provided for wide and open interaction with the society through reporting meetings with the population, large-scale actions «Receptions for citizens», «Reception on the road», information media portals «POLISIA.KZ», departmental websites, accounts with relevant information for the population were used [4].

Within the framework of the sixth direction, new criteria for evaluating the police work according to the most important quantitative criteria of legal statistics and social research (qualitative) were introduced.

Within the framework of the seventh direction, 30 stationary posts «Frontier» were abolished, with the preservation of 6 of them on the state border. The functions of taking exams for obtaining a driver's license were transferred from the Registration and Testing department to the State Corporation «Government for Citizens». A prohibition was introduced on stopping vehicles by foot patrols, instead of which it is carried out only by auto [4].

In order to maximize the involvement of the local community in solving issues related to public safety and improving the quality of citizens' life, «pilot» projects have been tested on a service approach to police activities and implemented in a number of police.

Taking into account the positive results of the measures taken in the country, the main direction of further reform of the police activity is the scaling up of the service model of the police work, within the framework of «the Concept of the legal policy of the Republic of Kazakhstan until 2030» adopted in October 2021 [6].

Establishing partnerships with the community, through walking distance to the police, is becoming one of the basic components of the national model of the police, focused on a service approach.

At the same time, the key criterion for the effectiveness of policing and its personnel is still the trust of citizens, the increase of which shifts the focus from dealing with the consequences and achieving departmental indicators, to the prevention of offenses.

The aforementioned Concept also involves a number of legal and organizational reforms, including:

- regular training of police officers as a condition for effective work;

- proper social protection of employees, constant exchange of experience with international trends of developed foreign countries.

Issues of further continuation of building up ways and methods, including the use of innovative and digital technologies, the fight against any form of offenses and their prevention, ensuring the rule of law and public safety, protecting the rights and freedoms of citizens, the inevitability of punishment for any offenses, strict adherence to the principle «zero tolerance» to offenses also are relevant.

Thus, the improvement of the the Kazakh police work is currently aimed at expanding the interaction of the police, society and citizens within the framework of a service approach to ensuring public safety, strengthening the social and legal protection of police officers, continuous training of police officers and the exchange of experience in the field of law and order in developed foreign countries.

References

1. Speech by the Head of State K. K. Tokayev at a meeting of the Majilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan [Internet source]. — Access mode: <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kk-tokaeva-na-zasedanii-mazhilisa-parlamenta-respubliki-kazakhstan-1104414> (date of access: 21.04.2022.).

2. Speech by the Head of State Kassym-Jomart Tokayev at a meeting on combating corruption [Internet source]. — Access mode: <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-na-soveshchanii-po-voprosam-protivodeystviya-korruptcii-11339> (date of access: 21.04.2022.).

3. Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 27, 2018 No. 897 «On approval of the Roadmap for the modernization of the internal affairs bodies of the Republic of Kazakhstan for 2019 – 2021» [Internet source]. — Access mode: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33105099 (date of access: 21.04.2022.).

4. Yerlan Turgumbaev spoke about the ongoing reforms in the internal affairs bodies [Internet source]. — Access mode: https://www.inform.kz/ru/erlan-turgumbaev-rasskazal-o-provodimyh-reformah-v-organah-vnutrennih-del_a3732796 (date of access: 21.04.2022.).

5. Service model of Kazakhstan police: goals, priorities and difficulties of transition [Internet source]. — Access mode: <https://strategy2050.kz/ru/news/kazakhstan-skaya-model-servisnoy-politsii-tseli-prioritety-i-slozhnosti-perekhoda/> (date of access: 21.04.2022.).

6. «On approval of the Concept of the legal policy of the Republic of Kazakhstan until 2030», approved by Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated October 15, 2021 No. 674. [Internet source]. — Access mode: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674> (date of access: 21.04.2022.).

*Дастан ЕСЕНОВ, заң ғылымдарының магистрі,
аға оқытушы, dos.10@mail.ru*

*Талгат СЕЙДЫҒАЛИЕВ, заң ғылымдарының магистрі,
аға оқытушы, talgatseydygali@mail.ru*

*(Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш., 9)*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА АДАМ ҚҰҚЫҒЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІК ИНСТИТУТТАР

Аннотация. Аталған мақалада Қазақстан Республикасындағы адам құқығын қорғау саласында ұлттық құқықтық, яғни мемлекеттік институттардың қызметі жазылған. Адам құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің аса маңызды мемлекеттік тетіктері қаралды. Қазақстан Республикасында ұлттық құқық қорғау жүйесін бекіту қажеттілігі омбудсмен институтын жетілдіру болып табылады. Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің құқық қорғау қызметі, біріншіден, азаматтардың өтініштерін қарау, екіншіден, осы саладағы мәселелерді жүйелі шешу туралы мәселе көтерілді.

Негізгі сөздер: адам құқықтары, омбудсмен, адам құқықтарын қамтамасыз етудің халықаралық механизмі, үкіметтік емес ұйымдар, халықаралық ұйымдар, меморандум, адам құқығы жөнінде комиссия, уәкілдік қызмет, адвокат қызметі.

*Дастан ЕСЕНОВ, магистр юридических наук,
старший преподаватель, dos.10@mail.ru*

*Талгат СЕЙДЫҒАЛИЕВ, магистр юридических наук,
старший преподаватель, talgatseydygali@mail.ru*

*(Қарағанды университеті Казпотребсоюза,
100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9)*

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ИНСТИТУТЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. В данной статье освещена деятельность национальных правовых и государственных институтов в области защиты прав человека в Республике Казахстан. Рассмотрены важнейшие государственные механизмы обеспечения прав и свобод человека. Необходимость утверждения национальной правоохранительной системы в Республике Казахстан заключается в совершенствовании института омбудсмена. Поднимался вопрос о правоохранительной деятельности Уполномоченного по правам человека, во-первых, рассмотрении обращений граждан, во-вторых, системном решении вопросов в этой сфере.

Ключевые слова: права человека, омбудсмен, международный механизм обеспечения прав человека, неправительственные организации, международные организации, меморандум, Комиссия по правам человека, деятельность Уполномоченного, деятельность адвоката.

*Dastan ESENOV, Master of Law,
Senior Lecturer, dos.10@mail.ru*

*Talgat SEIDYGALIEV, Master of Law, Senior Lecturer,
talgatseydygali@mail.ru*

*(Karaganda University of Kazpotrebsoyuz,
100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya st., 9)*

NATIONAL STATE INSTITUTIONS FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract. This article highlights the activities of national legal and state institutions in the field of human rights protection in the Republic of Kazakhstan. The most important state mechanisms for ensuring human rights and freedoms are considered. The need to approve the national law enforcement system in the Republic of Kazakhstan is to improve the institution of the Ombudsman. The question was raised about the law enforcement activities of the Commissioner for Human Rights, firstly, the consideration of citizens' appeals, and secondly, the systematic solution of issues in this area.

Keywords: human rights, ombudsman, international mechanism for ensuring human rights, non-governmental organizations, international organizations, memorandum, Human Rights Commission, Commissioner's activity, lawyer's activity.

Адам құқығы мен бостандығын қамтамасыз етудің маңызды мемлекеттік институты Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес мемлекеттің Президенті болып табылады. Конституцияның 40-бабында жазылған: «Республика Президенті – халық пен мемлекеттің билік бірлігінің, Конституциясының мызғымастығын, адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының рәмізі әрі кепілі» [1]. Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуі бойынша Президент билігі Қазақстан Республикасының Конституциясында, конституциялық заңды күші бар Қазақстан Республикасы Президентінің «Президент туралы» Жарлығында бекітілген [2]. Мемлекетті басқаруды іске асыра отырып, Президент заң қабылдауға қатысады:

- республиканың мемлекеттік бағдарламаларын бекітеді, халыққа жолдау арнайды;

- келіссөздер жүргізеді және республиканың халықаралық келісімдеріне қол қояды, ратификацияланған мақтау қағазына қол қояды. Оның ішінде адам құқығы саласындағы халықаралық келісімдер;

- адам мен азаматтың саяси, азаматтық, құқықтық, әлеуметтік, экономикалық, құқықтары мен бостандықтарын іске асыруға бағытталған жеке құқықтық актілерін шығарады. Мысалы, Президент Қазақстан Республикасында азаматтық мәселені, азаматтарға кешірім жасау, саяси пана беру мәселелерін шешеді.

Заңды күші бар Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 19 маусымдағы «Азаматтар үндеуін қарау тәртібі туралы» Жарлығы азаматтардың құқығын бұзу фактілерімен байланысты шағымды азаматтар үндеуінің бір түрі ретінде анықтайды. (арыз, ұсыныс, үн қосу және сұраныстармен қатар) Президент Жарлығына сәйкес азаматтардың үндеуін қараудың арнайы тәртібі өңделді, оған сәйкес азаматтардың үндеуі (жеке немесе ұжымдық) бұл нормативтік-құқықтық актілермен бекітілген өз құқықтарымен сот немесе әкімшілік тәртіппен қорғау тәсілдері.

Азаматтардың үндеуін қарау тәртібінде үндеу түрлері де қаралған:

- арыз — субъективті құқықтарын іске асыру үшін, азаматтардың органдарға арнайы үндеуі;

- шағым — құқық, бостандық және азаматтардың заңды қызығушылықтарының бұзылуы бойынша қабылданған шешімдердің орындалмағандығы, лауазымды адамдардың заңға қайшы әрекеттері туралы үндеу;

- үн қосу — азаматтар мемлекетпен жүргізіліп отырған ішкі және сыртқы саясатқа өздерінің қатынастарын білдіретін үндеу;

- сұрау — азаматтардың оларды қызықтыратын жеке немесе қоғамдық сипаттағы сұрақтары бойынша ақпараттар алуға қажеттілігін білдіретін үндеуі.

Адам құқығын қамтамасыз ету жүйесін бекіту мақсатында адам құқығын сақтауды тиімді бақылау үшін еліміздің Президенті 1994 жылдың ақпанында Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Адам құқығы жөнінде комиссия құрды [3]. Бұл мемлекеттік билік жүйесіндегі алғашқы құқық қорғау институты, оның міндетіне Қазақстанда құқық пен бостандықты сақтау туралы баяндаманы әзірлеу, қазақстандық қоғамда адам құқығын бұзу тенденциясының терең талдауын өткізу және т. б. кіреді. Комиссия қызметінің маңызды бағыты азаматтардың жолдауымен жұмыс болып табылады, оның механизмі келесіден тұрады: комиссия арнайы сұрауларды ведомство басшыларына бағыттайды, оның жүйесінде нақты адамның құқығы бұзылған, ал қажет болған жағдайда бұл сұраулар қайталанатын қызмет тұлғасынан қабылданған шаралар туралы арнайы жауап алғанға дейін. Бүгінгі күнде Адам құқығы жөніндегі комиссия адам құқығы саласында саяси технология жасауға жұмыс істейді. Мұндайда Комиссия өз мәселесін Қазақстанда азаматтық қоғам құрудағы методологиялық құрал міндетін орындаудан көреді.

Қазақстан Республикасында ұлттық құқық қорғау жүйесін бекітуінің табан тіреген қажеттілігі омбудсмен институтын жетілдіру. Заңгерлік энциклопедияда келесі анықтама бар: «омбудсмен — адам құқықтары мен мемлекеттік органдардың әрекеттерін қадағалайтын, мемлекетте қатарындағы Парламенттің арнайы құзыретті тұлғасы». Халықаралық заңгерлердің ассоциациясында «омбудсмен» термині осылай анықталады:

Оған мемлекеттік органдардан зардап шеккен тұлғалардан, қызметкерлерден, жалға алушылардан арыздар түседі, сонымен қатар өз бастамасымен тергеу жүргізе алады, өз баяндамаларын ұсына алатын және заң шығару билігінің алдында жауап беретін институт. Омбудсменнің құқықтық институтын Швеция Парламентінің құзыретті тұлғасы тағайындайды. Адам құқықтары жөніндегі өкілетті тұлғасы омбудсмен, комиссар, мидиатр, делдал және т.б. терминдермен аталады. Қазіргі кезде осындай институттар 40-тан астам мемлекеттерде, соның ішінде ТМД мемлекеттерінде құрылған. 1998 жылы Қазақстан омбудсменнің Ұлттық институтын құруы туралы мәселе жөнінде демократиялық институтының бюросы мен адам құқықтары ОБСЕ-мен Меморандум бекітті. Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай,

омбудсмен институты адам құқықтарын қорғайтын басты құралы ретінде өкілетті органдардың озбырлығын шектеп отырып, заң шығару билігінің атқаратын қызметіндегі кемшіліктерін анықтап отырады. Негізінде, адам құқықтары жөніндегі өкілет етуші — бұл адам құқықтарының бұзылуы мен мемлекеттік органдар мен олардың қызметкерлерінің немқұрайлылығына арыз түскен жағдайда проблеманы шешу үшін шұғыл шешім қабылдай алатын институт. Омбудсмен парламенттік қадағалауының мүшесі болғандықтан, парламентке атқарушы биліктің әрекеттері туралы мәліметтер береді, сонымен қатар оның шығаратын шешімдеріне ықпал етеді және парламентаризмнің қағидалары мен заңдар бұзылған жағдайда құзыретті тұлғаларды жауапкершілікке тартады.

Адам құқықтарын қорғау жөніндегі уәкілдің құқық қорғаушылық қызметін, біріншіден, азаматтардың арыздарын қарастыру, екіншіден осы саладағы мәселелерді жүйелі түрде шешу құрайды. Азаматтарды қабылдап, олардың арыз-шағымдарын қарастыру болмыстағы барлық мәселелерге көңіл аударып, олардың себептерін анықтауға, мемлекеттік билік органдарымен бірлесе нормативтік-құқықтық актілер мен құқыққолданушылық тәжірибені жетілдіру бойынша шаралар қолдануға мүмкіндік береді. Адам құқықтарын қорғау жөніндегі уәкіл қызметіндегі эксперттік-аналитикалық жұмыстар, атап айтатын болсақ, нормативтік-құқықтық актілер мен ведомстволық құжаттарды талдау, адам құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асырудағы өткір мәселелерді жүйелеу және эксперттік қорытындылар шығару маңызды орын алады. Мұндай қызметті, құрамында тәжірибелі заңгерлер, ғалымдар, адвокаттар, мемлекеттік (өкіметтік) емес құқық қорғау ұйымдарының өкілдері бар эксперттік және консультативтік кеңестер жүзеге асырады. Адам құқықтарын қорғау жөніндегі уәкіл институтының құрылу жолында үлкен ақпараттық, техникалық және қаржылай көмекті халықаралық ұйымдар көрсеткенін атап өту керек (ЮНИФЕМ, ЮНИСЕФ).

Қазақстан Республикасының жоғарғы өкілетті органы, заң шығарушылық міндеттерді іске асырушы Қазақстан Республикасының Парламенті болып табылады [4]. Жоғарғы өкілетті орган ретінде Қазақстан Республикасының Парламенті өкілетті демократия органы ретінде көрінеді. Халық тек тікелей емес, сонымен бірге Парламент арқылы да өздерінің саяси еріктерін білдіреді. Парламент заң шығарушы міндеттерді іске асырушы орган болып табылады. Қазақстан Республикасы

Конституциясының 62-бабының 7-тармақшасына сәйкес республика заңдары Конституцияға қарсы келмеуі керек. Яғни Парламенттің рөлі бәрінен бұрын Конституцияға қарсы келмейтін заңдарды қабылдау, сондай-ақ Қазақстан Республикасы халықаралық келісімдерін ратификациялауда, олардың жағдайлары конституциялық нормаларға сәйкес келеді.

Парламент жеке және заңды тұлғалардың, азаматтық құқық пен бостандықтың жеке және заңды тұлғалардың міндеттері мен жауапкершіліктерінің, меншік режимі және өзге заттық құқықтардың құқық субъектілігіне қатысты мәселелер бойынша заңдар шығаруға құқылы. Құқықтық реформаны іске асыру, адам құқығына қатысты ішкі заңнаманы халықаралық стандартқа сәйкес келтіру жағдайларында жұмыс істеуші құқықтық актілерді құрумен қабылдаудың маңызы бар. Заң жобаларын дайындауда осы қағидаларды іске асыру заңның жұмыс қабілетілігінің, оның салмақтылығының және орындаушылығының маңызды шарты. Осыған байланысты халықты сол немесе өзге заңның қабылдауы туралы хабарландыру мәселесі, құқықтар мен міндеттер туралы білімге белгілі сома беру мәселелері ғана емес, сонымен бірге оларды тәжірибеде үнемі және орынша пайдалануды үйрету өзекті болып отыр. Қазақстан Республикасы Парламенті қоғамдық қатынастардың әртүрлі сұрақтары бойынша заңдардың кең шеңберлі саласын қабылдады, олардың көбісі азамат құқығы мен бостандығына қатысты мазмұндағы ережелер: осылайша «саяси партиялар туралы», «Қоғамдық бірлестіктер туралы», «Жедел-іздістіру қызметі туралы», «Адвокат қызметі туралы» және басқа заңдарда азаматтардың азаматтық және саяси құқықтары мен бостандықтары қатары анықталған, Азаматтық кодексте «Ұжымдық еңбек даулары мен ереуілдер туралы», «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы», «Білім туралы» заңдарда әлеуметтік-экономикалық құқықтар бекітілген, қылмыстық және іздестіруді іске асыру барысында адам құқығын сақтаудың маңызды кепілдерінен тұрады.

Қазақстан Республикасы Парламентінің азамат құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету бойынша қызметтерінің бағытының бірі адам құқығы жөніндегі халықаралық келісімдерді ратификациялау болып табылады.

Қазақстан Республикасы құқықтық және демократиялық мемлекет талаптарына сай бола алатындай сот жүйесін қалыптастыруға талпынуда. Билік бөлудің конституциялық жағдайында азаматтардың заңды мүдделері мен құқықтарын қорғауда сот органдарының рөлі

өсуде. Сот билігі мемлекет билігінің бір тармағы ретінде сот төрелігін жүзеге асырады. Заңды және жеке тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау жөнінде туындаған мәселелерді қарастыруға бағытталған. Сотпен адам құқықтары мен бостандықтарын ғана емес, сондай-ақ мемлекеттік ұйымдардың, мекемелердің, кәсіпорындардың құқықтары мен бостандықтарын қорғайды [5].

Сонымен қатар Қазақстан Республикасы Конституциялық кеңесі — Конституцияның үстемдігін мемлекеттің бүкіл территориясына таралуын қамтамасыз ететін мемлекеттік орган. Конституциялық кеңес алдын ала конституциялық бақылауды жүзеге асыру, соның ішінде заңдар мен халықаралық келісімшарттарға қол қою және бекіткенге дейін, яғни заңды күшіне енгізілгенге дейін Конституцияға сәйкестігін қарастырады. Конституциялық кеңестің аса маңызды міндеті азаматтарды, мемлекеттің, қоғамның мүддесін конституциялық емес заңдар мен ратификацияланған халықаралық шарттарды қабылдауда туындалуы мүмкін жағымсыз заңды салдардан қорғау болып табылады. Қазақстан Республикасы Конституцияның 74-бабының 2-тармағына сәйкес адамның және азаматтың Конституцияда көрсетілген құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіреді деп танылған заңдар мен өзге нормативтік құқықтық актілердің күші жойылады және қолданылуға жатпайды.

Конституциялық кеңестің келесі аса маңызды міндеті азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын, соның ішінде бұзылған құқықтарды қалыптастыру нысанында қорғау болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз (2022.19.09. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен) [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029 (өтініш берген күні: 29.09.2022).

2. Қазақстан Республикасының Президенті туралы Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 26 желтоқсандағы № 2733 Конституциялық Заңы (2022.18.11. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен) [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51004068 (өтініш берген күні: 29.09.2022).

3. «Адам құқықтары бойынша уәкіл лауазымын құру туралы» Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 29 желтоқсандағы № 90-VII ҚРЗ Заңы.

4. Қазақстан Республикасының Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы 1995 жылғы 16 қазандағы № 2529 Қазақстан Республикасының Конституциялық Заңы [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37249230 (өтініш берген күні: 29.09.2022).

5. Қожабеков Е., Марашева А. Азаматтық қоғам мен полиция органдарының өзара іс-қимылындағы кейбір мәселелер // ҚЭУ Жаршысы. 2021. 2(61). 246-б.

Жазира ИСКАКОВА, жалпы құқықтық және арнайы пәндер кафедрасының аға оқытушысы
Ардак СУЛЕЙМЕНОВА, жалпы құқықтық және арнайы пәндер кафедрасының оқытушысы
 (Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш., 9)

АДВОКАТТЫҢ ПРОЦЕСКЕ ҚАТЫСУШЫЛАРДАН ЖАУАП АЛУ ТАКТИКАСЫ

Аннотация. Қазақстан Республикасында құқықтық мемлекет құрылып, еркін нарық дамыған сайын, экономикалық бастамашылық күшейген сайын адвокатура мен адвокаттық қызметтің әлеуметтік құндылығы ұдайы артып келеді. Сондықтан адвокат өз клиенті үшін «судья» болып кетпей, көмек сұраған кезде өтініш берушінің заңдылығын өз бетінше анықтай алуы керек. Адвокат үшін «клиенттің сөзі әрқашан дұрыс» деген сөз императивті сипатта болып, күмән тудырмауы тиіс.

Негізгі сөздер: адвокат, сотталушы, куәгерлер, жәбірленушілер, сарапшылар, дәлелдемелер.

Жазира ИСКАКОВА, старший преподаватель кафедры общеправовых и специальных дисциплин
Ардак СУЛЕЙМЕНОВА, преподаватель кафедры общеправовых и специальных дисциплин
 (Қарағандық университет Қазпотребсоюзы,
 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9)

АДВОКАТСКАЯ ТАКТИКА ПОЛУЧЕНИЯ ОТВЕТОВ ОТ УЧАСТНИКОВ ПРОЦЕССА

Аннотация. По мере становления правового государства в Республике Казахстан, развития свободного рынка, роста экономической инициативы социальная ценность адвокатуры и юридических услуг постоянно возрастает. Поэтому адвокат должен иметь возможность самостоятельно определять воображение или правомерность заявителя при обращении за помощью, не становясь при этом «судьей» своего клиента. Для юриста фраза «клиент всегда прав» должна быть императивной и не вызывать сомнений.

Ключевые слова: адвокат, подсудимый, свидетели, потерпевшие, эксперты, доказательства.

Zhazira ISKAKOVA, Senior Lecturer of the Department of General Legal and Special Disciplines
Ardak SULEYMENOVA, Lecturer, Department of General Legal and Special Disciplines
 (Karaganda University of Kazpotrebooyuz,
 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya st., 9)

LAWYER'S TACTICS OF OBTAINING ANSWERS FROM PARTICIPANTS OF THE PROCESS

Abstract. With the formation of the legal state in the Republic of Kazakhstan, the development of a free market, the growth of economic initiative, the social value of the legal profession and legal services is constantly increasing. Therefore, a lawyer should be able to independently determine the imagination or legitimacy of the applicant when applying for help, without becoming the «judge» of his client. For a lawyer, the phrase «the client is always right» should be imperative and beyond doubt.

Key words: lawyer, defendant, witnesses, victims, experts, evidence.

Әдетте сотта сотталушылардан, куәгерлерден, жәбірленушілерден, сарапшылардан айыптау қорытындысына қоса берілген тізімдегі тәртіппен жауап алынады. Бірақ кейде сотқа басқа тәртіпті өзгертудің ыңғайлы екенін түсіндіру пайдалы.

Мәселен, көп эпизодты істер бойынша эпизодтар бойынша жауап алған ыңғайлы болады.

Жауап алу сот талқылауының маңызды бөлігі; жауап алу арқылы дәлелдемелер тексеріледі, фактілер анықталады.

Кез келген жауап алудың мақсаты — шындықты анықтау. Адвокаттың жауап алуы біржақты: адвокат айыптауды жоққа шығаратын немесе қорғаушының жауапкершілігін жеңілдететін жағдайларды ғана анықтайды.

Жауап алудың біржақты сипаты адвокат шындықты бұрмалай алады дегенді білдірмейді. Сотта жауап алу іс материалдарын білуді, адам психологиясын терең түсінуді, салқын қандылықты, табандылық пен принциптілікті талап етеді.

Сотта жауап алудың келесі негізгі ережелерін тұжырымдауға болады:

Жауап алу кезінде анықталатын фактілер мен жағдайлар шеңбері туралы нақты түсінік. Жауап алу адвокат белгілі бір адамнан не сұрау керектігін білген жағдайда ғана мақсатына қол жеткізе алады. Адвокат нақтылауға жататын фактілер мен мән-жайлар шеңберін іске дайындық және қорғау позициясын әзірлеу процесінде белгілейді.

Ойластырылған ұстанымның болмауы адвокаттың осы адамнан жауап алу кезінде нақты қандай фактілер мен жағдайларды анықтау керектігін анықтау мүмкіндігінен айырады. Әрине, іске дайындық алдын ала сипатта болады. Сот тергеуі барысында жаңа фактілер мен жағдайлар анықталуы мүмкін. Жауап алу кезінде адвокат мұны ескеруі керек.

Сотталушыны ақтайтын немесе оның жауапкершілігін жеңілдететін мән-жайларды анықтау мақсатын көздемейтін барлық сұрақтарды қоюдың қажеті шамалы.

Кейде адвокат айыптауға қатысты сұрақтар қояды, бірақ қорғау үшін ешқандай маңызы жоқ ұсақ, елеусіз жағдайлар үшін болуы мүмкін.

Артық сұрақтар қорғауға кедергі келтіреді. Олар сотқа адвокаттың нені дәлелдегісі келетінін түсінуді қиындатады. Кейде қосымша сұрақтар қорғаушының жағдайын нашарлататын жағдайларды анықтайды, осылайша қорғаушының адвокаты айыптаушыға айналады.

Кейбір жағдайларда, артық сұрақтар қоймауға тырысып, адвокаттар маңызды сұрақтарды қоймай қалады. Кейбір жағдайларда судьялардың, прокурордың немесе процестің басқа қатысушыларының адамнан қайта жауап алуына байланысты маңызды мәселе туындайды.

Жауап түсініксіз немесе нақты немесе дұрыс болмаған кезде адвокат нақтылау немесе қайталау сұрақтарын қою керек.

Дұрыс жауап алу үшін жауап алу логикасы маңызды, яғни сұрақтардың белгілі бір реттілігін сақтау керек.

Ретсіз жауап алу айғақтарды игеруді қиындатады, жауап алушыны шатастырады, қорғаныс дәлелдері ретсіз сұрақтардан көрінбей қалады.

Жауап алу дәйекті болу үшін адвокатқа істі қарағанға дейін жасалған жауап алу жоспары үлкен пайда әкелуі мүмкін. Қандай жоспар болмасын, ол әрқашан алдын ала жасалады.

Сот тергеуі кезінде жоспарды түзетуге, яғни толықтыруға, қысқартуға, өзгертуге тура келеді: мәселелердің кейбір бөлігін судьялар мен прокурор адвокатқа дейін анықтайды. Бірақ қосымша сұрақтарды қажет ететін жаңа жағдайлар туындауы мүмкін.

Адвокат сот пен прокурор жүргізген жауап алу кезінде жоспарға түзетулер енгізе алады. Егер жауап алу жоспары алдын ала жасалмаса, оны сотта жауап алу кезінде судьялар мен прокурор жаза алады [1].

Сұрақтар көп болған кезде оларды нөмірлеу пайдалы. Әйтпесе, дәйекті жауап алу қиын. Жауап алудың қатаң реттілігі, әдетте, куәгерлерге істің нақты жағдайларын есте сақтауға, айғақтардағы қателіктерді болдырмауға көмектеседі.

Кейде сұрақ қажет болса да, қажет емес болып көрінуі мүмкін. Бұл жағдайлар адвокат «сұрақтар тізбегі» деп атауға болатын логикалық байланысты сұрақтардың дәйекті сериясын қойғанда байқалады.

Соттың сотталушының кінәсі немесе кінәсіздігі туралы сенімі сот талқылауы барысында қалыптасады. Сондықтан сұрақтардың уақтылығы маңызды.

Дер кезінде қойылған сұрақ сотқа істі дұрыс басқаруға, дәлелдемелерді дұрыс бағалауға көмектеседі.

Егер сұрақ дер кезінде қойылмаса, адвокат оны ұмытып кетуі мүмкін, сұраққа жауап беретін адам сот залынан кетіп қалуы мүмкін.

Сұрақтардың анық болуы жауап алу кезінде қажетті талап.

Нақты сұрақ, жауап алушыға не сұралатынын түсінуге және істің мәні бойынша жауап беруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар нақты сұрақ жауап алушының тікелей жауаптан кетуіне жол бермейді.

Сұрақ-жауап алынатын адамға, судьяларға, прокурорға, басқа адвокаттарға бәріне түсінікті болуы керек. Сұрақтың анық болуы, ең алдымен, оның қарапайым және түсінікті түрде қойылуына байланысты.

Сұрақ тек түсінікті ғана емес, сонымен қатар мейлінше қысқа болуы керек. Қысқа да нұсқа сұрақтың қойылуы жауап алу кезінде зор көмегін тигізеді анық. Сұрақтардың ұзақ болуы, жауап алушылардан қарсы сұрақ келуге себеп болуы да мүмкін.

Жетекші сұрақтар — бұл жауабы ұсынылатын немесе сұрақтың өзінде жауабы бар сұрақтар. Жетекші сұрақтарға заңмен тікелей тыйым салынған. Айта кету керек, жетекші сұрақ зиянды, ол кез келген жауапты құнсыздандыруы мүмкін.

Шын мәнінде, егер ол сұрақтың жауабы сұрақта айтылған болса, жауаптың бағасы қандай? Кейбір жағдайларда сот қажетті сұрақты осы формада қойылғандықтан, алып тастайды.

Кез келген адамға сұрақ орынды қойылуы керек. Бұл сөзсіз талап. Ешбір жағдайда дөрекілікке дөрекілікпен жауап беруге болмайды.

Кейде куәгер немесе сотталушы жауап беруден жалтарады, істің мәні бойынша жауап бермейді. Бұл жағдайда табандылық таныту керек (бірақ жындырмай). Егер адамның жауап беруден қасақана жалтарғаны анық болса, соттан куәға оның сұраққа жауап беру міндетін түсіндіруді сұраған дұрыс.

Бұл жағдайда сұрақ қоюшы, сұрақты тек мәні бойынша жауап бере алатындай етіп тұжырымдау өте маңызды.

Адвокат әрқашан жауап алынатын адаммен психологиялық қарым-қатынас орнатуға тырысуы керек. Әрине, бұл жауап алу сыпайы және дұрыс жүргізілсе ғана мүмкін болады.

Жауап алудың орынды болуы тиісті дауыс интонациясын да талап етеді. Кез келген жасанды интонацияға жол берілмейді. Сот алдында тұрған адам адвокаттың дауысының интонациясын сезімтал қабылдайды және оларға солай жауап береді.

Кейде адвокат әр сөзді созып, монотонды дауыспен сұрақтар қояды. Мұның бәрінен аулақ болу керек. Сонда жауап алу дұрыс өтеді. Бұл сұрақтың эмоционалды бояуы қажет емес дегенді білдірмейді. Сұрақтың маңыздылығын дауыс ырғағымен атап өтуге болады, жеке сөздерді бөліп көрсетуге болады.

Жауап алудың орынды болуына жауап алынатын адамға қатысты адвокаттың мінез-құлқы да жатады. Адвокат жауап алушыға қандай да бір ескертулер жасауға, оған жалған ақпарат беріп отырғанын, өзін дұрыс ұстамайтынын және т. б. айтуға құқылы емес [2].

Іс жүзінде адвокат істің мән-жайын іс жүзінде анықтаудың орнына, жауап алынған адамның кездейсоқ бір нәрсені ұмытып кеткенін пайдаланып, оны «әшкерелей» бастайтын жағдайлар бар. Мұндай «әшкерелеу» көбінесе қорғанысқа қарсы болады.

Әрине, айғақтардың дұрыстығын анықтау үшін адвокат айғақтарды егжей-тегжейлі тексеруге мәжбүр болатын кездер болады. Бірақ бұл мүлдем басқа мәселе.

Жауап алу кезінде табандылық қорғаушының қажетті қасиеті. Сонымен қатар заңгер әрқашан шектен шықпау керектігін есте сақтауы керек.

Мысалы, адвокат клиенттің мүддесі үшін маңызды фактіні ашады. Бұл фактіні бес куәгер растады. Ол туралы қалған он куәгерден сұрау шектен шығу боп саналады.

Адвокат осыны біле тұра, бір сұрақты сөзбе-сөз қайталамауға тырысып, сол мән-жайды басқа қырынан, басқа жағынан сұрау үшін басқа куәлардан жауап алудың басқа түрін табуы керек.

Кейбір заңгерлер алған жауабын қайталауды ұнатады. Кейде адвокат жауап алынған адамның айтқанының бәрін сөзбе-сөз қайталайды. Бұл,

әрине, адвокат кейде жауапты қайталай алмайды дегенді білдірмейді. Қорғаушы процеске қатысушылар жауапты білмегенін сезсе, бірақ оның маңыздылығы зор болса, жауапты қайталауға болады және қажет.

Бұл сотта жауап алу кезінде сақталуы тиіс негізгі ережелер. Қай адамнан жауап алынғанына қарамастан, қолданылатын жауап алудың жалпы ережелерінен басқа, кімнен жауап алынып жатқанына байланысты қолданылатын жауап алу әдістері бар. Бұл әдістерді жауап алу тактикасы деп атауға болады.

Жауап алу тактикасын қолдану кезінде жауап алынатын адамның іс жүргізу жағдайын, оның ар-ожданы мен психологиялық ерекшеліктерін ескеру қажет.

Адвокат куәгерден жауап алу кезінде ол шындықты айтқысы келе ме, әлде жасыруға, шындықты бұрмалауға тырысып жатыр ма соны сезіну керек. Адал куәгерден жауап алу кезінде адвокат куәгерге өзінің білетінінің барлығын айтуға көмектесуге ұмтылады; жосықсыз куәдан жауап алу кезінде адвокаттың міндеті сотқа оның айғақтарының жалғандығын көрсету болып табылады.

Адвокаттың куәнің ар-ождандық дәрежесі туралы алдын ала қорытындыны қалыптастыру үшін бірқатар мүмкіндіктері бар: іс материалдарын зерделеу, оның ішінде осы куәнің алдын ала тергеу барысында берген айғақтарын; осы куә туралы клиентпен әңгімелесу; куәнің сот пен прокурордың сұрақтарына берген жауаптарын талдау, куәнің соттағы жауаптарын оның алдын ала тергеудегі айғақтарымен салыстыру, куәні бақылау.

Дәлелсіз жалған айғақтар жоқ. Көрсеткіш қатенің нәтижесі болуы мүмкін, бірақ егер ол жалған болса, яғни әдейі өтірік болса, онда ол әрқашан қандай да бір себепке, уәждемеге негізделген.

Адвокат алдымен оның өтініші бойынша шақырылған қосымша куәгерлерден жауап алады. Басқа жағдайларда адвокат жауап алуды [3] судьялар мен прокурорлардан кейін жүзеге асырады. Бұл қорғаушыға айғақтарды тыңдай отырып, куәнің адалдығы туралы өзінің алдын ала пікірін тағы бір рет тексеруге мүмкіндік береді.

Адвокат куәнің айғақтарын тыңдап қана қоймай, жауап алу кезінде оның мінез-құлқын бақылайды. Бұл, әрине, барлық басқа жағдайларды ескере отырып, куәгердің адалдық дәрежесін анықтауға көмектеседі.

Куәгерді бақылау үшін куәнің залға кірген сәтінен бастап жауап алу қорғанысқа ауысқанға дейінгі уақыт қолданылады.

Қорғаныс үстеліне отырып, басын көтермей, үстелге қарайтын немесе үнемі өзінің құжаттамасын қазып алатын адвокат осылайша өзін тағы бір мүмкіндіктен, яғни куәгердің жеке ерекшеліктерін түсінуден айырады.

Әдетте, куәгерлердің басым көпшілігі сотқа шындықты көрсетуге тырысатын адал адамдар. Алайда бұл адал куәгерден жауап алу қарапайым дегенді білдірмейді. Куәгер қателесуі, шатасуы, ұмытып кетуі, дұрыс қабылдамауы, қорғаушының сұрағын түсінбеуі мүмкін, сондықтан дұрыс жауап бермеуі мүмкін.

Адал куәдан жауап алу кезінде адвокаттың міндеті куәгердің күндердер, фактілер, оқиғалардан шатасуларынан арылуға көмектесетін осындай жауап алу әдістерін қолдану болып табылады. Адвокат сотқа куәгердің қабылдау қателіктерін ашуға көмектесуі керек [5].

Бірақ адал куәгерден дұрыс жауап алу үшін оның жеке ерекшеліктерін, мәдениет дәрежесін, беттерді, күндерді, фактілерді есте сақтау қабілетін, оқиғаларды қабылдау және т. б. білу қажет.

Куәгердің соттың сұрақтарына жауап берген алғашқы сөздерінің өзі куәнің мәдениеттілік дәрежесін анықтауға мүмкіндік береді. Дауыс ырғағы куәгердің жағдайын анықтауға көмектеседі, ол толқуы, әдеттен тыс жағдайдан абдырап қалуы немесе тыныш болып қалуы мүмкін.

Адвокат куәгердің жеке ерекшеліктері туралы идеяны куәгердің сауалнамалық мәліметтерінен де жасай алады. Алдын ала тергеуде куәгердің өз қолымен берген айғақтары ерекше мәнге ие, оның стилін сақтайды, өз ойын білдіру қабілетін, мәдениет дәрежесін көрсетеді.

Жәбірленушіден жауап алу кезінде қорғау міндеті айыптау формуласын жәбірленушінің айғақтарымен сәйкестендіруге дейін азаяды. Егер, мысалы, сотталушы қарақшылық жасады деп айыпталса және тонау үшін іс жүзінде кінәлі болса, онда бұл жәбірленушіден жауап алу арқылы анықталуы керек. Шын адасқан жәбірленушіден жауап алу әлдеқайда қиын [4].

Өз қателігіңізді мойындау дегеніміз — сотталушымен болған барлық нәрсе үшін моральдық жауапкершілікті өз мойнына алу. Сондықтан жәбірленушіден жауап алу кезінде ерекше әдептілік, адамды орналастыру, ашуланбау, қатенің салдарымен қорқыту емес, қатені түсінуге көмектесу қажет [6].

Қорғалушы адвокаттың істің барлық мәселелері бойынша және сотта оларға айғақтар бергенге дейін әңгімелесуге құқығы бар жауап алынатын адамдардың бірі.

Сондықтан адвокат өзінің қорғалушысының ұстанымын біледі және әрбір дәлелдемені бағалай алады. Бұл адвокатқа жауап алуға дайындықты едәуір жеңілдетеді.

Қорғалушыдан жауап алу кезінде ол кінәсін жоққа шығарған жағдайда, іс жүзінде қандай оқиғалар болғанын, не істегенін, не істемегенін, не айтқанын не айтпағанын анықтау маңызды. Ол жалған деп санайтын айғақтардың мән-жайларын, себептерін анықтау керек.

Қорғаушы кінәні мойындаған жағдайда оның жауапкершілікті жеңілдететін барлық мән-жайларын, қылмыстағы рөлін, қылмыстың себептері мен шарттарын анықтау қажет. Барлық жағдайда адвокат қорғалушыдан оның өмірінің мән-жайын, отбасылық жағдайын, оның және отбасы мүшелерінің денсаулық жағдайын және т. б. анықтайды.

Басқа сотталушылардан, айыпталушылардан жауап алу тактикасы, ең алдымен, айыпталушылардың мүдделері қорғаушының мүдделерімен ортақ болуына байланысты. Ортақ мүдделер болған кезде айыпталушы, әдетте, басқа сотталушының айғақтарын растайды. Алайда мұндай айыпталушыдан қажетсіз жауап ала беруге болмайды. Адвокат өзінің қорғалушысынан қашан және не сұрайтынын өзі біледі.

Егер сотталушылардың мүдделері бір-біріне қайшы болса және олардың айғақтары сәйкес келмесе, сотталушыдан тек даулы мәселелер бойынша жауап алу керек. Жауап алу шеңберін кеңейтудің қажеті жоқ, қорғалушыға қатысы жоқ жағдайларды анықтау қажет. Бұл адвокат емес, айыптаушының міндеті болып табылады.

Кез келген адамнан жауап алу сияқты, сотталушыдан-айыпталушыдан жауап алмас бұрын оның психикалық жағдайын, ақыл-ойын, түсіну дәрежесін, мінезін және т. б. түсіну пайдалы.

Сарапшыдан жауап алудың бір ерекшелігі оған тек ауызша ғана емес, сонымен қатар іс бойынша жазбаша сұрақтар қоюға болады. Кеңес бөлмесіне ақылдасуға шыққан судьялар оларды оқи алады. Дұрыс қойылған жазбаша сұрақ судьяларға іс туралы және сарапшы қорытындысының дұрыстығы туралы дұрыс пікір қалыптастыруға көмектеседі.

Ауызша сұрақтың анықтығы мен нақтылығын сақтай отырып, жазбаша сұрақ, ауызша сұраққа қарағанда ұзағырақ болуы мүмкін және нақты сұрақты ғана емес, сонымен қатар жағдайлардың қысқаша мазмұнын және іс парақтарына сілтемелері бар қорғаныс дәлелдерін қамтуы мүмкін.

Сарапшыдан ауызша жауап алуда сарапшыға нақты құжаттарды ұсынып, қай томда, нешінші

бетте екенін айтып өткен жөн. Кейде адвокат сарапшыға бірінен соң бірі маңызды сұрақтар қояды. Алайда егер сот бұл ретте құжаттарды қарамаса, жауаптарды бақылау мүмкіндігінен айырылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Практика адвокатской деятельности : практическое пособие. — в 2-х т. (комплект). — М. : Юрайт, 2015.

2. Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы 2018 жылғы 5 шілдедегі Қазақстан Республикасының Заңы [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1800000176> (өтініш берген күні: 11.09.2022).

3. 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231> (өтініш берген күні: 11.09.2022).

4. *Нурпеисова, А. К.* Қазақстан Республикасының адвокатура және адвокаттық қызмет : оқу құралы. — Қарағанды : КЭУК, 2014.

5. *Гриненко, А. В.* Сұрақтар мен жауаптардағы адвокатура : оқу құралы. — Мәскеу : Даңғылы, 2014.

6. *Кинсфатер, А., Ау, Т.* Адвокатура в Республике Казахстан: состояние и перспективы // КЭУ Жаршысы. 2018. № 4 (51) [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <https://www.keu.kz/ru/sci-20498/vestnik-keu.html> (өтініш берген күні: 11.09.2022).

*Гүлдана ҚАРЖАСОВА, (PhD) философия докторы, профессор,
GKB24@mail.ru, +8 775 207-88-68.*

Ержан АБИЕВ, заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, abiev93@mail.ru

*(Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш., 9)*

*Ерлан КАСЕНОВ, Қарағанды облысы ПД жедел жоспарлау басқармасының
жедел кезекшісі, полиция майоры,
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., GKB24@mail.ru*

ҒАЛАМДЫҚ ИНТЕРНЕТ ЖЕЛІСІНДЕГІ АЛАЯҚТЫҚ ҮШІН ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚ ТАРИХЫ

Аннотация. Аталған мақалада ғаламдық интернет желісіндегі алаяқтық үшін қылмыстық жауаптылық тарихы туралы мәселелер қарастырылады.

Авторлар алаяқтық үшін қылмыстық жауаптылық негіздерін Қазақстанның қолданыстағы заңдарымен реттеу тәртібіне талдау жасайды, сондай-ақ әртүрлі ғалымдардың көзқарастарын зерттейді, құқықтық реттеу проблемалары анықтап, оларды шешу жолдарын көрсетеді.

Жалпы алаяқтық бөтеннің мүлкін жымқыру, алдау немесе сенімді теріс пайдалану жолымен бөтен мүлікке құқықты иемдену болып табылады.

Негізгі сөздер: Алаяқтық, алдау, арбау, қылмыс, ғаламтор, ұлттық қауіпсіздік, құқық бұзушылық, жауаптылық, жаза.

*Гүлдана ҚАРЖАСОВА, доктор философии (PhD), профессор,
GKB24@mail.ru, +8 775 207 88 68.*

Ержан АБИЕВ, магистр юридических наук, старший преподаватель, abiev93@mail.ru

*(Карагандинский университет Казпотребсоюза,
100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9)*

*Ерлан КАСЕНОВ, оперативный дежурный Управления оперативного планирования
ДП Карагандинской области, майор полиции,
Республика Казахстан, г. Караганда, GKB24@mail.ru*

ИСТОРИЯ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА МОШЕННИЧЕСТВО В ГЛОБАЛЬНОЙ СЕТИ ИНТЕРНЕТ

Аннотация. В статье рассматривается история уголовной ответственности за мошенничество в глобальной сети интернет.

Авторы проанализировали основы уголовной ответственности за мошенничество в соответствии с действующим законодательством Казахстана, а также изучили взгляды различных ученых, выявили проблемы правового регулирования и наметили пути их решения.

Мошенничество-приобретение прав на чужое имущество путем хищения, обмана или злоупотребления доверием чужого имущества.

Ключевые слова: Мошенничество, обман, преступление, интернет, национальная безопасность, правонарушение, ответственность, наказание.

*Guldana KARZHASOVA, Doctor of Philosophy (PhD), Assistant Professor,
GKB24@mail.ru, +8 775 207-88-68.*

Erzhan Abiyev, Master of Law, Senior Lecturer, abiev93@mail.ru

*(Karaganda University of Kazpotrebsoyuz,
100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya st. 9)*

*Yerlan KASENOV, Operational Duty Officer, Office of Operational Planning, Police Major,
Republic of Kazakhstan, Karaganda, GKB24@mail.ru*

THE HISTORY OF CRIMINAL LIABILITY FOR FRAUD ON THE GLOBAL INTERNET

Abstract. The article examines the history of criminal liability for fraud on the global Internet.

The authors analyzed the basics of criminal liability for fraud in accordance with the current legislation of Kazakhstan, and also studied the views of various scientists, identified problems of legal regulation and outlined ways to solve them.

Fraud is the acquisition of rights to someone else's property by theft, deception or abuse of trust of someone else's property.

Keywords: Fraud, deception, crime, Internet, national security, offense, responsibility, punishment.

Қазақстан мемлекеттілігінің өсуі мен дамуымен бірге алаяқтық бағыттағы қылмыстардың саны да өсті. Әрине заң шығарушы жаңа құбылыстарға жауап беруге және осындай әрекеттермен күресуге бағытталған шаралар қабылдауға тырысты. Алаяқтық бағыттағы қылмыстар үшін жауаптылықты көздейтін нормалар санының артуы осы әрекеттің таралу деңгейі мен қоғамдық қауіптілігін көрсетуі мүмкін.

Бүгінгі таңда нақты әрекетке қарсы тұрудың өзектілігі мүлдем азайған жоқ, керісінше, тек өсті. Қазіргі уақытта бұл қылмыс ену саласына байланысты ерекше әртүрлілікпен, бейімделумен, динамизммен және жаңғырту қабілетімен ерекшеленеді. Мемлекет экономикасының қарқынды дамуы, меншік институтының дамуы, шарттық қатынастар санының артуы, әрине, алаяқтарды бей-жай қалдырмады.

Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына «Халық бірлігі және жүйелі реформалар — елдің өркендеуінің берік негізі» жолдауында атап өтілгендей, құқық қорғау жүйесінде елеулі өзгерістер орын алуда.

Азаматтардың әділ наразылығы алаяқтықтың өсуіне әкеп соғады. Бас прокуратура алаяқтықтар мен қаржы пирамидаларына қарсы іс-қимыл жөніндегі шаралар кешенін әзірлеуі тиіс [1].

Юстиниан дұрыс атап өткендей, «Заңдарды білу олардың сөздерін емес, мазмұны мен мағынасын қабылдауды білдіреді». Шынында да, қылмыстық іс-әрекетті тиісті талдау тарихи кезеңдеріндегі осы құбылыстың дамуын мұқият зерттейінше мүмкін емес. И. Я. Фойницкий былай деп жазды: «... алаяқтықтың бұрынғы тағдыры мен физиономиясын білмей, кездейсоқ жағдайды оған қажет нәрсе үшін маңызды, ерікті деп қабылдау қауіпі бар, сонымен қатар сіз заңнамалық озбырлықтың немесе дерексіз теорияның нәтижесі ретінде өзін таныстыра аласыз және кез келген жағдайда тарихты елемей, тұжырымдаманың бір ғана, жедел жағымен танысамыз» [2, 76-б.].

Қылмыстың тарихи қозғалысы төрт ереженің әсерінен болады: мемлекеттік күштердің даму заңы, қоғам қажеттіліктерінің даму заңы, қажеттіліктердің басым болу заңы, олардың қақтығысы және жалпылау қабілетінің даму заңы. Біріншісіне сәйкес мемлекет бұрын жеке қамқорлыққа ғана тәуелді болған құқықтарды өз

қамқорлығына алу үшін зияткерлік және дене күшінің жеткілікті мөлшерін жинақтауы тиіс. Екінші заң күші бұзылған және дереу Үкіметтің араласуын қажет ететін әлеуметтік қатынастарды ғана қорғауды бұйырады. Үшіншіден, барлық қажеттіліктер үнемі бәсекелестікте болады, сондықтан қылмыстық қорғалатын қажеттілік басқалардан басым болуы керек. Сонымен, әлеуметтік қауіпті әрекетті қылмыстық іс ретінде дұрыс бекіту үшін құқықтық техниканың дамыған және тиімді әдістері қажет. Алаяқтық өзінің дамуындағы нақты жолды меншік қатынастарына қол сұғатындығына байланысты алды. Сондықтан алаяқтық туралы нормалар мемлекеттегі экономикалық айналымның дамуымен сәйкес келеді. Сондай-ақ тарихи ретроспективада қоғамның бұл әрекетке деген көзқарасы өзгереді, өйткені бастапқыда мүліктік қатынастар қылмыстық репрессияның араласуынсыз реттеледі, ал соңғысының пайда болуы көбінесе жеке өмірге араласу ретінде қарастырылады. Азаматтық әділет өмірдің жаңа жағдайларында жалған интеллигенцияның айла-амалдарына қарсы күресте қаншалықты тез арада өзгереді. Табиғи-коммуналдық шаруашылық нысаны бар қоғам мүліктік алдауды білмейді, өйткені алаяқтық — бұл өркениетті қылмыс, ол экономикалық айналымның дамуының жоғары деңгейімен жазаланады. Мұндай әлеуметтік қауіпті әрекет сауда дамыған, еңбек пен тауар-ақша қатынастарының терең бөлінуі бар елдерде пайда болады. Алаяқтық туралы қылмыстық-құқықтық нормалар басқа мүліктік қылмыстар туралы нормалармен салыстырғанда қоғамның дамыған экономикалық жағдайының жемісі.

Алаяқтықты қылмыстық реттеудегі жаңа кезең 1997 жылғы 1 қаңтардан бастап Қылмыстық кодекс күшіне енген кезде басталады, онда берілген алаяқтық ұғымы әлі де сақталады. 177-бапта: «Алаяқтық, яғни бөтеннің мүлкін ұрлау немесе алдау немесе сенімге қиянат жасау жолымен бөтеннің мүлкін құқықты иемдену» деп белгіленген [3].

Заң шығарушы 1960 жылы бұрынғы РСФСР Қылмыстық кодексінде бекітілген «иемденуді» «ұрлауға» ауыстыратынын, ал «алдау», «сенімді теріс пайдаланумен» ауыстырып, бірінші орынға шығатынын атап өтейік. Жымқыру ұғымы ҚК 158-бабының ескертпесінде ашылған: «... бөтен мүлікті кінәлі адамның немесе осы мүліктің

меншік иесіне немесе өзге иесіне залал келтірген басқа адамдардың пайдасына пайдакүнемдік мақсатта жасалған құқыққа қарсы өтеусіз алып қою және (немесе) айналдыру». Әрине, ұрлықты жымқыруға ауыстыру сәтті қадам болып табылады [4, 14-б.]. Біріншіден, бұл алаяқтық ұрлықтың бір түрі екенін, екіншіден, бұл құрамды басқа адамдардың мүлкін ұрлау белгілерінсіз иемденумен ажыратады. 1997 жылғы ҚК бастапқы редакциясында I дәрежелі саралау белгілеріне адамдар тобының алдын ала сөз байласуы бойынша, адам өзінің қызмет бабын пайдалана отырып немесе азаматқа елеулі залал келтіре отырып бірнеше рет жасаған алаяқтық жатады. Ұйымдасқан топтың ірі мөлшерде немесе ұрлық не қорқытып алушылық үшін бұрын екі немесе одан да көп рет сотталған адамның қылмыс жасауы екінші дәрежелі білікті алаяқтық ретінде белгіленген. Кодекстің жиырма жыл бойы 1997 жылғы ҚК нормалары саралау белгілері мен санкциялар мөлшері бөлігінде өзгерістерге ұшырады. Алаяқтықтың жаңа түрлерінің пайда болуымен қатар жүретін қоғамдық қатынастардың қарқынды дамуы заң шығарушыны 2014 жылы қылмыстық кодекске түбегейлі өзгерістер енгізуге итермеледі.

Қылмыстық кодекстің бірқатар өзгерістерінен кейінгі саралау белгілері келесідей:

- I дәрежелі саралау белгілері: адамдар тобының алдын ала сөз байласуы арқылы қылмыс жасауы, сол сияқты азаматқа елеулі залал келтіруі;

- II дәрежелі саралау белгілері: адам өзінің қызмет бабын пайдалана отырып, сол сияқты ірі мөлшерде;

- III дәрежелі біліктілік белгілері: ұйымдасқан топ немесе аса ірі мөлшерде немесе азаматтың тұрғын үй-жайға құқығынан айыруға әкеп соққан.

Осылайша, біз 1997 жылы Қазақстан Республикасының ҚК бекітілген алаяқтық туралы нормаларының тарихи оқиғалардың, билік етуші субъектілердің, отандық және шетелдік құқықтық доктринаның, сондай-ақ қоғамның қарқынды әлеуметтік-экономикалық дамуының әсерінен ғасырлар бойы қалыптасқан бай тарихы бар деп айта аламыз.

Алаяқтық — алдау немесе сенімге қиянат жасау жолымен бөтеннің мүлкін ұрлау немесе бөтеннің мүлкіне құқықты иемдену.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 190-бабында алаяқтық үшін мүлкі тәркіленіп, белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан өмір бойына айыра отырып, бес

жылдан он жылға дейін бас бостандығынан айыру көзделген.

Қазақстан Республикасы соттары БААТЖ бағдарламасына сәйкес 2021 жылдың он айында есептік кезеңде республика соттары алаяқтық фактісі бойынша барлығы 1642 қылмыстық істі қарады.

2020 жылы осы санаттағы қаралған істердің саны 3 849 істі құрады [5].

Алдау немесе сенімге қиянат жасау арқылы алаяқтық жасау нәтижесінде жәбірленушіге материалдық зиян келтіру арқылы меншік құқығы бұзылады.

Сенімді теріс пайдалану алдаудың белгілі бір түрі (сенім алдау), сондықтан алдаумен тығыз байланыста болады. Бұл әрекеттің ерекшелігі жәбірленуші алдау жағдайында мүлікті немесе мүлікке құқықты өз еркімен береді.

Алдауды мазмұны бойынша келесідей бөлуге болады:

1 — жеке адамға қатысты алдау (олардың бар болуы, жеке басы, жеке басының ерекше қасиеттері);

2 — әртүрлі заттарға қатысты алдау (олардың болуы, жеке басы, мөлшері, сапасы, бағасы);

3 — әртүрлі оқиғалар, әрекеттер туралы алдау;

4 — пиғылмен алдау (жалған уәде).

Алаяқтықтың нысаны тек мүлік ғана емес, сонымен қатар мүлік құқығы болуы мүмкін. Мүлікті, оның ішінде ақшаны алуға құқық беретін құжаттар, егер олар мүліктің баламасы, белгілі бір құнның тасымалдаушысы болса, алаяқтық нысаны болуы мүмкін.

Бұдан басқа қылмыстық сот ісін жүргізу практикасында алаяқтық құжаттарды, мөртабандарды, мөрлерді, бланкілерді және басқа да құжаттарды қолдан жасау арқылы жасалады, олар қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысушыларға белгілі бір заңды іс-әрекеттер мен қылмыс нысаналарына құқық береді (ҚР ҚК 385-б.).

Алаяқтық кезінде айтылғандарды ескере отырып, алдау ауызша да, жазбаша да болуы мүмкін.

Өз кезегінде алдау екі формада көрінеді: белсенді және бәсен.

Белсенді алдау — бұл адамға белгілі бір фактілер, оқиғалар туралы идеяны бұрмалайтын жалған ақпарат беру.

Бәсен алдау — бұл шындық туралы үндемеу, жәбірленушіге кінәлі хабарлауға міндетті фактілер немесе жағдайлар туралы ақпарат бермеу [6, 140-б].

Баяндалғанды ескере отырып, мәселені жан-жақты және объективті қарау үшін құқық

бұзушының әрекеттерін (әрекетсіздігін) талдау қажет, демек, іс бойынша барлық дәлелдемелерді зерделеу және құқық бұзушының ҚР ҚК 190-бабында көзделген қылмыстық құқық бұзушылық құрамының әрекеттерін (алаяқтық) анықтау үшін оның заңсыз әрекеттерін растайтын қолхатты не ұсынылған құжаттарды зерттеу қажет. Өйткені Қылмыстық кодекстің 4-бабына сәйкес қылмыстық жауаптылықтың жалғыз негізі қылмыстық құқық бұзушылық жасау, яғни қылмыс құрамының не Қазақстан Республикасы ҚК көзделген қылмыстық теріс қылықтың барлық белгілері бар іс-әрекет [7] болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. «Халық бірлігі және жүйелі реформалар-елдің өркендеуінің берік негізі»: Мемлекет Басшысы Қ.-Ж. Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы 2021 жылғы 1 қыркүйек [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <https://www.akorda.kz/> (өтініш берген күні: 17.09.2022).

2. *Фойницкий, И. Я.* Мошенничество по русскому праву : сравнительное исследование. — СПб. : Тип. т-ва «Обществ. польза», 1871.

3. Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 16 шілдедегі № 161 Қылмыстық кодексі (07.12.2009 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен) (ескі редакция) [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: [https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K970000167_\(Күші_жойылды\)](https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K970000167_(Күші_жойылды)) (өтініш берген күні: 17.09.2022).

4. *Рожнов, А. А.* История уголовного права : монография. — М. : Юрлитинформ, 2012.

5. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Қылмыстық кодексі (02.03.2022 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен) [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226> (өтініш берген күні: 17.09.2022).

6. *Нурпеисова, А., Семейбаева, А.* Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасындағы ақпараттық қауіпсіздік мәселесі туралы // КЭУ Жаршысы: Экономика, философия, педагогика, юриспруденция. 2020. № 4 (59).

7. Единое окно для доступа к электронным сервисам судебных органов Республики Казахстан [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <https://office.sud.kz/> (өтініш берген күні: 17.09.2022).

*Ергали ТУЗЕЛБАЕВ, доктор юридических наук, профессор,
профессор кафедры правоведения Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова,
Академик международной Академии информатизации, Заслуженный сотрудник органов МВД РК,
140000, Республика Казахстан, г. Павлодар, ул. Ломова, 64*

*Владилен ТАТАРЯН, доктор юридических наук, профессор,
почетный работник высшего профессионального образования РФ, академик Евразийской Академии
административных наук, профессор кафедры административного права
Московского университета МВД России имени В. Я. Кикотя,
117997, Российская Федерация, г. Москва, ул. Академика Волгина, 12*

АДМИНИСТРАТИВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА КЛЕВЕТУ ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы административной ответственности за правонарушение, предусмотренное ст. 73-3 КоАП КР. Исследована общественная опасность клеветы, объективные и субъективные признаки, момент начала и окончания распространения клеветнических сведений, которые должны быть заведомо ложными. Ответственность должна наступать вне зависимости от того, были ли сведения восприняты потерпевшим и причинили ли какой-либо вред его физическому, психическому здоровью. Сформулированы рекомендации по привлечению правонарушителя за распространение ложной информации о физических и юридических лицах, которые предлагается включить в Нормативное постановление Верховного суда Республики Казахстан.

Ключевые слова: административная ответственность, правонарушение, клеветнические сведения, деловая репутация, достоинство человека.

*Ергали ТУЗЕЛБАЕВ, С. Торайгыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті
заң кафедрасының профессоры, заң ғылымдарының докторы, профессор,
Халықаралық ақпараттандыру академиясының академигі,
Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің еңбек сіңірген қызметкері,
140000, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ., Ломов көш., 64*

*Владилен ТАТАРЯН, заң ғылымдарының докторы, профессор,
Ресей Федерациясының жоғары кәсіптік білім берудің құрметті қызметкері,
Еуразиялық әкімшілік ғылымдар академиясының академигі, әкімшілік құқық кафедрасының профессоры
(В. Я. Кикоть атындағы Ресей ІІМ Мәскеу университеті,
117997, Ресей Федерациясы, Мәскеу қ., Академик Волгин көш., 12)*

ЖАЛА ЖАБУ ҮШІН ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫНДА КӨЗДЕЛГЕН ӘКІМШІЛІК ЖАУАПТЫЛЫҚ

Аннотация. Аталған мақалада Қазақстан Республикасы ӘҚБК 73-3-бабы бойынша құқық бұзушылық үшін әкімшілік жауаптылық мәселелері қарастырылған. Жаланың қоғамдық қауіптілігі, объективті және субъективті белгілері, қасақана жалған болуы тиіс жала жабатын ақпаратты таратудың басталу және аяқталу сәті зерттеледі. Жауаптылық ақпаратты жәбірленуші қабылдағанына және оның физикалық немесе психикалық денсаулығына зиян келтіргеніне қарамастан туындауы керек. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысына енгізу ұсынылып отырған жеке және заңды тұлғалар туралы жалған мәліметтерді таратқаны үшін құқық бұзушыны жауаптылыққа тарту туралы ұсынымдар тұжырымдалған.

Негізгі сөздер: әкімшілік жауаптылық, құқық бұзушылық, жала жабу ақпараты, іскерлік бедел, адамның абыройы.

*Yergali TUZELBAYEV, Doctor of Law, Professor,
Professor of the Department of Jurisprudence of Pavlodar State University named after S. Toraiyrov,
Academician of the International Academy of Informatization,
Honored Officer of the bodies of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan,
140000, Republic of Kazakhstan, Pavlodar, Lomov st., 64*

*Vladilen TATARYAN, Doctor of Law, Professor, Honorary Worker
of Higher Professional Education of the Russian Federation, Academician of the Eurasian Academy
of Administrative Sciences, Professor of Administrative Law Department
(Moscow University of the MIA of Russia named after V. Ya. Kikot,
117997, Russian Federation, Moscow, Academician Volgin st., 12)*

ADMINISTRATIVE LIABILITY FOR SLANDER ON THE BASIS OF THE LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract. The article deals with the issues of administrative responsibility for an offense under Art. No. 73-3 of the Administrative Code of the Kyrgyz Republic. The social danger of slander, objective and subjective signs, the moment of the beginning and end of the dissemination of slanderous information, which must be deliberately false, are studied. Responsibility should come regardless of whether the information was perceived by the victim and whether it caused any harm to his physical or mental health. Recommendations are formulated on bringing the offender for the dissemination of false information about individuals and legal entities, which are proposed to be included in the Regulatory Resolution of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: administrative responsibility, offense, slanderous information, business reputation, human dignity.

Международное законодательство и Конституция Республики Казахстан гарантирует естественные права человека на достоинство, честь и репутацию. В соответствии со ст. 17 Конституции Республики Казахстан достоинство человека неприкосновенно [1].

Неприкосновенность достоинства человека означает признание личностной ценности каждого человека, его образа мыслей и поступков, основанных на нравственных принципах. Человек признается носителем ценностных, нравственных и интеллектуальных качеств. Достоинство человека связано с его положением в обществе, репутацией, образом жизни, профессионализмом и другими обстоятельства. Каждый человек достоин уважения и признания права на самостоятельность его мышления и действий.

Кодифицированное законодательство Республики Казахстан строго определяет обязанности по соблюдению неприкосновенности достоинства человека при проведении законных действий, например, при проведении различных административно-процессуальных действий при освидетельствовании, проведение экспертизы, опросов, осмотра и изъятие документов и вещей, находящихся при физическом лице, доставлении, задержании, аресте и т. п.

Административная ответственность за клевету в Республике Казахстан впервые с 10 июля 2020 г. приобрела статус административного правонарушения на основании Закона РК от 26 июня 2020 г. № 349 «О внесении изменений и дополнений в

некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования исполнительного производства и уголовного законодательства» [2].

Общественная опасность клеветы выражается в том, что это деяние причиняет вред чести и достоинству человека, а также подрывает его деловую репутацию. Но после переноса клеветы из Уголовного кодекса Республики Казахстан в Кодекс Республики Казахстан об административной ответственности (далее — КРКоАП) административная ответственность стала менее репрессивной, так как вместо статуса уголовного преступления, минуя уголовный проступок, стала административным правонарушением.

Сравнение действующей ст. 73-3 КРКоАП с декриминализованной ст. 129 УК РК позволяет сделать вывод, что объективная сторона правонарушения во всех частях статьи по смыслу осталась прежней, но санкции заметно изменились в сторону смягчения наказания.

Потерпевшим от клеветы могут выступать не только граждане, но и коллективные хозяйствующие субъекты, то есть юридические лица. Например, если клеветническая информация распространяется в отношении нескольких неустановленных сотрудников юридического лица, то конкретно потерпевших можно не устанавливать, признавая потерпевшим юридическое лицо. В судебной практике был случай, когда осужденный Ч. распространил ложные сведения о том, что сотрудники исправительного учреждения против воли осужденной С. вступают с ней в половую связь.

В данном случае осужденный Ч. утверждал, что он не видел, а только слышал характерные звуки, как сотрудники исправительного учреждения вступали в половую связь с осужденной С. То есть он распространил ложные сведения в отношении сотрудников исправительного учреждения, чем нарушил деловую репутацию правоохранительного органа. Осужденный Ч. был привлечен к административной ответственности по ст. 73-3 КРКоАП, где потерпевшим было признано юридическое лицо [3].

Следует отметить, что потерпевшим от клеветы может выступать любое лицо вне зависимости от его способности воспринимать и осознавать смысл распространяемых в отношении его сведений (не дееспособный, малолетний, психически больной и т. п.). Но всегда потерпевшим от клеветы должно выступать другое лицо. Если кто-то распространяет клеветнические сведения о себе, даже если эти сведения причиняют вред правам и законным интересам третьих лиц, не может образовывать состав административного правонарушения, предусмотренного ст. 73-3 КРКоАП [4].

В соответствии с содержанием ст. 8 ГПК РК, потерпевшим также может являться умерший человек, если члены семьи или наследники пожелают защитить честь, достоинство и репутацию близкого им человека [5].

Объективная сторона части первой исследуемого правонарушения характеризуется одним квалифицирующим признаком, выраженным противоправным умышленным действием в форме распространения заведомо ложных сведений, порочащих честь и достоинство другого лица или подрывающих его репутацию. Понятия чести, достоинству и деловой репутации разъяснены Нормативным постановлением Верховного Суда Республики Казахстан «О применении в судебной практике законодательства о защите чести, достоинства и деловой репутации физических и юридических лиц» от 18 декабря 1992 г. № 6. Напомним, что: честь — это общественная оценка лица, мера его духовных и социальных качеств; достоинство — внутренняя самооценка лицом собственных качеств, способностей, мировоззрения, своего общественного значения; деловая репутация — устойчивая положительная оценка деловых (производственных, профессиональных) достоинств лица общественным мнением [6].

Но в диспозиции ч. 1 ст. 73-3 КРКоАП предусмотрели слово «репутация» без слова «деловая», что придает предмету правонарушения более широкий смысл [5].

Репутация (англ. reputation) — закрепившееся определенное мнение о человеке или группе людей. Репутация — мнение группы субъектов о человеке, группе людей или организации на основе определенного критерия [7]. Критерии оценки деятельности отдельного человека или юридического лица обычно утверждаются на подзаконном уровне, а также учитывается мнение населения.

В соответствии с п. 1 вышеупомянутого Нормативного постановления Верховного Суда РК под распространением сведений, порочащих честь и достоинство гражданина, понимается опубликование их в печати, сообщение по радио, телевидению, с использованием других средств массовой информации, изложение в служебных и иных характеристиках, публичных выступлениях, заявлениях, адресованных различным должностным лицам, или сообщение в иной, в том числе устной форме нескольким лицам или хотя бы одному лицу. Сообщение таких сведений лишь одному лицу, которого они касаются, не может признаваться их распространением.

Порочащими являются такие не соответствующие действительности сведения, которые умаляют честь и достоинство гражданина в общественном мнении или мнении отдельных граждан с точки зрения соблюдения законов, моральных принципов общества. В тоже время не могут признаваться обоснованными требования об опровержении сведений, содержащих соответствующую действительности критику недостатков в работе, в общественном месте, в коллективе, в быту [6].

Административным правонарушением признается оконченным с момента распространения клеветнических сведений, которые должны быть заведомо ложными, т. е. изначально не соответствовать действительности, порочащими честь и достоинство другого лица, или подрывающих его репутацию.

Не соответствующие действительности заведомо ложные сведения являются утверждения о фактах или событиях, которые не имели места в реальности ввремя, к которому относятся распространяемые сведения. Эти сведения могут относиться лишь к фактам прошлого или настоящего времени. Измышления о позорящих фактах, которые могут наступить в будущем, состава клеветы состава административного правонарушения о клевете не образуют. Распространение при клевете сведения должны в деталях либо в общих чертах характеризовать какой-либо конкретный факт, при этом они могут прямо указывать на события

или содержать косвенную информацию о нем. Заявления общего характера, не содержащие указания на определенный ложный факт (например, «взяточник», «вор», «насильник», «бытовой хулиган», «националист» и т. п.), не образует состава клеветы.

Объективная сторона ч. 2 рассматриваемой статьи характеризуется тем же противоправным действием, предусмотренным ч. 1 ст. 73-3 КРКоАП, а именно распространением заведомо ложных сведений, порочащих честь и достоинство другого человека или подрывающих его репутацию, но отличаются следующими способами совершения административного правонарушения: 1) совершенны публично; 2) сведения распространены с использованием средств массовой информации или опубликованы в них; 3) сведения распространены с использованием возможностей сетей телекоммуникаций [4].

Квалифицировать по ч. 2 ст. 73-3 КРКоАП следует, если клевета содержится в очном личном выступлении перед людьми, либо в публично демонстрирующемся произведении, либо в средствах массовой информации или в сети Интернет. Указанные обстоятельства существенно повышают опасность, так как клевета становится доступной для восприятия широкому кругу людей, поэтому за это предусмотрено более тяжкое наказание, а именно штраф в размере шестисот пятидесяти месячных расчетных показателей либо административный арест на срок двадцать пять суток.

Публичным признается выступление перед многочисленной аудиторией (лекция, собрание, доклад). Публично демонстрируемое произведение может быть любым по жанру и форме подачи (спектакль, кинопередача, видеоролик в социальных сетях, книга и т. п.). Клевета в средствах массовой информации предполагает распространение заведомо ложных сведений порочащего характера по телевидению, радиовещанию, в газетах и журналах.

Под распространением сведений, порочащих честь, достоинство или деловую репутацию граждан, также следует признавать изложение этой информации в служебных характеристиках, заявлениях, донесениях, адресованных должностным лицам, или сообщение в той или иной, в том числе устной, форме хотя бы одному лицу. Сообщение таких сведений лицу, которого они касаются, не может признаваться их распространением, если лицом, сообщившим данные сведения, были приняты достаточные меры конфиденциальности, с тем чтобы они не стали известными третьим лицам.

Объективная сторона ч. 3 исследуемой статьи предусматривает особо квалифицированный и наиболее опасный вид клеветы, и характеризуется теми же противоправные деяния, которые перечислены в ч. ч. 1 и 2 ст. 73-3 КРКоАП, но отличающиеся качеством ложных сведений. Обязательным условием квалификации административного правонарушения по ч. 3 ст. 73-3 КРКоАП, являются факты обвинения потерпевшего в совершении коррупционного, тяжкого или особо тяжкого преступления.

В соответствии с ч. ч. 4 и 5 ст. 11 УК РК тяжкими преступлениями признаются умышленные деяния, за совершение которых максимальное наказание, предусмотренное санкцией статьи УК РК, не превышает двенадцати лет лишения свободы, но не менее 5-ти лет лишения свободы. Особо тяжкими преступлениями признаются умышленные деяния, за совершение которых санкцией статьи УК РК предусмотрено наказание в виде лишения свободы на срок свыше 12-ти лет, пожизненного лишения свободы или смертной казни [8].

Коррупционные правонарушения перечислены в главе 15 УК РК. Следует отметить, что распространение заведомо ложной информации о факте коррупционного правонарушения, не содержащего признаков уголовно наказуемого деяния, не может быть квалифицировано по ч. 3 ст. 73-3 КРКоАП, как и по другим частям этой статьи. Но такие действия могут быть квалифицированы по ст. 439 КРКоАП за сообщение заведомо ложной информации о факте коррупционного административного правонарушения. Здесь обязательным условием привлечения к административной ответственности по ст. 439 КРКоАП является факт передачи информации только органу, ведущему борьбу с коррупцией.

Клевета отличается от заведомо ложного доноса тем, что при клевете распространяются любые ложные сведения, порочащие честь и достоинство гражданина (в т. ч. о мнимом преступлении), а при ложном доносе – лишь сведения, касающиеся совершения потерпевшим конкретного преступления. При клевете ложные сведения сообщаются любым лицам, в т. ч. представителям государственных и общественных организаций, а при ложном доносе ложные сведения о преступлении сообщаются в правоохранительные органы. Квалифицируя клевету, следует учитывать умысел виновного, который направлен на унижение чести и достоинства потерпевшего, а при ложном доносе — на привлечение потерпевшего к уголовной ответственности.

Субъективная сторона по всем частям, рассматриваемой статьи, характеризуется только прямым умыслом и выражена умышленной формой вины. Необходимо установить, что виновный сознавал ложность сообщаемых им фактов, которые задели честь и достоинство физического или юридического лица, или подрывают их репутацию и желал это сделать. Добросовестное заблуждение относительно достоверности распространяемых сведений, т.е. в случае, когда лицо было уверено в правдивости сведений, хотя на самом деле они были не достоверными (ложными), исключает ответственность за клевету, но может нести уголовную ответственность по ст. 130 УК РК «Оскорбление», если эти сведения носили оскорбительный характер.

В ситуации, когда клевета является систематической, а также носит характер травли и служит способом доведения лица до самоубийства, то такие деяния следует квалифицировать по ст. 105 УК РК «Доведение до самоубийства». Исключаются признак заведомой ложности в ситуации, когда человек высказывает свое, не соответствующее действительности суждение о факте, который реально не имел место, либо в ситуации, когда, распространяя те или иные сведения, человек добросовестно заблуждался об их ложности.

Мотивы и цели клеветы могут быть различными (зависть, месть, желание навредить сопернику, личная неприязнь и т. д.), но они не влияют на квалификацию правонарушения, хотя могут учитываться при индивидуализации назначения административного взыскания. Не будет являться субъектом административной ответственности человек, который распространил клеветническую информацию со слов другого человека, считая эту информацию достоверной.

Следует отметить, что на основании ст. 64 КРКоАП дело об административном правонарушении, предусмотренное ст. 73-3 КРКоАП возбуждается не иначе как по заявлению потерпевшего и подлежат прекращению за примирением его с лицом, распространившим клеветническую информацию. Лица, впервые совершившие административное правонарушение, предусмотренное ст. 73-3 КРКоАП, могут быть освобождены судом от административной ответственности, если они примирились с потерпевшим, заявителем, в том числе в порядке медиации, и загладили причиненный вред [4].

Таким образом, состав административного правонарушения, предусмотренный ст. 73-3

КРКоАП, является формальным; клевета окончена с момента распространения указанных сведений вне зависимости от того, были ли они восприняты потерпевшим и причинили ли какой-либо вред его физическому, психическому здоровью. Восприятие сведений и осознание факта их распространения потерпевшим или его законными представителями значимы лишь в процессуальном плане, поскольку служат условием их обращения в суд. Но некоторые особенности, упомянутые в нашей статье, по привлечению правонарушителя за распространение ложной информации о физических и юридических лицах должны быть разъяснены Нормативным Постановлением Верховного суда Республики Казахстан.

Список использованных источников

1. Подробнее см.: Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года: практическое пособие. — Алматы: ТОО «Издательство «Норма-К», 2022.

2. Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования исполнительного производства и уголовного законодательства» от 26 июня 2020 г. № 349-VI [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32819136 (дата обращения: 17.10.2022).

3. Материалы судебного кабинета [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://office.sud.kz/lawsuit/index.xhtml> (дата обращения: 17.10.2022).

4. Кодекс Республики Казахстан «Об административных правонарушениях» от 5 июля 2014 г. № 235-V ЗРК [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235/k14235.htm> (дата обращения: 17.10.2022).

5. Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 г. № 377-V (с изм. и доп. по сост. на 01.01.2023 г.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34329053&show_di=1 (дата обращения: 17.10.2022).

6. Нормативное постановление Верховного суда Республики Казахстан «О применении в судебной практике законодательства о защите чести, достоинства и деловой репутации физических и юридических лиц» от 18 декабря 1992 г. № 6 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P92000006S_ (дата обращения: 17.10.2022).

7. Понятие репутации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: ru.m.wikipedia.org (дата обращения: 17.10.2022).

8. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 г. № 226-V ЗРК [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> (дата обращения: 17.10.2022).

*Лаура ШОШАЕВА, магистр,
экономикалық қатынастарды құқықтық реттеу кафедрасының аға оқытушысы,
Қазтұтынуодағы Қараганды университеті,
100009, Қазақстан Республикасы, Қараганды қ., Академическая көш., 9,
keukonf2012@mail.ru, 8702 6997166.*

АВТОРЛЫҚ ҚҰҚЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ ДАУЛАРДЫ ҚАРАУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Аталған мақалада авторлық құқық саласындағы дауларды қарау ерекшеліктері қарастырылған. Осы мақаланың мақсаты авторлық құқық саласындағы даулар бойынша заңнаманы жетілдіру үшін қажетті жағдайлар жасау болып табылады. Автор материалдық және процессуалдық заңнамадағы бар мәселелер мен олқылықтарды атап өтіп, оларды шешу жолдарын анықтады.

Негізгі сөздер: зияткерлік меншік, авторлық құқық, дау, сот ісі, талап, дәлелдеу, креативті экономика.

*Лаура ШОШАЕВА, магистр,
старший преподаватель кафедры правового регулирования экономических отношений,
Карагандинский университет Казпотребсоюза,
100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая 9,
keukonf2012@mail.ru, 8702 6997166*

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РАССМОТРЕНИЯ СПОРОВ В СФЕРЕ АВТОРСКОГО ПРАВА

Аннотация. В статье исследуются особенности рассмотрения споров в сфере авторского права. Целью данной статьи является создание необходимых условий для совершенствования законодательства по вопросам рассмотрения споров в области авторского права. Автором были отмечены существующие проблемы и пробелы материального и процессуального законодательства, выявлены пути их решения.

Ключевые слова: интеллектуальная собственность, авторское право, спор, судебный процесс, иск, доказательство, креативная экономика.

*Laura SHOSHAEVA, Master of Law,
Senior Lecturer of the Legal Regulation of Economic Relations Department,
Karaganda University of Kazpotrebsoyuz,
100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya st., 9,
keukonf2012@mail.ru, 8702 6997166*

SOME ISSUES OF CONSIDERATION OF DISPUTES IN THE FIELD OF COPYRIGHT

Abstract. The article examines the peculiarities of the consideration of disputes in the field of copyright. The purpose of this article is to create the necessary conditions for the improvement of legislation on disputes in the field of copyright. The author noted the existing problems and gaps in the substantive and procedural legislation, and identified solutions.

Key words: intellectual property, copyright, dispute, lawsuit, lawsuit, proof, creative economy.

Қазіргі таңда авторлардың мүліктік емес және мүліктік құқықтарын қорғаумен байланысты әртүрлі құқықтық реттеу мен тиянақтауды қажет ететін жағдайлар бар.

Әсіресе, тәжірибеде жиі кездесетін жайларға авторлар құқығының бұзылуы, яғни оның еңбектерін рұқсатсыз пайдалану, көбейту мен тарату түрінде көп көрініс табады.

Жалпы қазіргі таңда ұлттық құқық жүйелерінде қарастырылған авторлар құқығын қорғау мен жүзеге асыру мәселесі құқықтық тұрғыдан жеткілікті деңгейде қамтылған деп есептегеннің өзінде тәжірибе барысында оларды

іске асыру кезінде әртүрлі күтпеген қиындықтар кездеседі.

Бұл құқықтардың ерекшелігі олардың қатаң аумақтық сипаты болып табылады, олар тек өз мемлекетінің шекараларында әрекет етеді және оның юрисдикциясынан тыс әрекет етпейді. Бұл тек зияткерлік меншікке ғана тән (және бұл оны қарапайым меншікке теңестірмеудің тағы бір себебі), мысалы, егер адам бір мемлекетте тауарға меншік құқығын иемденсе, онда осы тауардың шекарадан өтуі меншік құқығының жоғалуына әкеп соқпайды [1, 146-б.].

Мемлекеттің ұлттық экономиканы шикізат секторынан креатив пен инновацияны дамытуға көшу, яғни адами әлеуетті ашу және оны коммерцияландыру арқылы қайта жасауы зияткерлік меншік объектілерінің, оның ішінде авторлық құқық объектілерінің маңыздылығын арттыруда. Жаңашыл экономиканың дамуы зияткерлік меншік саласын құқықтық реттеуге жоғары талаптар қояды. Сонымен қатар қоғамның санасында инновациялар мен шығармашылықтың дамуы нәтижесінде жеке тұлғаның құндылығы мен оның шығармашылық көрінісі артып, зияткерлік меншік объектілерін құруға алып келетін аспект әлеуметтік маңызды болып табылады — бұл осы қоғамдық қатынастарды сапалы құқықтық реттеу қажеттілігінің басты себептерінің бірі. Елімізде тәуелсіздік алғанға дейін зияткерлік қызмет нәтижелерін «мемлекеттендірумен» сипатталатын КСРО жүйесі әрекет еткені бәрімізге мәлім [2].

Қазақстанның жоспарлы экономикадан бас тартуымен КСРО дәуіріндегі авторлық құқықты қорғау бойынша қалыптасқан барлық тәжірибе пайдасыз және жарамсыз болып шықты. Осының нәтижесінде авторлық құқық саласын реттейтін, оның ішінде, авторлық құқықты қорғаудың халықаралық талаптарына және сол кезеңге жеткен экономикалық шындыққа сәйкес келетін заңнаманың жаңа жүйесін құру қажеттілігі туындады. Авторлық құқық саласын реттейтін «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды [3]. Бұл ретте қалыптасқан тәжірибе авторлық құқықты қорғау жөніндегі қолданыстағы заңнамалық шаралардың тиімсіздігін көрсетеді.

Авторлық құқықты қылмыстық қорғау механизмдері маңызды рөл атқаратыны даусыз. Алайда негізінен жеке сипатта болатын авторлық қатынастардың ерекшелігіне байланысты авторлық құқықты қорғауды қамтамасыз етудің негізгі механизмі азаматтық сот ісін жүргізу болуы керек.

Зияткерлік меншікті тиімді қорғаудың негізгі шарттарының бірі осы салада тікелей туындайтын даулар бойынша қолданыстағы сот ісін жүргізу процесінің сапасын арттыру болып табылады [4].

Сондықтан зияткерлік меншікті қорғаудың жоғары деңгейіне жету үшін тек материалдық құқық нормаларын ғана емес, сонымен қатар авторлық құқықты қорғау қатынастарын реттейтін іс жүргізу құқығын да жетілдіру қажет. Авторлық құқық саласында туындайтын даулар ғылым, әдебиет және өнер туындыларын қамтитын объектілердің ерекшелігіне

байланысты күрделі сипатта болады. Сонымен бірге авторлық құқық саласындағы даулар аз сипатта болғандықтан судьялар оларды сапалы және дұрыс шешуге мүмкіндік беретін кәсіпқойлықтың қажетті деңгейін дамыта алмайды.

Бұл мақаланы жазу барысында шетелдік ғалымдардың, атап айтқанда ресейлік авторлық құқықты қорғауға байланысты материалдық және іс жүргізу нормаларын жетілдіру мәселелеріне арналған еңбектері зерттелді. Атап айтсақ, авторлық құқықты қорғаудың процессуалдық ерекшеліктерін егжей-тегжейлі сипаттайтын В. А. Дозорцев пен В. А. Чертковтың [5], М. А. Рожкованың [6], Н. Ф. Дикареваның [7] және т. б. монографияларын атап өтуге болады.

Бұдан басқа авторлық құқық саласындағы дауларды (шарттық және шарттан тыс қатынастардан туындайтын дауларды қоса алғанда) қарастыруға байланысты сот шешімдері пайдаланылды.

Судьяларға арналған авторлық құқық саласындағы даулар — бұл заң белгілеген құқықтарды бұзбай дұрыс шешілуі керек нақты міндет. Бұл ретте тиісті мақсатқа заңнама нормаларына және оны қолданудың қолданыстағы практикасына мұқият талдау жүргізу арқылы қол жеткізуге болады. Азаматтық іс жүргізу заңнамасының нормаларына сәйкес теория талаптардың келесі түрлерін ажыратады: тану, мойындау және өзгерту туралы талаптар.

Авторлық құқық саласындағы талаптардың ерекшеліктерінің бірі олардың күрделілігі болып табылады, ең алдымен, даулар объектілерінде және олардың талаптарын қорғауда, талап қоюдағы субъектілердің алуан түрлілігінде, сондай-ақ тақырыпта көрінеді. Авторлық құқық саласындағы отандық заңнама авторға оларды мүліктік және жеке мүліктік емес құқықтар кешеніне бөлетін құқықтар береді. «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 15-бабына сәйкес автордың жеке мүліктік емес құқықтарына мыналар жатады:

- автор ретінде танылу және мұндай тануды талап ету құқығы, оның ішінде автордың атын көрсету арқылы;

- автордың бүркеншік атының туындыларын көрсету және олардың даналарында көрсетуді талап ету немесе атын көрсетуден бас тарту құқығы;

- туындыларға қол сұғылмаушылық құқығы;

- туындыға белгісіз адамдар тобына қол жетімділікті ашу құқығы.

Автордың жеке мүліктік емес құқықтарының басты ерекшелігі — олар айрықша құқықтар берілген жағдайда да иеліктен шығарылмайды және авторда сақталады.

«Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 16-бабына сәйкес мүліктік құқықтар немесе оларды «айрықша» құқықтар деп те атайды, авторға өз туындысын кез келген нысанда және кез келген тәсілмен пайдалану құқығын, сондай-ақ туындыға үшінші тұлғаларға қол жеткізу мүмкіндігін береді.

Автордың мұндай мүліктік құқықтары әртүрлі шарттар жасасу арқылы берілуі мүмкін (айрықша құқықтарды беру туралы авторлық шарт және айрықша емес құқықтарды беру туралы авторлық шарт). Авторлық шарт бойынша толығымен айрықша және айрықша емес құқықтардың берілуі автордың мүліктік құқықтары құрылымының күрделілігі туралы айтады, бұл құқықтардың тиісті берілу сипатына және автордың өзіне байланысты. Автордың құқықтары мазмұнының жоғарыда қарастырылған сипаттамалары қорғауға ұсынылған талап қою объектісінің күрделілігін көрсетеді.

Айта кету керек, талап қою объектісінің күрделілігі талап қою нысанының күрделілігіне немесе құқықтарды қорғау шараларын анықтауға тікелей әкеп соғады. Қазақстан Республикасы Жоғарғы сотының сайтында сот актілері банкінде жарияланған сот шешімдерін талдай отырып, біз мыналарға келеміз: автордың айрықша құқықтарын қорғауға бағытталған талап-арыздар, әдетте, туындыны пайдаланғаны үшін өтемақы талап ету түрінде әрқашан мүліктік сипатта болады; көп жағдайда автордың мүліктік емес құқықтарын қорғауға байланысты талап-арыздар, мүліктік талаптармен шектелмейді. Бір құқық бұзушылық автордың мүліктік және жеке мүліктік емес құқықтарына да әсер етуі мүмкін, бұл авторлық құқық саласындағы кең таралған жағдай, сондықтан автордың мүліктік және мүліктік емес мүдделерін қамтуға қабілетті кешенді талап қою қажеттілігі туындайды. Жоғарыда айтылғандай, автордың мүліктік құқықтары авторлық шарт негізінде толық немесе ішінара үшінші тұлғаларға берілуі мүмкін. Содан кейін бірнеше субъектілер бірден мүліктік құқықтарға ие бола алады және олар бұзылған кезде барлық құқық иелерінің мүдделері бірден қозғалады [8].

Осылайша, талаптардың күрделілігі субъектілерінің көптігінде де көрінеді.

Азаматтық іс жүргізу заңнамасының нормаларына сәйкес авторлық даулардың ведомстволық бағыныстылығы мен соттылығы

жалпы юрисдикция соттары жеке тұлғалар процеске қатысатын авторлық құқық саласында туындайтын дауларды қарайды. Заңды тұлғалар мен жеке кәсіпкерлер өз мүдделерін қорғайтын даулар қазірдің өзінде мамандандырылған ауданаралық экономикалық соттарда қаралады [9]. Заңнама нормаларынан көрініп тұрғандай, белгілі бір соттың істерді қарауы құқықтық қатынастарға қатысушылардың субъективті құрамына байланысты. Дауларды бөлу келіп түскен істердің саны аз болып қалуына әкеп соғады. Судья, қолданыстағы сот жүйесінің осы кезеңінде, қарауға келіп түскен өтініштердің салыстырмалы түрде қарапайым көлемін ескере отырып, тиісті дауларды қараудан тәжірибені толық жинақтай алмайды.

Талданған сот шешімдерінен олардың елеулі қателіктермен және даудың бүкіл мәнін нақты түсінбеушілікпен қабылданғаны көрінеді. Бұл өте объективті түсініктеме. Жалпы юрисдикция соттарында қаралатын даулардың көпшілігі келісім-шарттарды жасасуға, өзгертуге және бұзуға байланысты даулар, тұрғын үй қатынастарынан туындайтын даулар, сондай-ақ неке және отбасылық даулар. Олардың саны бір жылда бірнеше мыңнан асады. Ал авторлық құқық саласындағы даулар саны екі жүзге әрең жетеді [10].

Бұл мәселенің шешімі зияткерлік меншік саласындағы мамандандырылған сотты немесе соттар жанындағы арнайы алқаларды құру болуы мүмкін [11, 74-б.]. Бұл істердің осы санаты бойынша сот тәжірибесін жалпылауға, дауларды сапалы және неғұрлым білікті шешуге, сондай-ақ авторлық құқық саласында ғана емес, сонымен қатар зияткерлік меншіктің бүкіл саласында заңнаманы жетілдіруге әкеп соғады.

Зияткерлік меншікке қатысты соттылықты анықтау кезінде қызметтік туындыларды жасау жөніндегі қатынастардан туындайтын даулардың соттылығын анықтау туралы айта кеткен жөн.

«Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес автордың жұмыс берушінің қызметтік міндеттерін немесе қызметтік тапсырмасын орындау шеңберінде орындаған туындысы қызметтік туынды болып табылады. Мұндай авторлық құқық объектілері еңбек қатынастары шеңберінде құрылады және оларға авторлық құқық нормалары да, еңбек құқығы нормалары да қолданылады. Қызметтік жұмыстармен байланысты даулар нормалар арасындағы қайшылықты көрсетеді, өйткені еңбек қатынастарында авторлық заңнаманы қолдану қажет. Қызметтік жұмыстарға қатысты туындайтын дауларды соттауға қатысты көптеген пікірлер бар. Біздің ойымызша, соттылықты

дұрыс анықтауға мүмкіндік беретін негізгі критерий дау тақырыбының сипатын анықтау болуы керек. Оны орнату үшін тиісті даулы заң қандай қатынастардан туындайтынын анықтау қажет. Әрине, қызметтік жұмысты құру тәртібі еңбек құқығы шеңберінде жатыр, өйткені ол қызметкер мен жұмыс берушінің еңбек қатынастарынан туындайды. Мұндай даулар оларды шешу үшін авторлық заңнама нормалары жеке бөлімде қолданылатынына қарамастан, еңбек деп саналуы керек.

Қызметтік туындыларды пайдалануға қатысты тағы бір жағдай. Мұндай құқықтық қатынастар қазірдің өзінде еңбек заңнамасынан асып түседі және оларды реттеу мүмкін емес. Осыған байланысты қызметтік туындыны пайдалану салдарынан туындайтын барлық даулар авторлық деп танылуға тиіс. Осылайша, қызметтік туындыға және оның соттылығына қатысты даудың сипатын айқындау тәртібін заңнамалық деңгейде белгілеу қажет.

Авторлық құқық саласындағы даулар бойынша дәлелдемелер мен дәлелдеулер авторлық құқық саласындағы даулар бойынша тараптардың сайысушылық қағидасы қолданылатыны жалпыға мәлім және ол заңнамалық тұрғыдан бекітілген. Бұл дегеніміз, тараптар өз ұстанымдарын, оны қорғаудың тәсілдері мен құралдарын өздері таңдайды. Әр тарап өзінің талаптары мен қарсылықтарында сілтеме жасайтын мән-жайларды дәлелдеуі тиіс. Авторлық құқық саласындағы даулар бойынша тараптар заңда көзделген барлық дәлелдеу құралдарын пайдалана алады. Айта кететін жайт, мұндай жағдайда дәлелдеудің негізгі көзі шығарманың данасы болып табылады.

Сот жазбаша түрде көрсетілген шығарма данасының нысаны мен мазмұнын зерттеген кезде, бұл оны жазбаша дәлел ретінде зерттеу әдісі болмайды, өйткені шығарманың қасиеттері мен сипаттамалары ғана зерттеледі, ал шығарманың мазмұны зерттелмейді, өйткені оның дауға қатысы жоқ.

Бұл жағдайда сот ұсынылған дәлелдемелердің ерекшеліктерін шығарманың нысаны мен идеялық-көркемдік қасиеттері ретінде қарастырады.

Азаматтық заңнамада дәлелдеме заттай болып айқындалатын талаптар көзделмеген. Осылайша, біз туынды данасының ұқсас белгілері заттай дәлелдемелер санатына жатқызылуы керек деген қорытындыға келеміз. Дұрыс процедуралық тәртіпті анықтау үшін мәліметтерді ұсыну формасын белгілеу қажет. Егер істі қарау үшін негізгі мән туындының мәтіні болып табылса, туындының данасы жазбаша дәлел ретінде қаралатын болады. Егер

туындының пішіні, түсі және басқа да сипаттамалары сияқты қасиеттері басты болып табылса, онда туындының осы данасы заттай дәлел ретінде қаралатын болады.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, авторлық дауларды қарау мен шешудің құқықтық аспектілерін қамтитын авторлық құқықты қорғау бөлігінде қолданыстағы материалдық және іс жүргізу заңнамасын жақсарту қажет. Қалыптасқан тәжірибе авторлық құқық саласындағы дауларды қарау сапасы тұтастай алғанда зияткерлік меншіктің жоғары мәртебесіне сәйкес келмейтінін көрсетеді. Себебі бұл зияткерлік меншік біздің еліміз дамытуға ұмтылатын креативті экономиканы дамытудың негізі мен іргетасы. Авторлық құқық саласындағы дауларды қарау мен шешудің құқықтық тәсілін өзгерту авторлық құқық объектілерін қорғауды жақсартуға мүмкіндік береді, бұл болашақта осындай объектілерді жасауға және ұлғайтуға түрткі болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Хауия, С. Международная правовая защита авторских прав // Вестник КЭУ: экономика, философия, педагогика, юриспруденция. 2021. № 1 (60). С. 146.
2. Фалалеев, А. С. Авторское право советского периода [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <https://cyberleninka.ru/article/n/avtorskoe-pravo-sovetskogo-perioda/viewer> (өтініш берген күні: 27.12.2022).
3. Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы 1996 ж. 10 маусымдағы № 6-І Қазақстан Республикасының Заңы (2022.21.08. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005798 (өтініш берген күні: 27.12.2022).
4. Баскаков, Е. Я. Особенности рассмотрения и разрешения авторских споров [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <https://lawtheses.com/jreader/109254/a/?#?page=2> (өтініш берген күні: 27.12.2022).
5. Дозорцев, В. А. Авторские дела в суде. — М., 1985; Чертков, В. А. Судебная защита прав и интересов авторов. — М., 1979.
6. Рожкова, М. А. Защита интеллектуальной собственности в арбитражном суде (проблемы подведомственности и обеспечения иска). — М., 2001.
7. Дикарева, Н. Ф. Процессуальные особенности рассмотрения и разрешения дел о защите авторских прав : дис. ... канд. юрид. наук. — М., 2003.
8. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377> (өтініш берген күні: 27.12.2022).
9. Банк судебных актов Верховного Суда Республики Казахстан [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <https://office.sud.kz/courtActs/index.xhtml> (өтініш берген күні: 27.12.2022).

10. *Клюев, М. А.* Особенности рассмотрения споров в сфере авторского права [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: https://static.freereferats.ru/_avtoreferats/01003012256.pdf (өтініш берген күні: 27.12.2022).

11. *Казарян, А. В.* Специализированные суды по интеллектуальным правам // Журнал Суда по интеллектуальным правам. — 2015. — № 8. — С. 74.

АВТОРЛАРҒА АҚПАРАТ

«Қарағанды экономикалық университетінің Жаршысы» журналы: Экономика, Философия, Педагогика, Юриспруденция бағыттары бойынша мақалалар жариялайды.

Пікірсайыс материалдары үшін журналдың беттері әрқашан ашық, сондықтан оның мазмұны міндетті түрде құрылтайшылардың және редакция алқасының көзқарасын көрсетпейді.

Жариялауға берілетін мақалалар ғылыми жарияланымдар әдебіне сәйкес келуі тиіс.

- Авторлар келтірілген фактілердің, дәйексөздердің, экономикалық-статистикалық деректердің, өз аттарының, жағрафиялық атаулардың және өзге де мәліметтердің іріктелімі мен дұрыстығы үшін, сондай-ақ ашық баспасөзде жариялауға арналмаған деректерді пайдаланғаны үшін жауап береді.

- Нақты деректерді, бүкіл мәліметтерді, әдебиеттерден алып пайдаланған және өзге де дерек көздерін, сондай-ақ мақалада келтірілетін дәйексөздерді тиісті сілтемелермен растау қажет.

- Авторлар жарияланымдарға қойылатын талаптарды сақтауы тиіс.

- Түпнұсқа жұмыс ретінде плагиатты табыс етуге және бұрын жарық көрген жарияланымға жол берілмейді.

Қарағанды экономикалық университетінің «Жаршысы» журналы тоқсанына бір рет (жылына төрт рет) шығады. Қайта басылған кезде журналға сілтеме жасау міндетті.

Қарауға қабылданған мақалалар бойынша екі апта ішінде оларды жариялаудың әлеуетті мүмкіндіктері туралы мәселе шешіледі. Түпкілікті шешім Редакция алқасының талқылау нәтижелері бойынша қабылданады. Мақалалардың өтуі туралы бүкіл ақпаратты авторлар +7 (7212) 44-16-24 (6500) телефоны бойынша ала алады.

Автор Интернет желісінде Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті сайтының «ҚЭУ Жаршысы» бөлімінде, «ҚЭУ Жаршысы» журналында жарияланған, өз мақаласының электронды нұсқасын өтеусіз негізде жаңғыртуға келісім береді. Автор сайтқа шығу мүмкіндігі реттелмегенін түсінуге сүйенеді.

Жариялауға қабылданбаған мақалалар авторларға қайтарылмайды.

Жарияланым үшін қаламақы төлеу қарастырылмаған.

Қолжазбаның жарияланым ақысы 3 000 теңге (эквиваленті 20\$).

Назар аударыңыз: Автордың ҚЭУ Жаршысына жариялау үшін мақаланы беруі ғылыми жарияланымдар әдебінде айтылған ережелер мен талаптарға келісім беру ретінде автоматты түрде қабылданады.

Мақалалар мәтінінің форматына қойылатын талап:

- мәтіндік редактор Microsoft Word;

- қарып түрі Times New Roman 11 кегль (мақалалардың негізгі мәтіні үшін);

- бір жол аралық интервал;

- бос орын: жоғарғы, төменгі, оң жақтағы, сол жақтағы — 2 см қалдырылады;

- азат жолдан шегініс — 1 см.

Көрсетілген форматтағы мақала көлемі 8 беттен аспауы тиіс.

Жарияланымдардың міндетті элементтері болып саналады:

- мақаланың тақырыбын жеткілікті түрде толық көрсетуі тиіс УДК индексі, одан әрі азат жолдан шегініс қарып түрі Times New Roman 11 кегль;

- орыс, қазақ және ағылшын тілдеріндегі автордың (теңавторлардың) аты (бас әріптермен) және тегі (барлық әріптер бас әріппен) қарып түрі Times New Roman 10 кегль, курсив;

- авторлар туралы мәлімет: регалия, авторлардың жұмыс орны және байланыс ақпараты (орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде), қарып түрі Times New Roman 11 кегль, курсив;

- мақала атауы бас әріптермен, майлы қарып түрімен (орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде), қарып түрі Times New Roman 11 кегль, ары қарай азат жолдан шегініс;

- мақаланың аңдатпасы және түйінді сөздер орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде, қарып түрі Times New Roman 10 кегль.

- **Назар аударыңыз:** кез келген қысқартуға, оның ішінде аббревиатураға, түпнұсқа тілінде ғана рұқсат етіледі (өзге тілдік форматтарда мағынасы толық ашылып берілуі тиіс).

Мақала мәтінінің ұсынылған құрылымы:

1. Проблемалардың қойылысы.

2. Соңғы зерттеулерді және жарияланымдарды талдау.

3. Жалпы проблемалардың бұрын шешілмеген бөліктерін бөліп көрсету.

4. Зерттеу мақсаты.

5. Зерттеудің негізгі нәтижелері.

Мақалаларды табыс ету формасына қойылатын талаптар:

Мәтін электронды түрде табыс етіледі (e-mail редакция алқасына: vestnik_keu@mail.ru).

Мақалаға мыналарды (сканирленген түрде) тіркеу қажет:

- **ғылыми жетекшінің ұсынысын** (студенттер мен магистранттар үшін);

- **пікір** жазушының ғылыми дәрежесі мен координаттары көрсетілген, аталған зерттеу саласындағы маманның (сканирленген) пікірі (Қазақстанның, ТМД елдерінің және шетелдердің оқу және ғылыми мекемелерінде жұмыс істейтін оқытушылар мен ғылыми қызметкерлер үшін).

Редакция алқасының мекен жайы: Қарағанды, Академиялық көшесі, 9, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, 303-каб, т. +7 (7212) 44-16-24 (6500). **Email:** vestnik_keu@mail.ru

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Журнал «Вестник Карагандинского экономического университета» публикует статьи по следующим направлениям: Экономика, Философия, Педагогика, Юриспруденция.

Страницы журнала открыты для дискуссионных материалов, поэтому его содержание не обязательно отражает точку зрения учредителей и редакционной коллегии.

Передаваемые для публикации статьи должны соответствовать этике научных публикаций:

- Авторы несут ответственность за подбор и достоверность приведенных фактов, цитат, экономико-статистических данных, имен собственных, географических названий и иных сведений, а также за использование данных, не предназначенных для открытой печати.

- Фактические данные, все сведения, заимствованные из литературных и иных источников, а также цитаты, приводимые в статье, необходимо подтверждать соответствующими ссылками.

- Авторы должны соблюдать требования к публикациям.

- Не допустимым является представление плагиата в качестве оригинальной работы и публикация ранее опубликованной статьи.

Журнал «Вестник КЭУ» выходит один раз в квартал (четыре раза в год). При перепечатке ссылка на журнал обязательна.

По принятым к рассмотрению статьям в течение двух недель решается вопрос о потенциальной возможности их публикации. Окончательное решение принимается по результатам обсуждения на Редколлегии. Всю информацию о прохождении статьи авторы могут получить по телефону: **+7 (7212) 44-16-24 (6500)**.

Автор дает согласие на воспроизведение на безвозмездной основе в сети Интернет на сайте Карагандинского экономического университета Казпотребсоюза в разделе «Вестник КЭУ» электронной версии своей статьи, опубликованной в журнале «Вестник КЭУ». Автор исходит из понимания, что доступ к сайту не регламентирован.

Отклоненные статьи не возвращаются авторам.

Выплата гонорара за публикации не предусматривается.

Плата за публикацию рукописей составляет 3 000 тенге (эквивалент 20\$).

Внимание: Передача автором статьи для публикации в Вестнике КЭУ автоматически воспринимается как согласие с перечисленными положениями и требованиями этики научных публикаций.

Требования к формату текста статей:

- текстовый редактор Microsoft Word;

- шрифт Times New Roman 11 кегль (для основного текста статьи);

- одинарный междустрочный интервал;

- поля: верхнее, нижнее, правое, левое — по 2 см;

- абзацный отступ — 1 см.

Объем статьи в указанном формате не должен превышать 8 страниц.

Обязательными элементами публикации являются:

- индекс УДК, который должен достаточно подробно отражать тематику статьи, далее абзацный отступ шрифт Times New Roman 11 кегль;

- имя (с прописной буквы) и фамилия автора (соавторов) (все буквы прописные) на русском, казахском и английском языках, шрифт Times New Roman 10 кегль, курсив;

- сведения об авторах: регалии, места работы авторов и контактная информация (на русском, казахском и английском языках), шрифт Times New Roman 10 кегль, курсив;

- название статьи прописными буквами, жирным шрифтом (на русском, казахском и английском языках), шрифт Times New Roman 11 кегль, далее абзацный отступ;

- аннотация статьи и ключевые слова на русском, казахском и английском язык, шрифт Times New Roman 10 кегль.

- **Обратите внимание:** любые сокращения, в то числе аббревиатура, допускаются только на языке оригинала (в других языковых форматах должна быть приведена полная расшифровка).

Рекомендованная структура текста статьи:

1. Постановка проблемы.
2. Анализ последних исследований и публикаций.
3. Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы.
4. Цель исследования.
5. Основные результаты исследования.

Требования к форме предоставления статей:

Текст предоставляется в электронном виде (e-mail редколлегии журнала: vestnik_keu@mail.ru).

К статье необходимо приложить (отсканированную):

- **рекомендацию научного руководителя** (для студентов и магистрантов);

- **рецензию** (отсканированную) специалиста в данной области исследования с указанием научной степени и координат рецензента (для преподавателей и научных сотрудников, работающих в учебных и научных учреждениях Казахстана, стран СНГ и дальнего зарубежья).

Адрес редколлегии: Караганда, ул. Академическая, 9, Карагандинский университет Казпотребсоюза, каб. 303, т. +7 (7212) 44-16-24 (6500). **Email:** vestnik_keu@mail.ru

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

The journal «Karaganda Economic University Bulletin» publishes papers in the following areas: Economics, Philosophy, Pedagogics, and Law.

Papers are open to discussion, so their content does not necessarily reflect the views of the founders and the Editorial Board.

Manuscripts submitted for publication should correspond to the Ethics of scientific publications.

Authors are responsible for the choice and the accuracy of the facts, quotations, economic and statistical data, proper names, place names and other information, as well as the use of data which are inappropriate for public media.

The actual data and all the information taken from references and other sources, as well as citations given in the manuscript need to be confirmed by the appropriate links.

Authors should meet the publication requirements:

Original research papers can be submitted on the understanding that the paper was not previously published or under consideration for publication elsewhere. Please, avoid plagiarism!

The journal «Bulletin of Karaganda Economic University» is issued once a quarter (four times per year). In terms of reprint the reference to the journal is required.

The final decision about publishing manuscripts accepted for the submission is made within two weeks. The final decision is made according to the results of the Editorial Board discussion. Authors can get information about manuscript evaluation by tel.: +7 (7212) 44-16-24 (int. 6500).

By submitting a manuscript to the editor authors are deemed to have granted permission to publish free electronic version of the manuscript in «Karaganda economic university Bulletin» at the web-site of Karaganda economic university.

Author understands that access to the web-site is not regulated.

Rejected manuscripts are not returned to the authors.

Payments of honoraria for the publication are not provided.

The fee for the publication of manuscripts is 3,000 tenge (equivalent to \$ 20).

Please, pay attention that the submission of manuscripts for publication in the «Bulletin of KEU» automatically means that the author agrees with the provisions and requirements of scientific publications ethics mentioned above.

Format:

- Text editor — Microsoft Word;
- Times New Roman, 11 point font (for the main text);
- Single line spacing;
- Margins: head, bottom, right, left — 2 cm;
- Indentation — 1 cm

The volume of manuscripts in the specified format should not exceed 8 pages.

Obligatory elements:

- the universal decimal classification index, which should reflect the research area of publication in details; indentation; Times New Roman 11 point font;
- the name (in capital letters) and the surname of the author (co-authors) (in capital letters) in the Russian, Kazakh and English languages, Times New Roman 10 point font, italic;
- information about the authors: regalia, institution and contact information (in Russian, Kazakh and English), Times New Roman 10 point font, italic;
- manuscript title must be in capital letters, bold type (in Russian, Kazakh and English), Times New Roman 11 point font, later indentation;
- manuscript's abstract and key words must be in Russian, Kazakh and English, Times New Roman 10 point font.

Please, pay attention that abbreviations must be in the original language (in other language formats full transcript should be given).

Recommended structure:

1. Problem statement.
2. Analysis of the recent research and publications.
3. Selection of the unsolved aspects of the problem.
4. Purpose of the study.
5. Main results.

Requirements for submission

Please submit all manuscripts to the Editorial Board in Word documents by e mail: vestnik_keu@mail.ru

Master and Bachelor students should attach:

- a scanned version of the scientific Supervisor's recommendation for manuscript submission.
- a scanned version of the review from the specialist in this area of research. The review should contain reviewer's scientific degree and contact information (for teaching staff, scientific researchers working in educational and research institutions in Kazakhstan, and other countries).

Editorial Board address: Karaganda University of Kazpotrebooyuz, office 303, 9 Akademicheskaya st., Karaganda
Tel: +7 (7212) 44-16-24 (6500). E-mail: vestnik_keu@mail.ru

**ҚЭУ Жаршысы: экономика, философия,
педагогика, юриспруденция
ЖУРНАЛЫ**

**ЖУРНАЛ
Вестник КЭУ: экономика, философия,
педагогика, юриспруденция**

**JOURNAL
Bulletin of KEU: economy, philosophy,
pedagogics, jurisprudence**

Мнение авторов не всегда отражает точку зрения редакции.
Перепечатка материалов, опубликованных в журнале, допускается только
с письменного разрешения редакции. Ссылка на журнал обязательна.

Басуға қол қойылды	20.12.2022	Подписано к печати
Пішімі	A4	Формат
Көлемі, ес. б. т.	14,2	Объем, п. л.
Таралымы	300	Тираж
Тапсырыс	№	Заказ
Келісімді баға		Цена договорная

**Редакцияның мекен-жайы — Адрес редакции
100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9.
Отпечатано в типографии Карагандинского университета Казпотребсоюза.**